

Azərbaycan Respublikası İqtisadi İslahatların
Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

ISSN 2790-2188

İQTİSADI İSLAHATLAR

№ 2 (7)-2023

www.journal.ereforms.org

Bakı-2023

“İQTİSADI İSLAHATLAR”
ELMİ-ANALİTİK JURNAL

SCIENTIFIC-ANALYTICAL JOURNAL
"ECONOMIC REFORMS"

НАУЧНО-АНАЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ
«ЭКОНОМИЧЕСКИЕ РЕФОРМЫ»

◆————◆
Jurnal 2021-ci ilin noyabr ayından çıxır.
№2 (7)-2023

Təsisçi
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

◆————◆
Baş redaktor: Ramil HÜSEYN
Məsul redaktor: Mətanət RƏSULOVA
Dizayner: Elvira ZEYNALOVA
Rəhman BƏDƏLOV

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "İqtisadi
İslahatlar" jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə
mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalı Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan
Respublikasında elmi məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi
nəşrlər siyahısına (iqtisad elmləri üzrə) daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.

Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif
məsuliyyət daşıyır.

ISSN 2790-2188 (print), 2790-2196 (online)

"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnal

REDAKSİYA HEYƏTİ

İ.e.d., professor QASIMLI V. Ə.
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru,
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında
Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru,
Bakı, Azərbaycan

Akademik ƏLƏKBƏROV U. K.
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik
Akademiyasının rektoru,
Bakı, Azərbaycan

T.e.d., professor BABANLI M. B.
Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor İBRAHİMOV E. R.
Milli Məclisin deputatı,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor, əməkdar elm xadimi ATAŞOV B. X.
Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor XƏLİLƏV H. A.
Aqrar Tədqiqatlar Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor MƏMMƏDOV M.A.
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universiteti,
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor ƏLİYEV Ü. Q.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.e.d., professor BALAYEV R. Ə.
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti (UNEC),
Bakı, Azərbaycan

İ.ü.f.d. HÜSEYNOV R. F.
Almaniyanın Bonn Universitetinin doktoru,
İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi,
Bakı, Azərbaycan

Mündəricat

■	Ön söz	5
■	V. Qasımlı Azərbaycan Rəqəmsal Həbı: strategiyadan fəaliyyətə	7
■	R. Həsənov, E. Eyvaz-zadə Azərbaycanın artım diaqnostikası: çoxşaxəli və dayanıqlı iqtisadiyyata doğru	21
■	A. Satıcı İqtisadi dəhlizlərin inkişafı: iqtisadi artım və regional integrasiya drayveri	36
■	E. Əliyev Kadr potensialı müəssisədə idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi kimi	44
■	F. Məmmədov Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolu	52
■	A. Qədəşov Elektron ticarət sahəsində yerli fermerlər və istehsalçılar üçün Türkiyə hökumətinin dəstək proqramlarının tədqiqi	59
■	S. Quluzadə Turizm və qonaqpərvərlik biznesinin marketinqi və onun idarə edilməsində gələcək tendensiyalar	67
■	F. Mirzəyev Elektromobil gələcəyin nəqliyyat vasitəsi kimi: Azərbaycanda elektrik və hibrid mühərrikli avtomobil parkının müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivləri	75
■	E. Yusifov, R. Qasımov, F.Rzayeva Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin davamlı iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili	83
■	Ə. Abbasov Elektrik enerjisi bazarlarında qiymət formalaşma mexanizmi və ticarətin strukturu	91
■	R. Əsəd Dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri	98
■	M. Əhmədov "Rəqəmsal iqtisadiyyat" barədə ilk sərbəllik dərsləri	108

“İQTİSADI İSLAHATLAR” elmi-analitik jurnal

ÖN SÖZ

№ 2 (7)-2023

Baş redaktordan

Hörmətli oxucular!

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin təsisçisi olduğu "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının 2023-cü il üçün ikinci sayını sizlərə təqdim edirik. Sevindirici haldır ki, jurnalımızın bu sayına çap üçün daxil olan məqalələrin sayı kəskin şəkildə artıb. Biz isə ilk növbədə onların içərisindən daha çox aktual olanlarını və rəyçilər tərəfindən müsbət qiymətləndirilənləri çap edirik. Belə ki, bu sayda çap olunmaq üçün təqdim edilən 21 məqaləyə rəyçilər tərəfindən mənfi rəy verilib və müəlliflərinə geri qaytarılmışdır. Bunun isə müxtəlif səbəbləri var. Belə ki, ya məqalənin unikalılığı azdır, ya müəllif magistr dissertasiyasının bir paragrafını olduğu kimi jurnala çapa göndərir, ya da məqalənin elmi töhfəsi yoxdur və s. Təəssüfedicidir ki, çap üçün məqalə göndərən bəzi müəlliflər jurnalda yer alan məqalələrə qoyulan tələblər bölməsini oxumurlar (<https://journal.ereforms.org/az/page/requirements-for-the-article>). Nəticədə onların məqalələri jurnalımızın tələblərinə cavab vermir və belə məqalələri rəyə təqdim etmədən geri qaytarmalı oluruq.

Jurnalımızın readaksiya heyətində təmsil olunanların hər biri məqalə müəllifi olduğu üçün bunun, yəni məqalənin çapından imtinanın, xüsusən də gənc tədqiqatçılarda böyük bir məyusluğa səbəb olduğunu yaxşı bilir. Amma inanırıq ki, məqalələri geri qaytarılan müəlliflər yeni və daha keyfiyyətli məqalələr üzərində işləyərək onları çap üçün jurnalımıza təqdim edəcəklər.

Jurnalımızın 2023-ci ildəki ikinci sayında "Azərbaycan Rəqəmsal Həbibi: strategiyadan fəaliyyətə", "Azərbaycanın artım diaqnostikası: çoxşaxəli və dayanıqlı iqtisadiyyata doğru", "İqtisadi dəhlizlərin inkişafı: iqtisadi artım və regional integrasiya drayverləri", "Kadr potensialı müəssisədə idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi kimi", "Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolu", "Elektron ticarət sahəsində yerli fermerlər və istehsalçılar üçün Türkiyə hökumətinin dəstək proqramlarının tədqiqi", "Turizm və qonaqpərvərlik biznesinin marketinqi və onun idarə edilməsində gələcək tendensiyalar", "Elektromobil gələcəyin nəqliyyat vasitəsi kimi: Azərbaycanda elektrik və hibrid mühərrikli avtomobil parkının müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivləri", "Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin davamlı iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili", "Elektrik enerjisi bazarlarında qiymət formalaşma mexanizmi və ticarətin strukturu", "Dövlət maliyyəsinin idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri" kimi aktual mövzuları əhatə edən elmi-analitik məqalələr çap olunub. Həmçinin yuxarıda qeyd edilən məqalələrlə yanaşı jurnalın bu sayında professor Məhiş Əhmədovun Milli Aviasiya Akademiyası və İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin əməkdaşlarının birgə yazdıqları "Rəqəmsal iqtisadiyyat" dərsləri barədə qələmə aldığı məqaləyə də yer verilib.

Hörmətli tədqiqatçılar!

Nəzərinizə çatdırırıq ki, "İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən Azərbaycan Respublikasında elmi məqalələrin dərc olunması tövsiyə edilən dövrü elmi nəşrlər siyahısına (iqtisad elmləri üzrə) daxil edilmişdir. Elmi-analitik məqalələrinizi onlayn qaydada "İqtisadi islahatlar" jurnalına təqdim edə bilərsiniz. (<https://journal.ereforms.org/az/submit-article>). Jurnalımızda məqalə çapı ödənişsizdir. Əminik ki, "İqtisadi islahatlar" jurnalı sizlər üçün faydalı olacaq və jurnalımızla əməkdaşlığınızı dərinləşdirəcəksiniz.

Ramil HÜSEYN

"İqtisadi islahatlar" elmi-analitik jurnalının baş redaktoru

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

AZERBAIJAN DIGITAL HUB: STRATEGY IN ACTION

№ 2(7)-2023
səh. 7-20

Prof. Dr. Vusal GASIMLI,
Executive Director of the Center for
Analysis of Economic Reforms and
Communication of Azerbaijan

Azerbaijan Digital Hub: Strategy in Action

Prof. Dr. Vusal GASIMLI,
Executive Director of the Center for Analysis of
Economic Reforms and Communication of Azerbaijan

SUMMARY

The article explores the digital transformation landscape under pandemic and post-pandemic conditions. As global internet traffic continues to surge, nations worldwide are prioritizing digital strategies to keep pace with this rapid transformation. Azerbaijan, an oil-rich country seeking economic diversification, has taken a strategic approach to become a key player in the digital landscape.

Neqsol Holding, utilizing its capital from the oil and gas industry, initiated the Azerbaijan Digital Hub, a comprehensive program comprising the Digital Silk Road, a Regional Data Center, an Internet Exchange Point, and the development of a digital ecosystem. The hub aims to reshape the internet map along the Silk Way and thrive amidst disruptive changes through three consecutive stages: ideation, incubation, and scaling.

The article highlights the strategic choices made by Azerbaijan in establishing the Digital Hub and its potential impact on the nation's economy. It presents the shift from the "Castles" quadrant to the "Connectors" quadrant, adopting new power models and values for sustainable growth. The dynamic capabilities of the Digital Hub are explored, emphasizing its transformative nature and adaptability to rapid technological advancements.

In conclusion, the article suggests that the success of the Azerbaijan Digital Hub depends on effective management of continuous change, fostering a culture of innovation, and leveraging strategic advantages through mergers, alliances, and investments. By navigating a complex and uncertain environment, the Digital Hub can solidify its position as a crucial player in the digital era.

Keywords: Azerbaijan, Digital Hub, economic diversification, innovative development, digital ecosystem.

JEL code: O31; O32

INTRODUCTION

The speed of digital transformation has increased under pandemic and post-pandemic conditions. According to an UNCTAD report, it has been estimated that global Internet traffic in 2022 will exceed all the Internet traffic up to 2016 (UNCTAD.org, 2021). The latest figures show that in 2022 an estimated 5.3 billion people of the earth's eight billion are using the Internet, or roughly 66 percent of the world's population. Three quarters of the population aged ten years and over own a mobile phone (www.itu.int, 2022). Taking into consideration the four key enablers of the digital economy: digital strategies and regulations, digital infrastructure, data, and digital skills (described by Huawei, (e.huawei.com, 2021), governments and the private sector in nations across the globe are trying to keep pace with the digital transformation.

Oil-rich Azerbaijan is aiming for economic diversification by relying on innovative development and by strengthening its role in the strategic geographical position it holds at the crossroads of the North-South and East-West trade route corridors. After gaining independence, Azerbaijan actively initiated and participated in a number of important regional and transcontinental energy and transportation projects, including the Baku-Tbilisi-Ceyhan oil pipeline, the Southern Gas Corridor and the Trans-Caspian International Transportation Route (Baghirov, 2020).

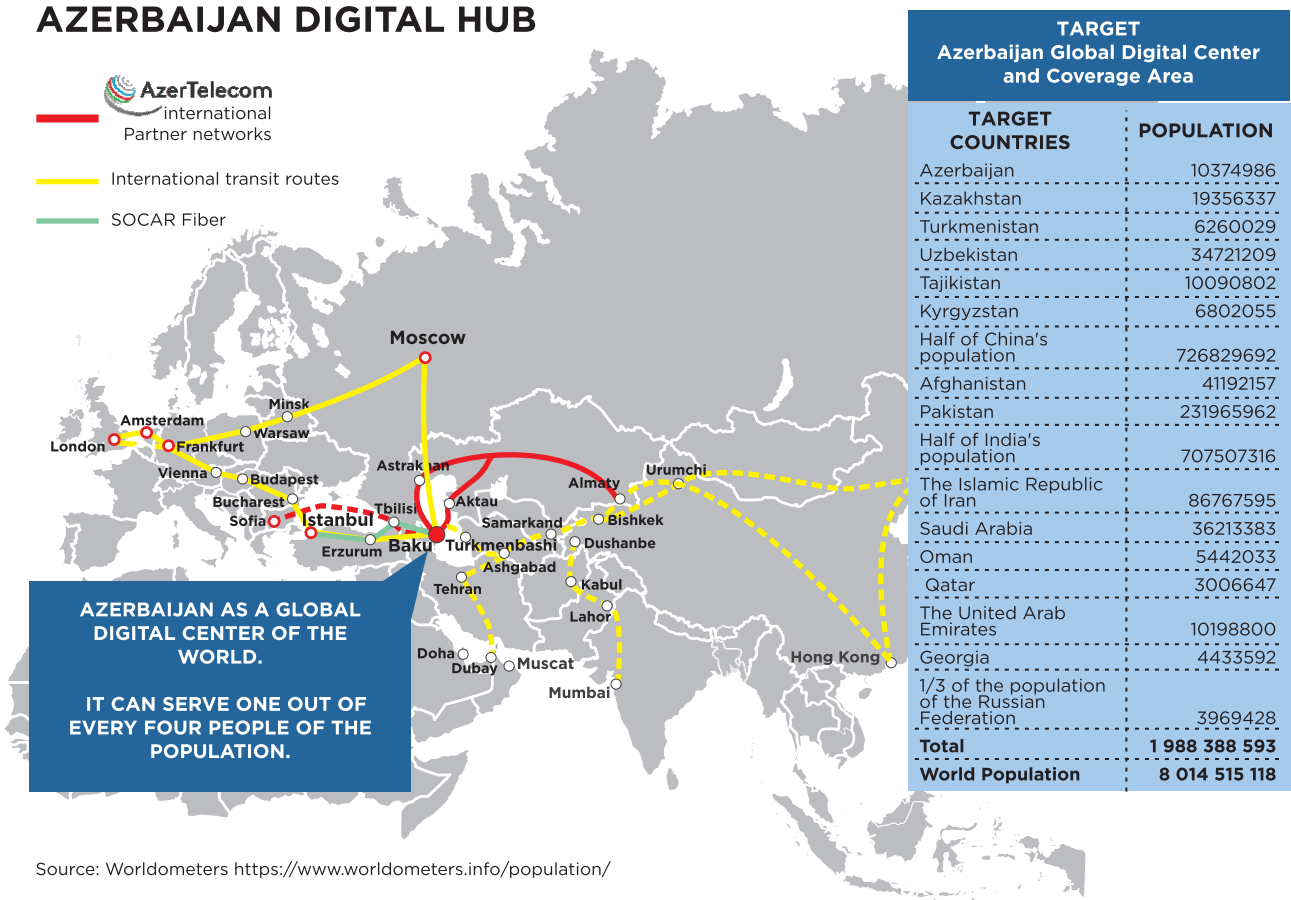
As part of its quest to ameliorate oil and gas export infrastructure and transport and logistics projects along the Silk Road, Neqsol Holding initiated the Azerbaijan Digital Hub, integrating

program components such as the Digital Silk Road, a Regional Data Center, an Internet Exchange Point and the formation of a digital ecosystem. The Azerbaijan Digital Hub program, aimed at reshaping the internet map along the Silk Way, uses three consecutive stages of algorithms to thrive in the face of imminent disruption: ideation, incubation and scaling, terms coined by Charles O'Reilly and Andrew J. M. Binns (O'Reilly and Binns, 2019). Nevertheless, Neqsol Holding, using capital generated from the oil and gas industry in the early 1990s, has preferred periodic innovation to develop new capabilities and assets.

The ambidextrous leadership paradigm, described by Rosing and others, can also be considered in the case of Neqsol Holding, as it scaled its new venture—the Azerbaijan Digital Hub—while balancing both its exploring and the exploiting businesses.

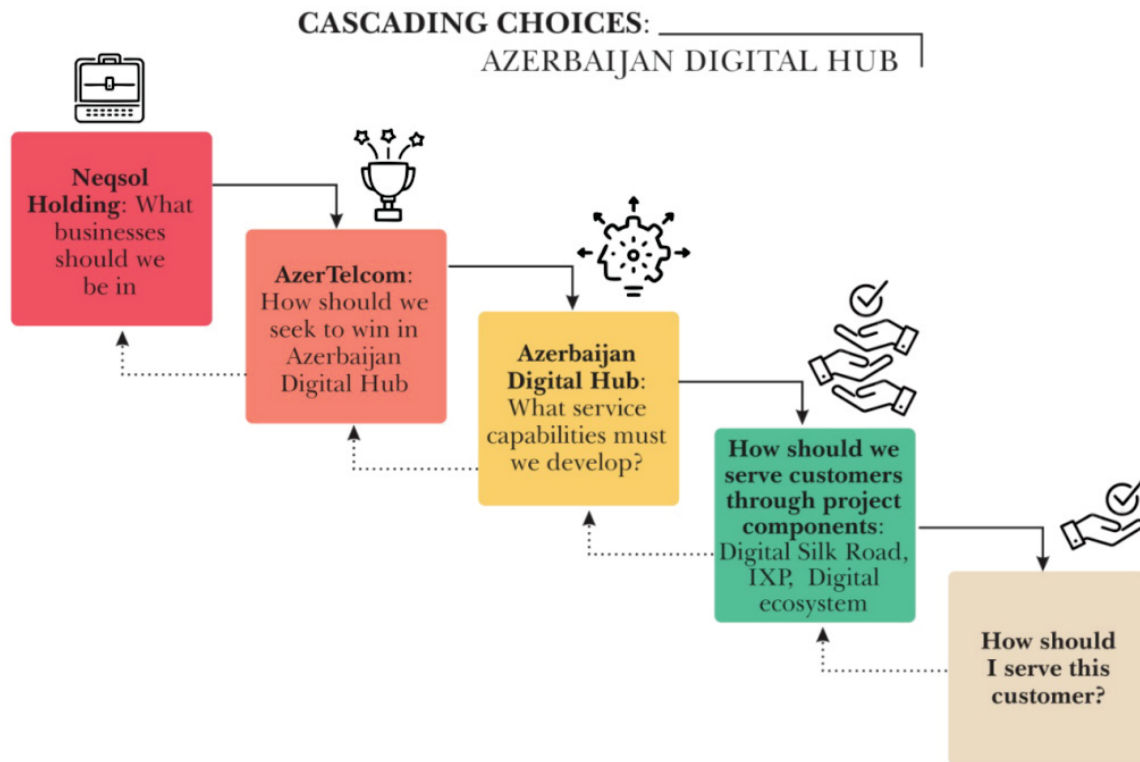
As the assignment should first clearly delineate the problem, we have identified the development of the Azerbaijan Digital Hub project in the fast-changing environment described above as the main question to be addressed.

AZERBAIJAN DIGITAL HUB

CASCADING CHOICES

Following Martin's idea that "strategic choices need to be made simultaneously, not sequentially," (Martin, 2017), we introduce "cascading choices" as a framework for Azerbaijan's Digital Hub strategy:

Using the virtuous cycle strategy, top management of Neqsol Holding receives feedback from mid-level management and employees. In this way, all staff can be considered the brain, arms and legs of the organization. Employees are made to feel ownership and this kind of empowerment reinforces the Azerbaijan Digital Hub. Martin argues that, unlike the strategy-execution approach, in which leaders dictate set strategies and expect subordinates to mechanically follow, the choice-cascade model has senior managers empowering workers by allowing them to use their best judgment in the scenarios they encounter (Martin, 2010).

GLOBAL CONTEXT FOR THE AZERBAIJAN DIGITAL HUB

The strategy for the Azerbaijan Digital Hub is not being implemented in a vacuum—global and regional context matter. For this reason we decided to describe the global and regional environment influencing the Azerbaijan Digital Hub. In the age of a “polycrisis,” Mazzucato thinks that the real solutions are complex and will require investment and regulation, as well as social, organizational, and technological innovations, not only by government or business, but also by individuals and organizations across civil society (Mazzucato, 2023).

Pankaj Ghemawat mentioned that globalization has bound people, countries, and markets closer than ever, rendering national borders relics of a bygone era—or so we are told (Ghemawat, 2007). But a close look at the data discloses a world that is just a fraction as integrated as the one we thought we knew. MGI's new document indicates that growth in global flows is now being driven by intangibles, services, and talent (www.mckinsey.com, 2023). This is useful for the Azerbaijan Digital Hub. Geopolitical dynamics are creating significant headwinds to global cooperation, which often acts as a guardrail to global risks (www3.weforum.org, 2023). Radziyevska mentioned that the general number of regional agreements has increased quite significantly, from 445 in 2011 to 669 in 2018 (www.e3s-conferences.org, 2020). According to the US National Intelligence Council's Global Trends 2040 report, no single state is likely to dominate all regions or domains, and a broader range of actors will compete to advance their ideologies, goals, and interests.

INTERNET PENETRATION LEVEL IN VARIOUS COUNTRIES

Country	Population	Penetration	Penetration %
 Azerbaijan	10,223,342	7,991,630	78.2 %
 Georgia	3,979,765	3,222,000	81 %
 Turkmenistan	6,117,924	1,562,794	25.5 %
 Kazakhstan	18,994,962	14,669,853	77.2 %
 Turkey	82,961,805	69,107,183	83.3 %
 Uzbekistan	33,935,763	17,161,534	50.6 %
 Tajikistan	9,749,627	3,013,256	30.9 %
 Kyrgyzstan	6,628,356	3,123,000	47.1 %
 Afghanistan	39,835,428	7,337,489	18.4 %
 Pakistan	225,199,937	100,679,752	44.7 %

- "Azerbaijan Digital Hub" will connect Europe and Asia.
- Eastern Europe, Anatolia, Caucasus, Central and South Asia regions and countries located in these regions will be provided with high-speed Internet access and advanced digital services.
- "Azerbaijan Digital Hub" will form the shortest, fastest and most advanced route for digital connectivity between Europe and Asia.

Source: Internet World Stats — www.internetworldstats.com

The rate of increase in the KOF Globalisation Index, which measures the economic, social and political dimensions of globalization, has been slowing during the last decade (Gygli et al., 2019). Among countries covered by the Azerbaijan Digital Hub, Georgia has the most globalized economy with a KOF Globalisation Index of 70, which ranked it in 54th place in 2019, followed by Turkey (56th), Azerbaijan (72nd), Kazakhstan (81st), and Turkmenistan (180th). Currently, the KOF Globalisation Index in Europe is at its highest level. Different preferences on globalization depend on geo-economics and geopolitics, as well as the diverse affiliations of countries covered by the ADH with various regional structures. Huntington (Harrison and Huntington, 2000), Sachs (Sachs, 2000), and Porter (Porter, 1998) argue how culture influences development.

The World Bank Group also encourages regional integration through trade, investment and domestic regulation; transport, ICT and energy infrastructure; macroeconomic and financial policy; the provision of other common public goods (e.g., shared natural resources, security, education) (www.worldbank.org, 2023).

In the heart of Eurasia – Heartland, the Azerbaijan Digital Hub, as well as the Digital Silk Road along the Middle Corridor, have the potential to boost development driven by a regional value chain (RVC).

Neqsol Holding and its Azerbaijan Digital Hub project could be identified as an emerging market multinational. Guillen argues that these companies do have a distinct advantage, which stems from a mindset formed by business environments that are in constant flux, where labor is abundant and inexpensive but often unskilled, infrastructure is far from state-of-the-art, regulations may change unpredictably, and political instability is common (Guillén and García-Canal, 2012). Like the Orascom strategy described by Guillen (Guillén and García-Canal, 2012), in each negotiation with the government, the ADH has offered a win-win approach. For this reason the ADH managed to obtain consent from the Azerbaijan, Georgia, Kazakhstan and Turkmenistan governments to build fiber optic line through their territories.

In general, the ADH, as well as the Digital Silk Road, coincides with the Belt and Road initiative (BRI) generated by China, as well as the Transport Corridor Europe-Caucasus-Asia (TRACECA) transport project involving the EU and twelve member states of Eastern Europe, the Caucasus and Central Asia. At the same time, ADH is supported by the Organization of Turkic States in its *Turkic World Vision – 2040*, which states: "Achieve digital connectivity and communication

through the effective use of space technologies in all spheres of social-economic life, and harmonize national space policies and establish result-oriented cooperation among the Member States through joint programs and projects, including sharing knowledge, experience and know-how, and capacity building programs."

The Digital Silk Road overlaps with the Middle Corridor, which starts from the China-Kazakhstan border, and is a route connecting Asia with Europe, passing through the countries of Central Asia and the Caspian Sea, through Azerbaijan, Georgia, and Turkey. Given the fruitful geopolitical conditions in the region, interest in the Middle Corridor, which is the shortest and most convenient route between Europe and Asia, has increased. With the Middle Corridor, which is the main alternative to the Northern Corridor, it is possible to travel 7,000 kilometers from China to Europe (instead of 10,000) in twelve days. The annual trade turnover between European countries and China is over \$600 billion. In 2021, between China and Europe, a total of \$84.9 billion worth of cargo was transported just by rail in both directions. The central idea of this part is to analyze how the ADH project complements trans-Eurasian transport with a logistics infrastructure that reinforces its importance.

Although the availability of broadband access has been envisioned (by ITU and the UN) at a price less than two percent of monthly GNI per capita by 2030, in low-income countries it is on average nine percent. Therefore, the ADH commitment to improve internet access in Central Asia coincides with the UN's Sustainable Development Goals.

THE IMPACT OF THE ADH ON THE ECONOMY OF AZERBAIJAN

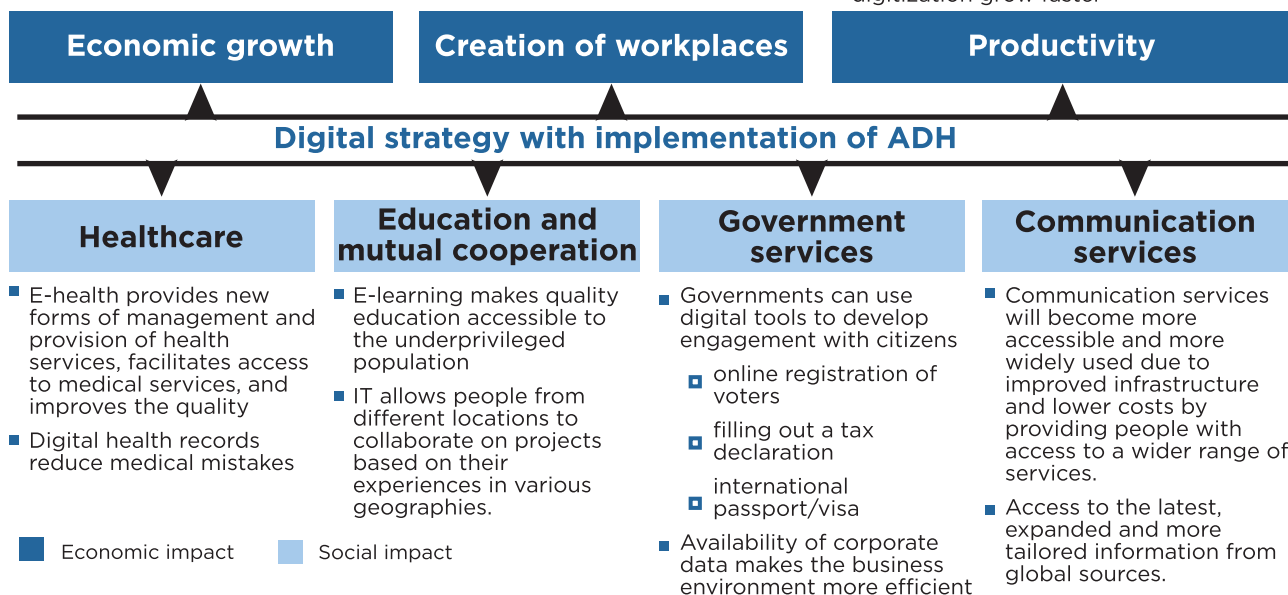
According to the ADH business strategy, the company plans to invest \$250 million until 2028. Another key fact is that ADH is interested in both public and private investment. Principal areas of investment are:

- Construction of Trans-Caspian submarine cables;
- Purchase of the only fiberoptic cable in the Black Sea;
- Purchase of a relevant provider company in Kazakhstan;
- Construction of the Data Center to attract Google, Amazon, Facebook etc.

After analyzing ADH business strategy, the following conclusions could be summarized:

ECONOMIC AND SOCIAL IMPACT OF THE "AZERBAIJAN DIGITAL HUB" PROGRAM ON THE COUNTRY

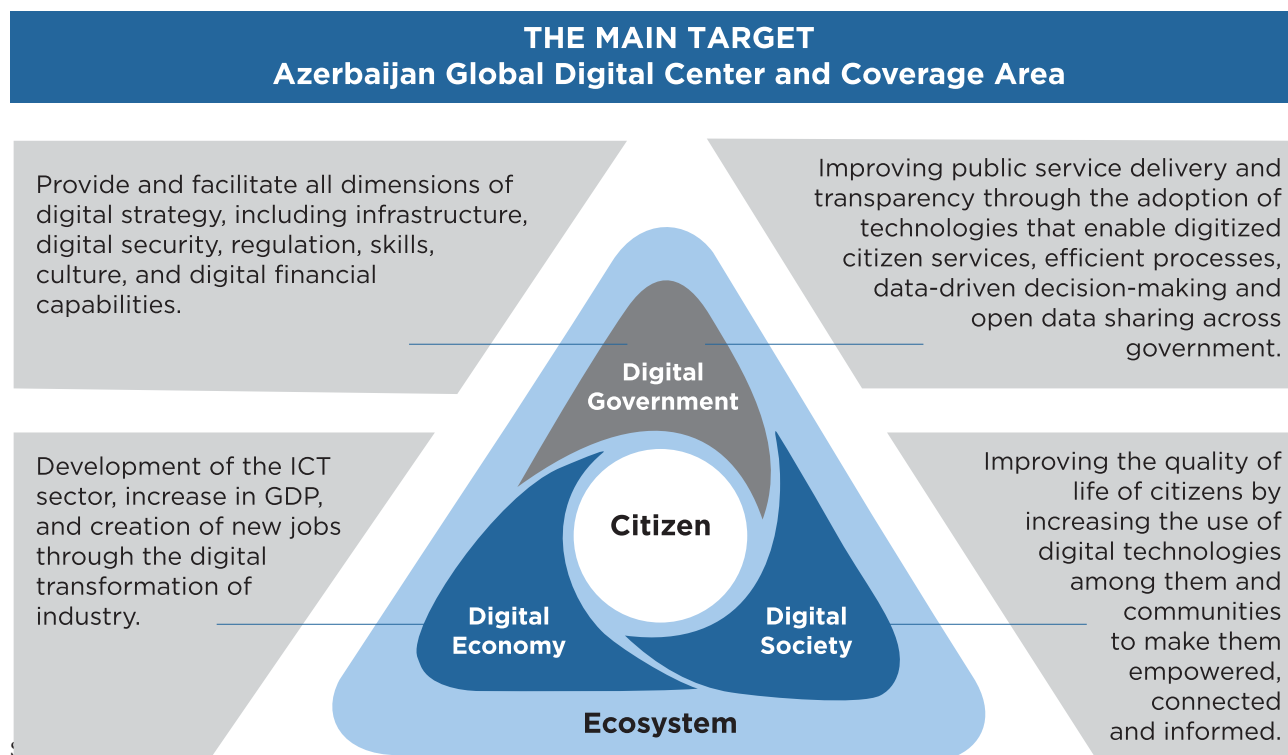
- There is a strong correlation between digitization and non-oil GDP
- According to ITU research, 1% increase in the development index of digital ecosystems leads to 0.13% increase in GDP per capita
- Digitization has a strong exponential effect: International experience shows that every digital job creates 2-4 new workplaces in other sectors of the economy
- These jobs are 30% more profitable than others
- Digitized supply chains mean increased efficiency, reduced costs, and improved inventory levels
- Industries where digital technologies are most widely used derive benefit the highest productivity and greatest growth
- SMEs that make more extensive use of digitization grow faster

Source: Worldometers <https://www.worldometers.info/population/>

In this way, about 25 percent of internet information by land between China and Europe will be conducted via the infrastructure introduced by the ADH. At the same time, the direct impact of the ADH on Azerbaijan's economy is estimated to be about \$350 million, while indirect impact on Azerbaijan's economy is forecast at about \$100 million. To summarize, the whole impact of the ADH on the Azerbaijani economy is forecast at about \$450 million USD.

“AZERBAIJAN DIGITAL HUB” PROGRAM - CITIZEN-CENTRIC DIGITAL ECOSYSTEM TRANSFORMATION

MOVING FROM “CASTLES” TO “CONNECTORS”

In order to achieve “Understanding 'New Power'” as described by Jeremy Heimans and Henry Timms, (Heimans and Timms, 2014) in the case of Neqsol Holding, Neqsol's old power—the oil and gas industry—works like a currency held by a few, while new power—the Azerbaijan Digital Hub—operates differently, like a current. That is why the Azerbaijan Digital Hub should be open and transparent, participatory for all stakeholders along all the countries it traverses, and be peer-driven. If we implement the quadrant approach of Jeremy Heimans and Henry Timms, then we could say that Neqsol Holding was in the bottom left quadrant, “Castles,” as it used old power models and had old power values, when a group of companies initially developed it from various businesses established in the oil and gas industry in the early 1990s. As the owner of Vodafone Ukraine, Bakcell, Azerconnect and Azertelecom, Neqsol Holding moved from the “Castles” quadrant to the top left quadrant, “Connectors.” The Azerbaijan Digital Hub presents a new power model, but the old power sensibilities could still be identified as “Connectors.” In their groundbreaking book, Abhijit V. Banerjee and Esther Duflo, winners of the Nobel Prize, demonstrate how economics, when done right, can help to solve problems in hard times (Banerjee and Duflo, 2019).

DYNAMIC CAPABILITIES OF THE DIGITAL HUB OF AZERBAIJAN

Apart from operational capabilities, building dynamic capabilities is important for the ADH in an environment of rapid technological change. Solving the connectivity gap between Asia and Europe via an access to international bandwidth is crucial for sustainable economic development in line with SDG. AzerTelekom, with a view to transforming Azerbaijan into a regional digital hub,

sensed this opportunity more quickly than its competitors. Fuad Allahverdiyev, Chairman of the Board of Directors at AzerTelecom, said that in order to identify optimal breadth of scope, "Management of the project learnt from past experience—i.e., the Trans-Eurasian Information Super Highway (TASIM) project initiated by the Government of Azerbaijan, whose aim was to lay a transnational fiberoptic line covering the countries of Eurasia from Western Europe to Eastern Asia." A preference for leadership by the private sector is the main lesson drawn from the TASIM experience. Haussmann argues that governments should not be picking winners, but rather let the market allocate resources across industries in a way that reflects consumer preferences and technological possibilities (Haussmann, 2023). Examining the presence of disruptive technologies and envisioning new futures in order to compile scenarios have formed other components of the peripheral vision. As part of identifying sub-capabilities, AzerTelecom emphasized the implementation of learning, not relying solely on its team, but also outsourcing consulting services to McKinsey, Boston Consulting Group, etc.

The creation of the Azerbaijan Digital Hub together with its components, the Digital Silk Way, Regional Data Center and Internet Exchange Point, has involved seizing and transforming stages within the Dynamic Capabilities Framework, developed David Teece and his colleagues (Day and Schoemaker, 2017). In addition, the Azerbaijan Digital Hub is an embodiment of Technology Dynamics, Nascent Markets and Organization Capabilities, in other words T-M-O, created by Ventresca and Seidel (Ventresca and Seidel, 2020).

Along with "probe-and-learn experimentation," ADH management can utilize other sub-capability to seize opportunities, for example, deploying real options like obtaining research services from leading consulting companies, as well as supporting research in its own lab.

The last component of the Dynamic Capabilities Framework is Transforming. The ADH provides organizational redesign in line with new projects and external shaping. The Azerbaijan Digital Hub's external networking is composed of two directions: 1. Membership in civil society organizations, such as the Caspian Energy Club, the American Chamber of Commerce in Azerbaijan (AMCHAM) and the German-Azerbaijani Chamber of Commerce (AHK Azerbaijan); 2. AzerTelecom actively cooperates with telco companies in various countries under the "Azerbaijan Digital Hub" program, including but not limited to Transtelecom, Caucasus Online, China Telecom, Huawei, DE CIX, TransTeleCom, McKinsey and Company, Axiom and Detecon (adh.az, 2022).

CORPORATE DIPLOMACY

In order to build a fiberoptic network connecting Europe to Central and South Asian markets through the South Caucasus, AzerTelecom uses corporate diplomacy to affect the rules of the game by influencing government rule-makers via building coalitions, negotiating and public relations. The decree of the President of the Republic of Azerbaijan, dated February 23, 2017, covers additional measures for strengthening the position of the Republic of Azerbaijan as a Digital Trade Hub and the expansion of foreign trade operations. This approach could be explained as a public interest influence game. All available e-trade services and trade-related service networks for local and global service providers will be integrated into the Digital Trade Hub to provide end-to-end support to businesses for cross-border trade, networks and knowledge sharing, which will drive innovation within the internet ecosystem (dth.az, 2023). This topic is important as the ADH will ensure a framework for influencing key outside players in the Digital Silk Road. The Digital Silk Road via the Caspian Sea has two directions, toward Kazakhstan and Turkmenistan. "AzerTelecom" from the Azerbaijani side and "TransTeleCom" and "KazTransCom" from the Kazakh side have created a joint consortium for the construction of the northern branch of the Trans-Caspian fiberoptic cable, with a planned length of 380-400 kilometers (ordu.az). On November 28, 2019, an interstate agreement was signed between Azerbaijan and Turkmenistan on building the southern branch between Siyazan in Azerbaijan and Turkmenbashi in Turkmenistan (300 km of cable).

Leading telecom operators of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan will

cooperate on the TransCaspian Fiber Optic (TCFO) project; the parties signed two Memorandums during the CIS GCCM 2021 conference, which was held in Nur-Sultan, the capital of Kazakhstan. One of the documents was signed among Transtelecom JSC, AzerTelecom LLC and ElKat LLC, representing, Kazakhstan, Azerbaijan and Kyrgyzstan, respectively. The other one was among Transtelecom JSC, AzerTelecom LLC and Telegraph Management GmbH LLC, representing Kazakhstan, Azerbaijan and Uzbekistan, respectively (en.trend.az).

The submarine digital infrastructure project across the bottom of the Caspian Sea between Azerbaijan and Kazakhstan, to be implemented by AzerTelecom, a backbone Internet provider connecting Azerbaijan to the global internet network, was discussed at a business meeting "Kazakhstan-Azerbaijan: New Opportunities for Cooperation" in March, 2021 (adh.az, 2021). In September, 2022, after signing a strategic partnership memorandum for the project to lay a fiberoptic cable line along the bottom of the Caspian Sea as part of the "Digital Bridge," during the international technological forum held in Astana between AzerTelecom and Kazakhtelecom, Kuanyshbek Yessekeyev, Chairman of the Board of Kazakhtelecom said, "Today, the most optimal formula for solving joint problems and interests for us is building direct relationships. Joint activities with AzerTelecom involve the exchange of information, best practices, experience and promotion of joint projects. All this, in turn, will contribute to the development of new market opportunities in terms of availability and increase in network bandwidth in both countries." (AzerTelecom, 2022).

In addition, the Azerbaijan Digital Hub program envisions the installation of fiberoptic cable lines along the protection line of Azerbaijan's railway corridors. To make that happen, in early 2019, AzerTelecom signed an agreement with the national railroad operator, Azerbaijan Railways (Baghirov, 2020).

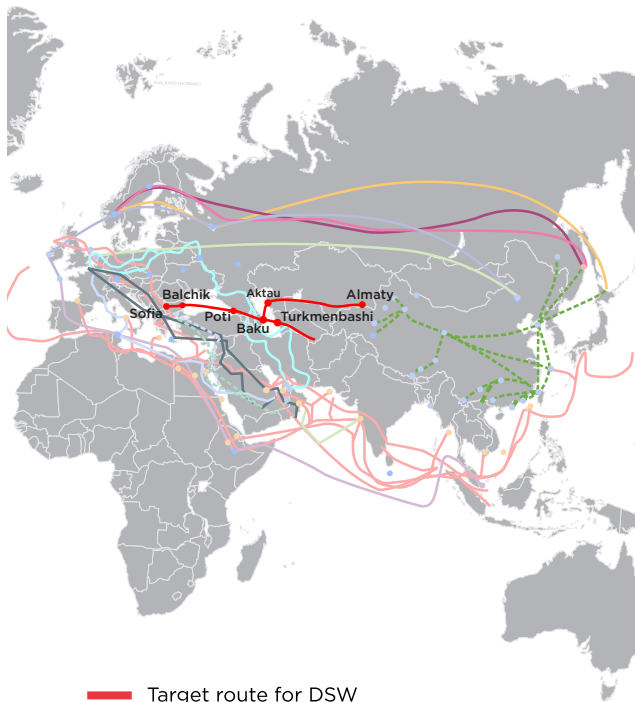
The Digital Trade Hub Consortium is a public-private partnership created for the development of digital infrastructure and a cross-border e-commerce platform in Azerbaijan, as well as the strengthening of the country's positions on a regional and global scale. An agreement to establish a consortium was signed by private companies PASHA Bank, B.EST Solutions and AzerTelecom together with the Center for Analysis of Economic Reforms and Communication of the Republic of Azerbaijan, which represented the public sector at the third forum on digital trade, the "Digitalization of the Silk Road," held in Baku on October 9, 2019 ("Azerbaijan Digital Hub," 2019). This creation of an alternative coalition is described by Johnson, G.; Yip, G. S.; and Hensmans, M. as a "virtuous cycle for strategic transformation" (Johnson et al., 2012).

CONCLUDING REMARKS

Johnson, Yip and Hensmans argue that companies that are able to radically change their entrenched ways of doing things and then reclaim leading positions in their industries are the exception rather than the rule (Johnson et al., 2012). Therefore, the ADH should be considered an innovative project of Neqsol Holding, which started its activity in the oil and gas industry and only later invested in telecommunications. Referring to the ADH business strategy the below-mentioned map concludes:

MAIN TRANSIT NETWORKS EUROPE AND ASIA

Route names	Launch Date	Capacity	Latency
i Routes via Egypt			
SMW5	2017,Q1 fully operational	24 Tbps	136 ms
SMW4	2005	4.6 Tbps	N/A
AAE-1	2017, June	40 Tbps	One of the lowest
IMEWE	2009	3.8 Tbps	N/A
ii Routes via Middle East			
EPEG	2012	3.2 Tbps	N/A
AMEER	2014	6.4 Tbps	110 ms
JADI	2010 (inactive now)	800 Gbps	N/A
RCN	2015	6.4 Tbps	N/A
GBI	2013, February	10 Tbps	N/A
iv Routes via Russia			
DREAM	2013	8 Tbps	175 ms
Eurasia Highway	Upgraded in 2010	3.2 Tbps	191-247 ms
TEA	2014	2 Tbps	156-194 ms
CR2	2017	N/A	153 ms
China routes linking to TEA	2016	800 Gbps	147-240 ms
Transit-Mongolia	N/A	1.6 Tbps	185-195 ms
v Routes via Caspian			
DSW	2025	High capacity	Low latency

The Azerbaijan Digital Hub is experiencing all the ups and downs of running a business in "Heartland," a geographic location coined by Halford John Mackinder. The Azerbaijan Digital Hub is a project of AzerTelecom LLC, a telecommunications operator in Azerbaijan established by NEQSOL Holding, an international group of companies working across several industries and countries. The ADH consists of three parts: 1. The Digital Silk Road will connect Frankfurt and Mumbai with a fiberoptic line through the Black Sea, Georgia, Azerbaijan, two Trans-Caspian branches, Central Asia and Southeast Asia. 2. An Internet Exchange Point (IXP) will be constructed in Baku. 3. Development of a digital ecosystem.

As a new IXP, along with more established hubs such as London, Frankfurt, Sofia, Istanbul, Moscow, Amsterdam and Dubai, Baku will improve access to various digital services for 1.8 billion people. Turning Baku into an Internet Exchange Point means that regions such as Central and South Asia and the Middle East will no longer receive Internet services from European internet centers, but from the nearer city of Baku, which will lead to higher internet speeds, less latency and affordable tariffs. The internet has become more affordable in all regions of the world and among all income groups, based on the assessment from ITU, the United Nations specialized agency for information and communication technologies (ICTs). Cost, however, remains a major obstacle to internet access, especially in low-income economies (Facts and figures 2022). According to Facts and Figures 2022, prices are lower but still too high for too many. Since some people live in digital darkness in Central Asia, the ADH is committing the resources that will allow everyone to access the internet in line with human-centered digital development. Based on the logic of the World Bank, the Azerbaijan Digital Hub could broaden regional integration allowing for substantial economic gains, such as improving market efficiency, sharing the costs of public goods or large infrastructure projects, deciding policy cooperatively as an assistance to reform, creating a building block for global

NEED TO KEEP INTERNET

"The Internet may be more affordable overall, but for billions of people around the world, it is just as out of reach as ever," said ITU Secretary-General Houlin Zhao. "We need to keep Internet affordability moving in the right direction even as the global downturn cuts deeper into the economic prospects of many countries."

integration, reaping other non-economic benefits, such as peace and security.

As T. B. Lawrence and others recommend, in order to manage the cycle of continuous change, the ADH needs to provide the necessary conditions for each of the four types of champions: evangelists, autocrats, architects and educators (Lawrence et al., 2006).

According to the growth share matrix, the digital market has a high growth rate, but low share for Neqsol Holding. Taking into account company competitiveness and market attractiveness, and using the Boston Consulting Group Matrix approach, Neqsol Holding should invest in or discard these "question marks," depending on their chances of becoming stars.

The ADH will navigate an increasingly complex environment, as OECD's latest Economic Outlook indicates that the global economy is expected to slow further in the coming year. Therefore, the ADH should analyze the non-market environment before framing a global strategy.

As the ADH embraces experimentation in its new projects, it should be comfortable with the uncertainty and ambiguity mentioned by Pisano (Pisano, 2019). Pisano argues that innovative culture needs discipline and management: tolerance for failure, but no tolerance for incompetence; willingness to experiment, but a highly disciplined approach; psychologically safe but brutally candid; collaboration but with individual accountability; flat but strong leadership. Building an innovative culture in a team dealing with countries along the Digital Silk Road with such diversified backgrounds is difficult. Top management needs to regulate counterbalancing forces to develop an innovative culture. Because, as Kambeck, the Head of Group HR at Klökner & Co, states, "During the course of the digital journey, we have learned that a digitalization strategy cannot succeed without a change in culture" (Korotov & Sack, 2019). Continuous change requires a cultural component that is forward-looking with a focus on helping employees gain the expertise and motivation not only to enact change but also to extend it (Lawrence et al., 2006).

If things are changing fast, as in the ADH, employees may fear losing their jobs. We would offer to create a Digital Academy for digital education during office hours to deal with any digitalization anxiety the ADH team might have.

It will not be easy for AzerTelecom to introduce valuable ongoing organizational advantages. A useful strategy would be if the ADH leverages Porter's five forces (Porter, 2008): Competition in the industry, the potential for new entrants into the industry, the power of suppliers, the power of customers and the threat of substitute products. It is clear that the current situation creates difficulties through increasing intensity of competition in the market, its attractiveness to other rivals, decreasing profitability and different national backgrounds along the Digital Silk Road. However, the ADH's strategically valuable resources could be strengthened by M&A, joint ventures, equity alliances, and non-equity alliances, as it looks for local and foreign investment.

REFERENCES

1. Azərbaycanın Regional Rəqəmsal Qovşaq Yolunda - Daha bir qlobal layihədə birincilik, <https://ordu.az/az/news/226990>
2. "Azerbaijan Digital Hub" proqramının rəqəmsal iqtisadiyyat quruculuğuna töhfəsi müzakirə olunub, <https://az.trend.az/business/3193161.html>
3. AzerTelecom, Kazakhtelecom sign strategic partnership memorandum on Trans-Caspian project. https://azertag.az/en/xeber/AzerTelecom_Kazakhtelecom_sign_strategic_partnership_memorandum_on_Trans_Caspian_project-2315015
4. Banerjee, A. V. & Duflo, E. (2019). Good economics for hard times. Public Affairs

5. Baghirov, O. (2020). The increasing role of Azerbaijan as a regional digital hub. Eurasia Daily Monitor, 17 (73)
<https://jamestown.org/program/the-increasing-role-of-azerbaijan-as-a-regional-digital-hub/>
6. Bekauri, K.(2021). On NEQSOL: There are preconditions for mutual agreement to occur. Forbes
<https://forbes.ge/kakha-bekauri-on-neqsol-there-are-preconditions-for-mutual-agreement-to-occur/>
7. Benefits of using DTH
<https://dth.az/>
8. Day, G. S. & Schoemaker, P. J. H. (2017). How to sense and seize opportunities - and transform your organization
<https://hbsp.harvard.edu/product/ROT355-PDF-ENG>
9. chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://www.e3s-conferences.org/articles/e3sconf/pdf/2020/26/e3sconf_icsf2020_13016.pdf
10. Latest on global connectivity amid economic downturn, Facts and figures 2022:
<https://www.itu.int/hub/2022/11/facts-and-figures-2022-global-connectivity-statistics/>
11. Measuring digital development: Facts and figures 2022,
<https://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Pages/facts/default.aspx>
12. Ghemawat, P. (2007). Why the world isn't flat. Foreign Policy, (159), 54-60.
13. Guillén, M. & García-Canal, E. (2012). Execution as strategy. Harvard Business Review, 103-107
14. Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N. & Sturm, J-E. (2019). The KOF Globalisation Index – Revisited. Review of International Organizations, 14(3), 543-574.
https://doi.org/10.1007/s11558-019-09344-2call_made
15. Грузинские чиновники пытаются захватить азербайджанскую компанию,
<https://haqqin.az/comics/185947>
16. Harrison, L. E. & Huntington, S.P. (2000). Culture matters. Basic Books.
17. Haussmann, R. (2023). Why industrial policy is back. Project Syndicate.
https://www.project-syndicate.org/commentary/why-economists-have-rediscovered-industrial-policy-by-ricardo-hausmann-2023-01?utm_source=Project+Syndicate+Newsletter&utm_campaign=759b5575d4-covid_newsletter_02_01_2023&utm_medium=email&utm_term=0_73bad5b7d8-759b5575d4-107109909&mc_cid=759b5575d4&mc_eid=0272b88f2b
18. Heimans, J., & Timms, H. (2014). Understanding “new power.” Harvard Business Review, 92(12): 48–56.
19. <https://www.adh.az/en/cooperation>
20. Huawei (2021). Accelerating the digital economy: Four key enablers.
<https://e.huawei.com/kz/eblog/industries/insights/2021/accelerating-digital-economy>
21. Huy, Q. N. (2002). Emotional balancing of organizational continuity and radical change: The contribution of middle managers. Administrative Science Quarterly, 47(1): 31–69.
22. Johnson, G., Yip, G. S. & Hensmans, M. (2012) Achieving successful strategic transformation. MIT Sloan Management Review, 53(3): 25–32.

23. Kazakhstan-Azerbaijan: New opportunities for cooperation (2021). Discussion of Trans-Caspian Fiber Optic Cable Project.
<https://www.adh.az/en/news/transcaspian-fiber-optic-cable-project-discussed-at-kazakhstanazerbaijan-new-opportunities-for-cooperation-event-05-03-2021>
24. Kegan, R. & Laskow Lahey, L. (2001). The real reason people will not change. Harvard Business Review
25. Korotov, K. & Sack, N. (2019). Gisbert Rühl: Leading digital transformation at Klöckner & Co. Harvard Business Review
26. Lawrence, T.B., Dyck, B., Maitlis, S. and Mauws, M.K. (2006). The underlying structure of continuous change. Sloan Management Review 47(4), 59-66.
27. Maitlis, S., Vogus, T. J. & Lawrence, T. B. (2013). Sensemaking and emotion in organizations. Organizational Psychology Review, 3(3), 1-26.
<https://doi-org.ezproxy-prd.bodleian.ox.ac.uk/10.1177/2041386613489062>
28. Martin, R. L. (2010). The execution trap. Harvard Business Review, 88(7/8), 64-71.
29. Martin, R. L. (2017). Strategic choices need to be made simultaneously, not sequentially, Harvard Business Review.
<https://hbr.org/2017/04/strategic-choices-need-to-be-made-simultaneously-not-sequentially>
30. Mazzucato, M. (2023). For the common good, Project Syndicate, 2023,
https://www.project-syndicate.org/commentary/common-good-governance-key-elements-by-mariana-mazzucato-2023-01?utm_source=Project%20Syndicate%20Newsletter&utm_campaign=759b5575d4-covid_newsletter_02_01_2023&utm_medium=email&utm_term=0_73bad5b7d8-759b5575d4-107109909&mc_cid=759b5575d4&mc_eid=0272b88f2b&barrier=accesspaylog
31. McKinsey.
<https://www.mckinsey.com/capabilities/strategy-and-corporate-finance/our-insights/global-flows-the-ties-that-bind-in-an-interconnected-world>
32. O'Reilly, G. C. & Binns, A. J. M. (2019). The three stages of disruptive innovation: Idea generation, incubation, and scaling. California Management Review, 61(3), 49 -71.
<https://cmr.berkeley.edu/assets/documents/sample-articles/61-3-oreilly.pdf>
33. Pisano, G. (2019). The hard truth about innovative cultures. Harvard Business Review, 62-71
34. Porter, M. (1998). The competitive advantage of nations. Harvard Business Review Press.
35. Porter, M. (2008). The five competitive forces that shape strategy. Harvard Business Review, 86(1), 78-93.
36. Reid, T. (1878). Essays on the intellectual powers of man, 10th ed. J.H. Butler and Co.
https://ia800500.us.archive.org/4/items/10edessaysoninte00reiduoft/10edessaysoninte00reiduoft_bw.pdf
37. Sachs, J. (2001). Notes on a new sociology of economic development, in Samuel P. Huntington, Culture matters: How values shape human progress, Basic Books, 29-43.
38. Telecom operators of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan and Uzbekistan signed a Memorandum of Cooperation,
<https://en.trend.az/azerbaijan/business/3497801.html>

39. UNCTAD: Digital economy report (2021).
<https://unctad.org/webflyer/digital-economy-report-2021>
40. Ventresca, M. J. & Seidel, V. P. (2020). The T-M-O framework: Strategic innovation across technology, markets, and organization. Said Business School Teaching, Note TN-2020-001.
41. WeForum (2023). Global risks report.
https://www3.weforum.org/docs/WEF_Global_Risks_Report_2023.pdf?_gl=1*drjd1w*_u p*MQ..&gclid=CjwKCAiAzp6eBhByEiwA_gGq5EZi-Z2XEixV1yohC3hMWL0ZaeQnbKKMPS6RDJD6_S0wflkrATrQddhoCiw8QAvD_BwE
41. World Bank.
<https://www.worldbank.org/en/topic/regional-integration/overview>

AZƏRBAYCAN RƏQƏMSAL HABI: STRATEGİYADAN FƏALİYYƏTƏ

Prof. Dr. Vüsal QASIMLI

İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin icraçı direktoru

XÜLASƏ

Məqalədə pandemiya və post-pandemiya dövründə rəqəmsal transformasiyanın ümumi mənzərəsi araşdırılır. Qlobal internet trafiki artmaqda davam etdikcə dünya ölkələri bu sürətli transformasiya ilə ayaqlaşmaq üçün rəqəmsal strategiyaları həyata keçirməyə başlayırlar. İqtisadiyyatın şaxələndirilməsinə can atan zəngin neft ölkəsi olan Azərbaycan da rəqəmsal mənzərədə əsas oyunçu olmaq üçün özünəməxsus strateji yanaşma qəbul edib.

Neqsol Holding neft və qaz sənayesindən gələn kapitaldan istifadə edərək Rəqəmsal İpək Yolu, Regional Məlumat Mərkəzi, İnternet trafiki mübadiləsi mərkəzi və rəqəmsal ekosistemin inkişafını özündə cəmləşdirən Azərbaycan Rəqəmsal Qovşağının təşəbbüskarı olub. Bu qovşaq İpək Yolu boyunca internetin xəritəsini dəyişdirmək və üç ardıcıl mərhələdə dağıdıcı dəyişikliklər fonunda inkişaf etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur: ideya, inkubasiya və geniş tətbiq etmə.

Məqalədə Azərbaycanın Rəqəmsal Qovşağın yaradılmasında etdiyi strateji seçimlər və onun ölkə iqtisadiyyatına potensial təsiri vurğulanır. Qovşaq davamlı inkişaf üçün yeni güc modelləri və dəyərləri qəbul edərək "Qalalar" kvadrantından "Birləşdiricilər" kvadrantına keçidi təqdim edir. Tədqiqatda Rəqəmsal Mərkəzin dinamik imkanları araşdırılır, onun transformativ təbiəti və sürətli texnoloji irəliləyişlərə uyğunlaşma qabiliyyəti xüsusi qeyd edilir.

Sonda məqalədə vurğulanır ki, Azərbaycan Rəqəmsal Qovşağının uğuru davamlı dəyişikliklərin effektiv idarə olunmasından, innovasiya mədəniyyətinin təşviqindən və birləşmələr, ittifaqlar və investisiyalar vasitəsilə strateji üstünlüklərdən istifadə etməkdən asılıdır. Rəqəmsal Mərkəz mürəkkəb və qeyri-müəyyən bir mühitdə naviqasiya etməklə rəqəmsal dövrdə həlledici oyunçu kimi mövqeyini möhkəmləndirə bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rəqəmsal Qovşaq, iqtisadiyyatın diversifikasiyası, innovativ inkişaf, rəqəmsal ekosistem

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.06.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" elmi-analitik jurnal

A GROWTH DIAGNOSTICS OF AZERBAIJAN: TOWARDS A MORE DIVERSIFIED AND SUSTAINABLE ECONOMY

№ 2(7)-2023
səh. 21-35

Rashad HASANOV,

Elmir EYVAZ-ZADA

rashadhasanov@alumni.harvard.edu

eyvazzadeelmir@gmail.com

A Growth Diagnostics of Azerbaijan: towards a more diversified and sustainable economy

Rashad HASANOV,

Elmir EYVAZ-ZADA

SUMMARY

Azerbaijan has benefited from oil export, which has been a fundamental contributor to the country's economic growth in recent decades. However, reliance on oil exports has left the country vulnerable to fluctuations in global commodity prices and created challenges for the sustainability of growth. The Government aims to diversify the economy and increase non-oil/gas exports to achieve high, sustainable, inclusive, and primarily private-led economic growth. Using the Growth Diagnostics Framework, this paper analyses the high cost of finance as one of the most binding constraints to non-oil/gas GDP growth and economic diversification opportunities in Azerbaijan. The analysis suggests that the Government and the Central Bank can work collaboratively and holistically by addressing various aspects of the financial and economic ecosystem to effectively reduce cost of finance, lower lending rates, and promote private investments.

Keywords: *economic growth, growth diagnostics, economic diversification, structural transformation, sustainable development*

JEL kodu: E61, H00, O11, O23, O47, Q32

INTRODUCTION

The hydrocarbon industry has played a crucial role in the economic life of Azerbaijan and economic growth has been correlated with oil price dynamics over the last two decades. The country has gained huge windfalls from oil export since 2006 which allowed it to increase GDP per capita from US\$ 310 in 1995 to \$7819 in 2022. As a result of measures aimed at improving the standard of living of the population in the context of positive demographic growth, the poverty level in the country has significantly reduced from 44.7% in 2003 to a mere 5.1% during the given period.

However, the country's growth trajectory demonstrates the drawbacks of relying on natural resources to drive development. The economy faced three major contractions, in 2009 due to the global financial crisis, in 2015 as a result of the dramatic fall in oil prices and in 2020 due to COVID-19 pandemic. The prevalence of oil in Azerbaijan's economy has created challenges, both in terms of dependence on volatile oil prices and the sustainability of growth. Having benefitted from the accumulation of oil wealth in the economy, non-tradable sectors (construction, social and other services) expanded. Their growth rates were faster than agriculture and manufacturing. Oil wealth was transferred to non-tradable sectors of the economy via large public spending which led to the dependence of the non-oil private sector on public investment. As a result, private sector output in non-extractive industries is exposed significantly to volatility in the oil price and to fiscal policy variations.

Oil sector's share in budget revenues and export still remains high. In 2022, the oil and gas sector accounted for 47.8% of GDP, 92.0% of exports and 50% of state budget revenues. However, approximately 36,3% of employed population are in agriculture, which accounted for only 4,8% of GDP last year.

Diversifying the economy and increasing non-oil/gas exports to achieve high, sustainable, inclusive, and primarily private-led economic growth is a policy objective that is well-identified in 2030 National Priorities and Socio-Economic Development Strategy of the country for 2022-

2026. The Strategy aims to achieve an average annual economic growth rate of 3-4% during 2022-2026. Additionally, the non-oil/gas sector is targeted to grow by an average of 5% annually, and the private sector's share in the economy is targeted to reach 88%. Furthermore, it is targeted to increase non-oil/gas exports by 85% by 2026 compared to 2021.

To achieve these targets and foster long-term non-oil economic growth Azerbaijan needs to deal with the challenges of diversifying of the economy and increasing private investments. Using the Growth Diagnostics Framework, this paper analyses the high cost of finance as one of the most binding constraints to non-oil/gas GDP growth and economic diversification opportunities in Azerbaijan.

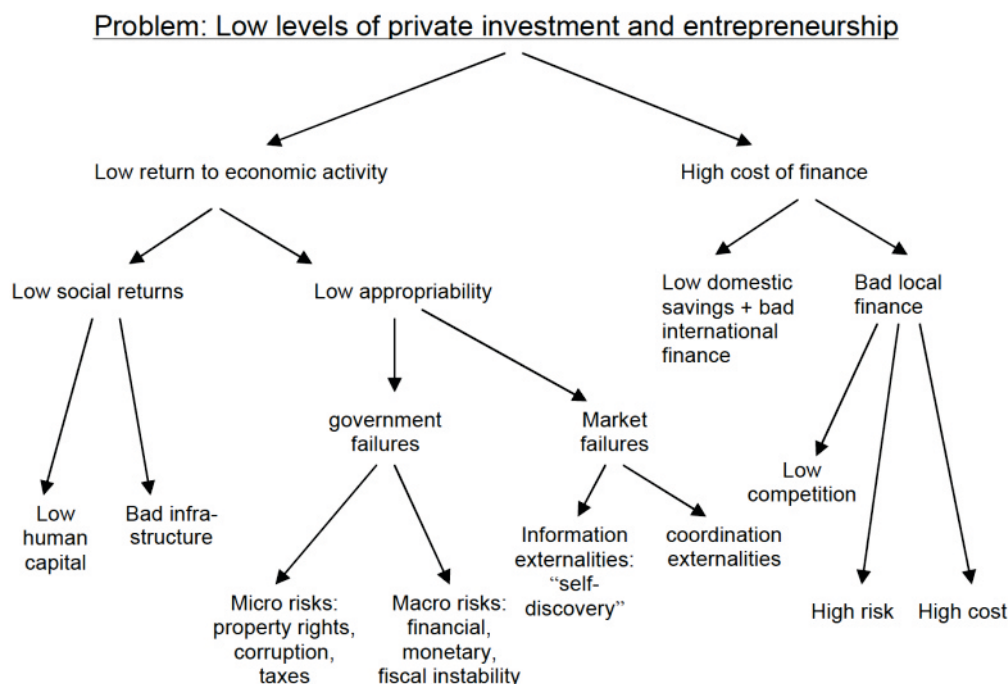
METHODOLOGY

The paper uses the Growth Diagnostics Framework to examine the most binding constraints to non-oil/gas sector growth and export diversification. This concept was first introduced by economists Ricardo Hausmann, Dani Rodrik, and Andrés Velasco in a research paper titled "Growth Diagnostics" published in 2005. The framework is designed to pinpoint the most significant barriers hindering private investment and economic growth in a country. This involves considering the country's historical growth paths and thoroughly examining current constraints. Given that not all constraints carry the same weight, and considering limited policy resources and state capacity, successful reforms will only be achieved if they focus on addressing the areas with the highest potential impact.

Since its inception, Growth Diagnostics has proven to be an invaluable tool for policymakers, development practitioners, and economists alike. It enables us to diagnose the precise challenges faced by countries and develop focused policy interventions that foster sustainable and inclusive economic growth.

The methodology uses a Growth Diagnostic Tree (Fig. 1) as a guide to categorize potential obstacles that might impede private investment and economic growth in an economy. However, it is important to note that the tree is not exhaustive, and specific contexts may have unique issues that need evaluation. The diagnostic process begins by investigating the reasons for low investment and entrepreneurship levels. From there, the tree branches into two main issues: productivity constraints (on the left-hand side) and finance constraints (on the right-hand side) to identify if there is low productivity or returns to economic activity or return high, but access to finance is prohibitive. Subsequently, within productivity constraints, the analysis examines whether the issue is related to low social returns (attributed to low human capital or deficient infrastructure) or low appropriability (resulting from government and collective know-how failures). Depending on the most relevant branch describing the constraints at a particular point, the diagnostic tree suggests potential areas for further investigation.

Figure 1. Growth Diagnostics decision tree

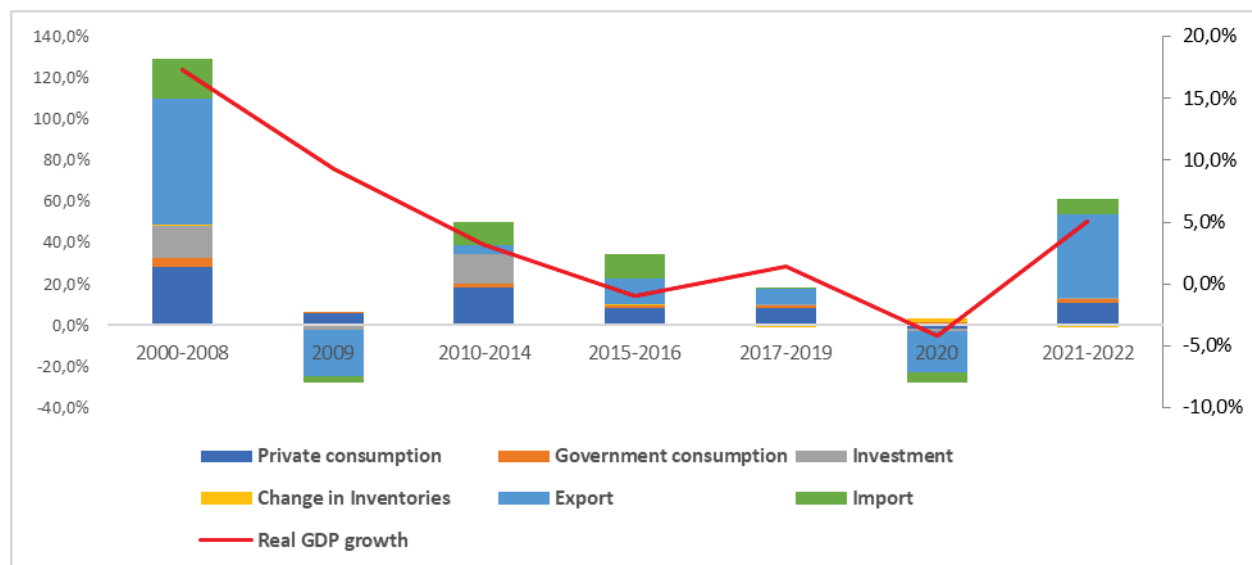
Source: R. Hausmann, Klinger and Wagner 2008. Growth Diagnostics.

GROWTH TRAJECTORY

Over the past 20 years, Azerbaijan economy has undergone significant transformational growth, resulting in 3.8 times increase in real GDP between 2003 and 2022. Since the late 1990s, Azerbaijan's economic development has been closely linked to the performance of the oil and gas sector.

An examination of growth dynamics since 2000 finds seven unique periods. Figure 2 displays these periods and provides a detailed analysis of the factors impacting growth.

Figure 2. Average contributions to GDP growth

Source: Authors' calculations based on official data published by State Statistics Committee

The period of economic development and progress (2004–2014). Azerbaijan's economy expanded significantly between 2004 and 2014 because of investments on hydrocarbon sector. Rapid increases in oil production resulted in economic growth to boost during 2006-2007. The

Azerbaijan economy's vulnerability to volatility in oil production was seen in 2011 and 2012, when decreasing oil production resulted in annual GDP growth decreasing to 0.1% and 2.2%, respectively.

Despite avoiding the 2008 global financial crisis, Azerbaijan experienced a substantial deceleration in economic growth since 2010 due to lingering structural economic rigidities. Since the beginning of 2010, Azerbaijan's economic growth slowed substantially, with an average annual growth rate of around 2.9% between 2010 and 2014.

During the period, the expansionary fiscal policy accelerated rapidly, with spending increasing. The government was able to launch ambitious public investment projects and raise wages and social transfers benefitting from rising oil revenues.

As a result, the economy developed, and its infrastructure improved. Oil and gas production increased, fueling economic growth, and helping many areas including public administration, services, and construction.

The period of low oil prices (2014-2016). The dramatic drop in oil prices had a negative impact on Azerbaijan's economy. The initial effects of this influence were seen in the balance of payments, which later influenced economic activity through financial channels. The national currency significantly declined in value as compared to USD, which resulted in an increase in the budgetary burden of servicing the public debt. Before 2015, Azerbaijan struggled to diversify its economy because of the high value of its currency, which made non-oil exports less competitive despite the government's support efforts. However, in recent years, the situation has improved, and the country has been making progress in developing its non-oil sector. Although the expansion of non-hydrocarbon industries was primarily limited to exports of metal and chemicals, other industries have gradually grown as well.

Recovery period (2017- March 2020). The economy made significant progress throughout the recovery period. The year of 2019 saw developments in social, economic, and governmental administration. During the period, comprehensive economic reforms and diversification initiatives were critical in driving growth and resilience. The government's attempts to improve the business environment, attract foreign investment, and stimulate innovation contributed to the growth of many industries. The pandemic prevented the economy from reaching the peak of its growth cycle. Following the general trend, Azerbaijan's GDP experienced a recession in 2020 and declined by 4.3%.

COVID-19 Pandemic period. Azerbaijan successfully addressed the recession caused by the pandemic between March 2020 and April 2021. To address the challenges, the implementation of a countercyclical fiscal policy, including the temporary suspension of the fiscal rule, proved effective in combating the pandemic crisis. Azerbaijan reduced the effect of economic downturn, promoted employment, helped entrepreneurs, increased social initiatives, adjusted bank loans, and gave guarantees and subsidies by mobilizing AZN 3.5 billion (4.8% of 2020 GDP) against the pandemic.

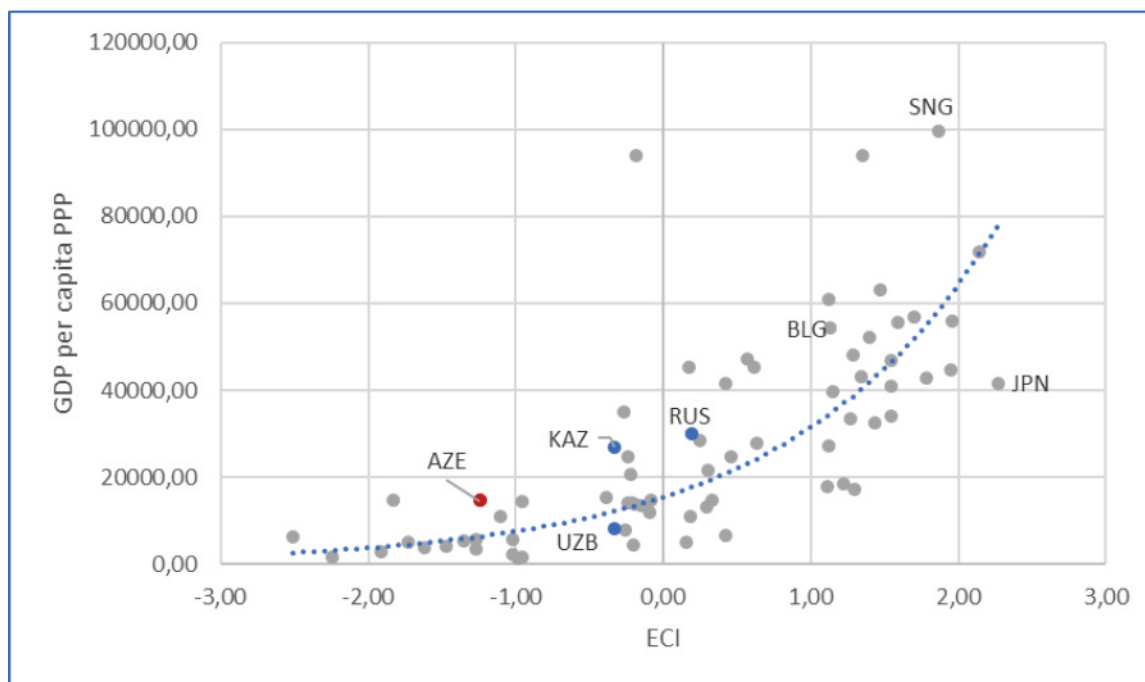
Additionally, significant efforts have been taken to promote the expansion of the non-hydrocarbon industry. These efforts have produced fruitful economic outcomes, including an observed acceleration in economic growth in 2021.

In 2022, the economy expanded by 4.6% in real terms compared to 2021, reaching a total of AZN 133.8 billion (USD 78.7 billion). Real GDP in the non-hydrocarbon sector increased by 9.1% in 2022. Conversely, the hydrocarbon sector's GDP contracted by 2.7% in 2022, mainly due to a decrease in oil production of 5.6%, which was only partly offset by an increase in gas production of 7.3%. It's crucial to note that there is still room for improvement in the country's degree of development.

According to the Economic Complexity Framework, there is a significant relationship between a country's Economic Complexity Index (ECI) and its per-capita income. This correlation is shown in Figure 3. The underlying idea behind the relationship lies in the concept that a higher level of economic complexity indicates a greater accumulation of specialized knowledge and capabilities within an economy. Countries with a more complex economic structure require a deeper understanding of innovation, cutting-edge technologies, and managerial skills. Such economies may create high-value goods and services more effectively as a

result, which raises productivity, competitiveness, and ultimately per-capita income levels. As a result, this ongoing cycle of rising complexity promotes a country's long-term economic development trajectory.

Figure 3. GDP per capita PPP and ECI, 2020

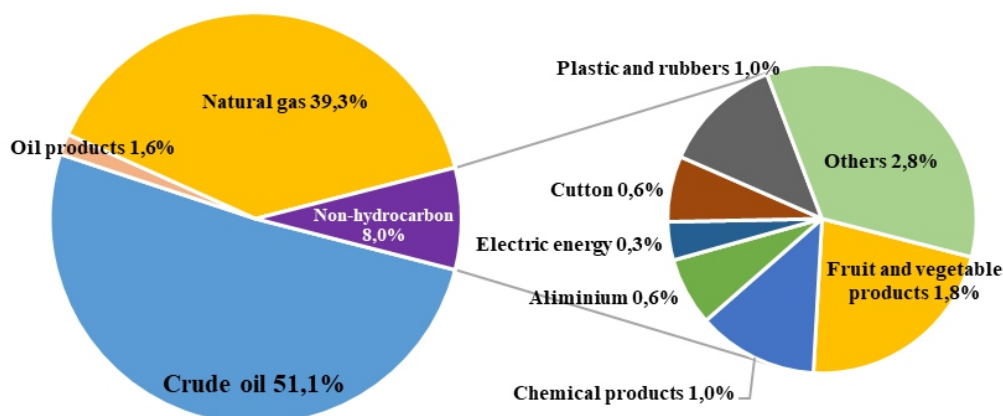

Source: World Bank WDI and Atlas of Economic Complexity

In the development path, the Government of Azerbaijan has been making efforts to diversify its export portfolio and lessen its reliance on the export of oil and gas, with an emphasis on non-oil exports such as chemicals, cotton, fruits, and vegetables. This shift was also evident in the changing trade flows, with the net exports of agricultural products such as tomatoes, fruits, hazelnuts, and cotton, as well as non-monetary gold and services.

Looking into detailed numbers, the value of exported goods amounted to USD 41.7 billion, experiencing 8.7% real growth in 2022. Despite the dominance of low-value-added exports in Azerbaijan's non-oil/gas sector, there have been some positive developments in recent years. The value of non-oil/gas product exports has increased, from around USD 2.0 million in 2019 to almost USD 3.1 billion in 2022. Exports of electricity, chemical products, cement, tea, sugar, ferrous metals and products, aluminum and products, fruits, and vegetables, as well as alcoholic and non-alcoholic beverages, demonstrated a growth in value.

Figure 4. Export of Goods: Main Commodities, Percent of Total Export, 2022

Source: The State Customs Committee of the Republic of Azerbaijan

However, the current level of development in the non-oil sector might not be enough to sustain the current volume of imports in the future in the case that oil revenue declines.

In order to resolve this issue, steps must be done to increase financing imports, primarily through developing the non-oil sector rather than relying on gradually decreasing oil revenues. In this situation, the focus should be both on attempts to replace imports with domestic production and the expansion of non-oil export-oriented industries. It is commonly acknowledged that up to 2026, increased exports will be a key engine of economic growth.

THE MOST BINDING CONSTRAINTS PREVENTING THE OPPORTUNITIES

While there are significant opportunities for structural transformation and export diversification in Azerbaijan, there are also several binding constraints that need to be addressed to fully realize these opportunities.

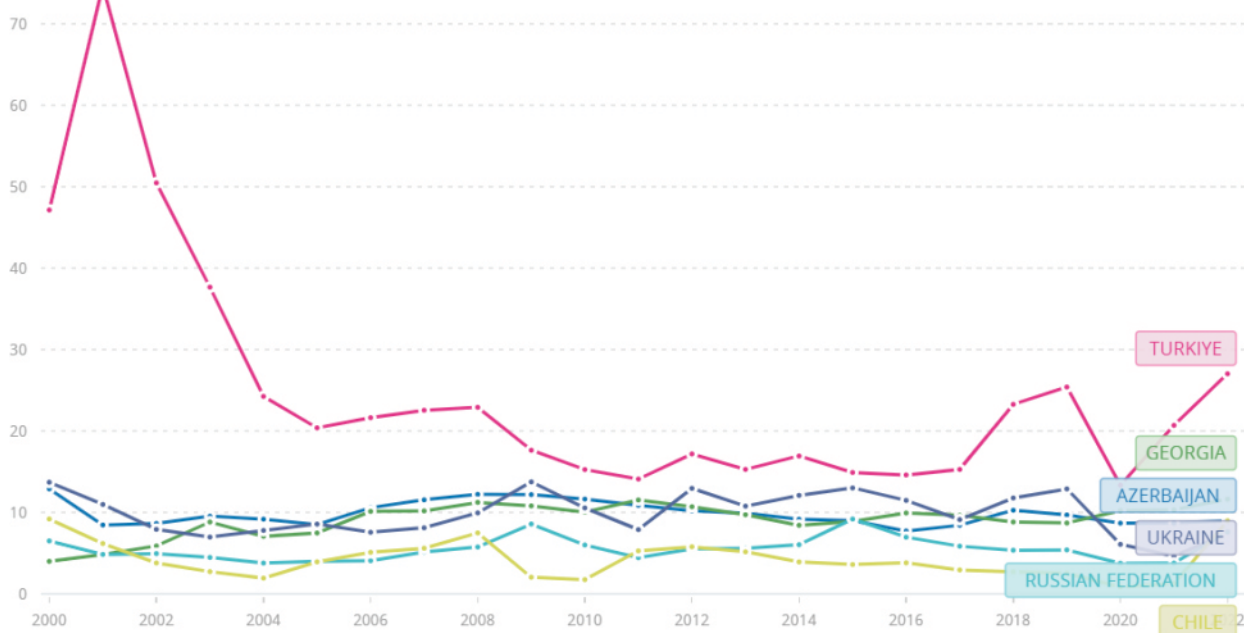
High cost of finance. In order to find the binding constraint of inadequate growth of non-oil sector we will first examine whether cost of finance is high in Azerbaijan or not and if high, what are the reasons of it.

When compared to peers, Azerbaijan has a smaller financial sector regarding its economy. In 2022, banks' loan portfolio increased by AZN 2.9 billion or 17.6%, while business loans' proportion in the total loan portfolio of banks amounted to 55.4%, equivalent to AZN 10.9 billion. Business loans increased by 11.4% (AZN 1.1 billion), consumer loans increased by 27.3% (AZN 1.2 billion), and mortgage loans increased by 24.3% (AZN 0.5 billion) compared to 2021. The proportion of non-performing loans (NPL) in the total loan portfolio decreased by 1.3% since the beginning of the year, resulting in an overall portfolio NPL ratio of 2.9%.

In 2022, the dollarization of deposits continued to decline. The level of dollarization witnessed a slight decrease in 2022, as proportion of foreign currency-denominated savings and deposits in total savings and deposits dropped by 0.5% to 44.9%. At the end of the year, the share of foreign currency in deposits held by legal entities was 52.8%. Meanwhile, the dollarization of savings held by individuals stood at 39.2%, representing a decline of 1.8 percentage points compared to 2021.

As seen from the graph below the deposit rates were 9.0% in 2022. It is relatively higher compared to most resource-rich countries and neighboring similar countries.

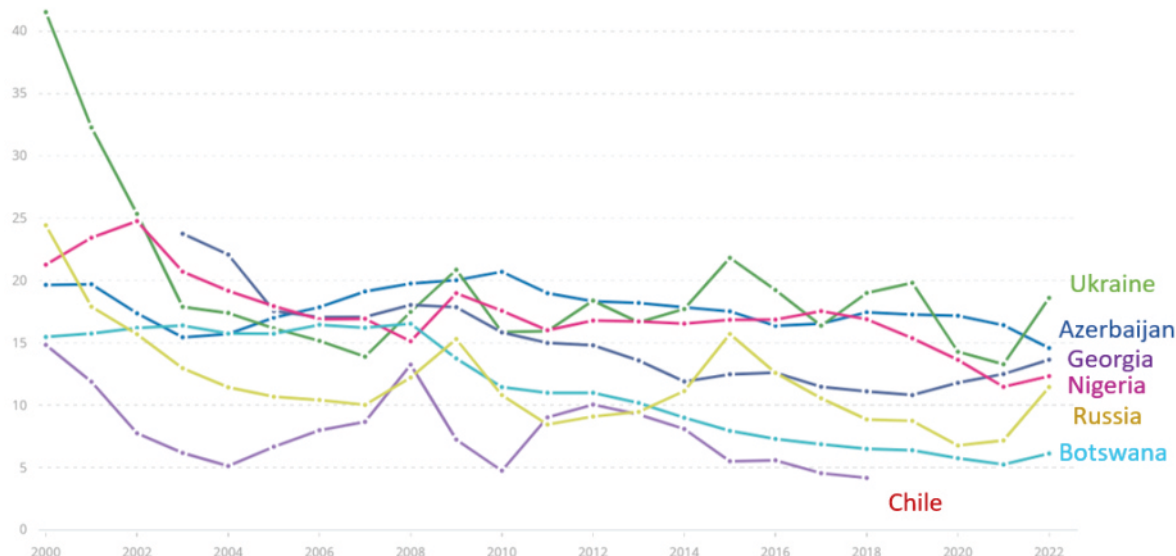
Figure 5 Deposit interest rate, %

Source: World Bank

Lending rates (14.6% in 2022) are also higher than most of the resource-rich and neighboring countries (Fig.6).

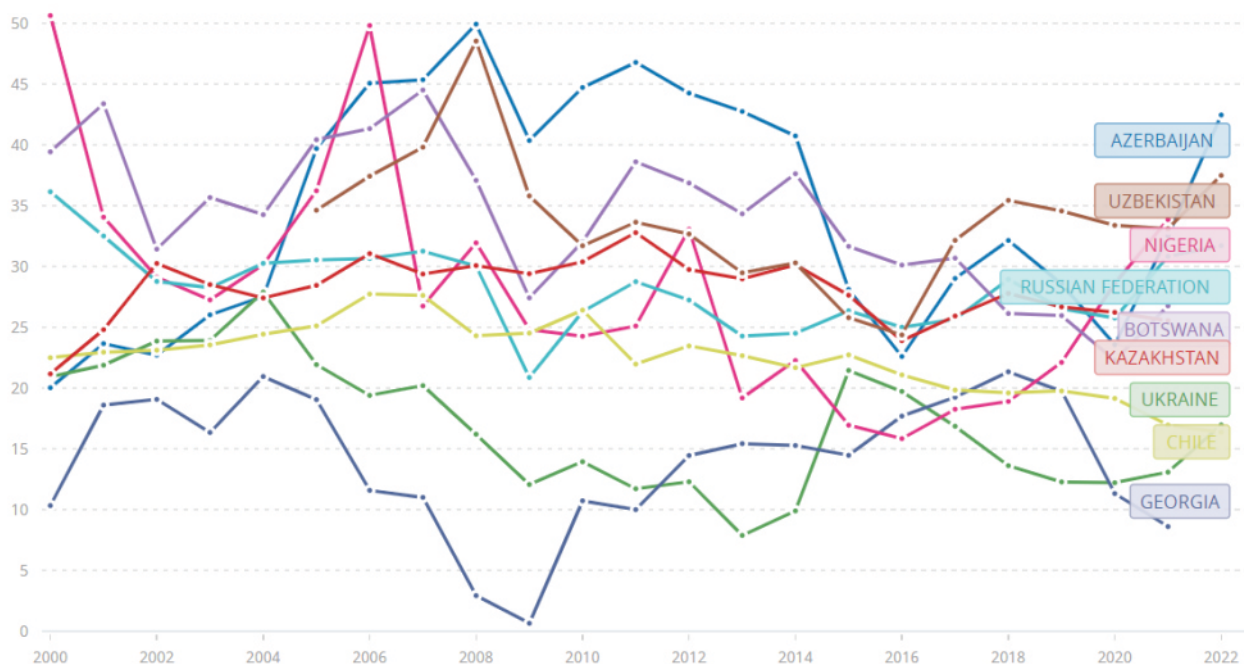
Figure 6. Lending interest rate, %

Source: World Bank

As lending rates are relatively higher than the world average and other similar countries it indicates that the cost of capital is high in Azerbaijan. But it is not because of low savings. In 2000-2022, Azerbaijan's savings correlated with its per capita GDP growth that mainly came from oil export. **Saving as a percent of GDP** was 42.0% in 2022, higher than most of the similar countries. It was also higher than the world average (27.0% in 2021).

Figure 7. Savings as a share of GDP, %

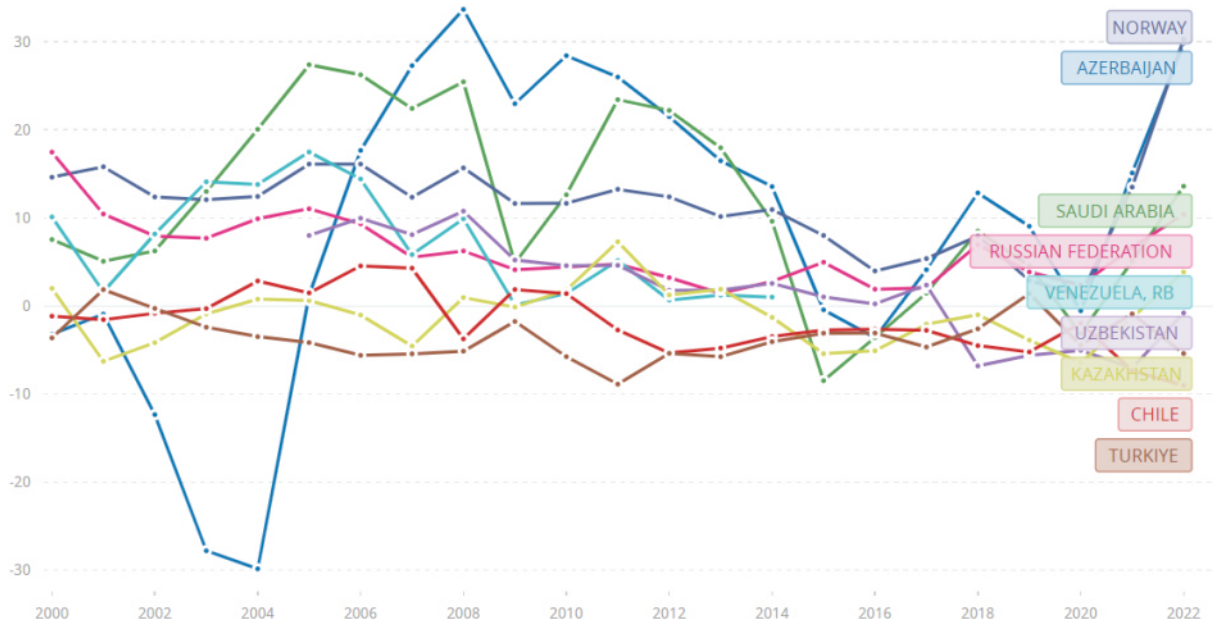

Source: World Bank

Although the cost of capital is relatively high, Azerbaijan has a positive current account balance (CAB). However, the hydrocarbon sector is mainly responsible for this positive balance, making the economy vulnerable to volatility in oil export levels. A sustainable economy requires

to decrease dependence on oil sector through diversification.

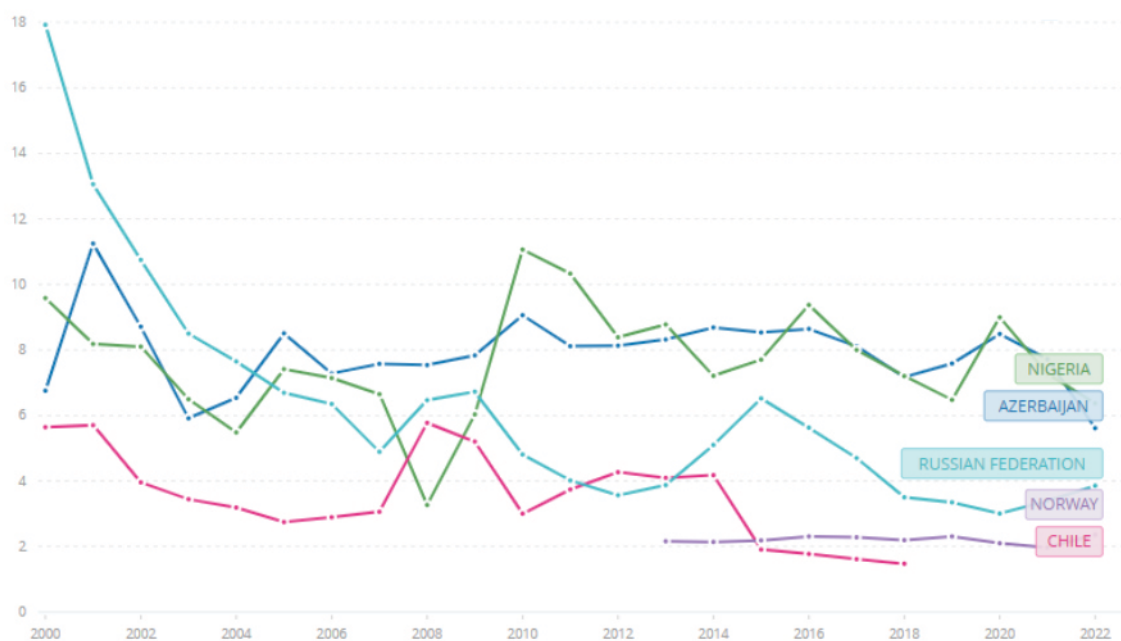
Figure 8. Current Account Balance, (% of GDP)

Source: IMF

Analysis shows that **interest rate spread** was 5,6% in 2022 which is relatively higher than most of other resource-rich countries. As graph below reflects, the spread has always been historically high in Azerbaijan. It is an indicator of risk and inefficiency in the finance sector. It should be noted that this is not because of high inflation or uncertainty over exchange rates, the spread has remained high regardless of the level of both. The reason is the considerable risk, high operating costs, and taxation of financial intermediation in Azerbaijan.

Figure 9. Interest rate spread (lending rate minus deposit rate, %)

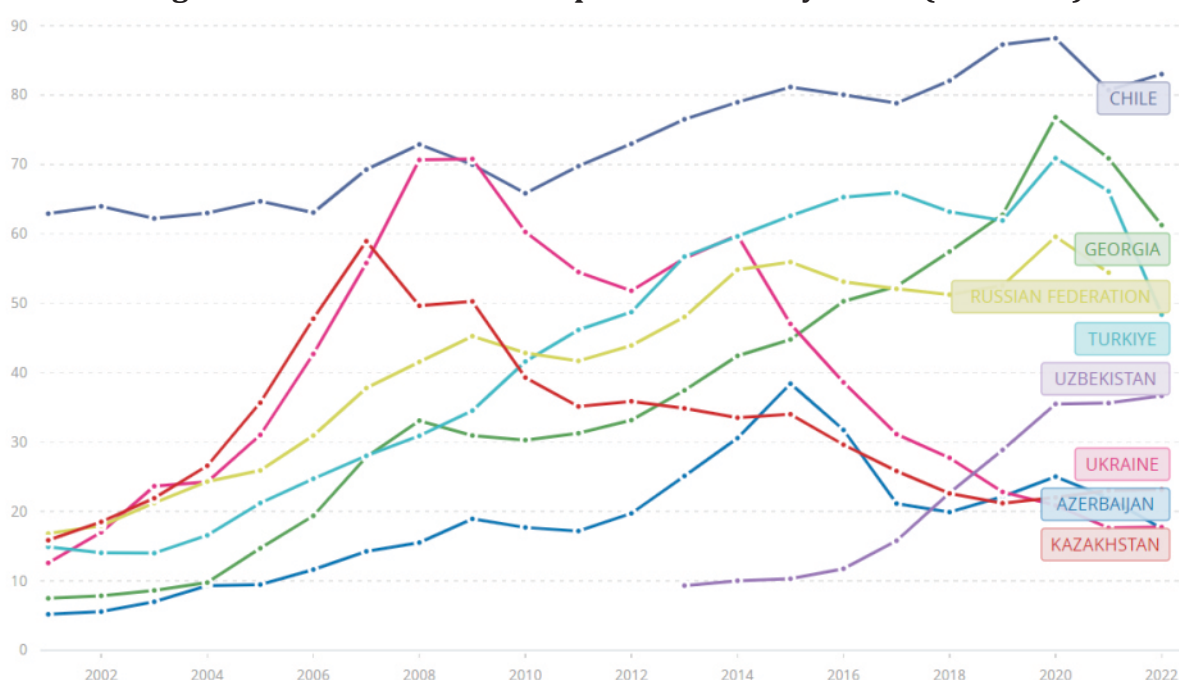

Source: World Bank

Thus, according to the analysis of the right side of the decision tree we can say that high cost of finance can be associated with risks, operating costs in the local banking sector which led to high lending rates.

As a result of high cost of capital **domestic credits to private sector by banks (as % of GDP)** was 17.6% in 2022 which is lower than most peer countries. It shows that banks are not active in financing projects in private sector. Firms in Azerbaijan prefer to use internal rather external sources of financing for their investment needs. According to the State Statistical Committee, only 2.6% of investment is financed through banks, while a significant 49.3% coming from firms' internal sources and an additional 36.4% is derived from state budget allocations. If we look retrospectively despite the lending rates decreased from 19.7% in 2000 to 14.6 in 2022, **domestic credits to private sector by banks (as % of GDP)** increased significantly from 5.9% in 2000 to 17.6% in 2022. It proves that high lending rates are really a constraint for growth.

Figure 10. Domestic credit to private sector by banks (% of GDP)

Source: World Bank

Thus, low and expensive lending might reduce the return on investment, posing a challenge to business creation and expansion. The World Economic Forum's Executive Opinion Survey, IMF Article IV reports and other several sources suggest that the availability of affordable finance is a significant obstacle to economic growth in Azerbaijan. The data indicate that, in comparison to comparable countries, the private sector's access to domestic credit in the non-oil sector is much less.

To foster private sector growth in Azerbaijan, the paper highlights the significance of addressing the limited access to finance, which is the major binding constraint.

As to the left side of the decision tree, we focused mainly on three directions: geographic conditions, infrastructure and human capital.

Geographic conditions. Geographic conditions are not poor in Azerbaijan. Even though Azerbaijan is a landlocked country it has an 800 km coastline with the Caspian Sea. Located at the crossroads of Eastern Europe and Western Asia, Azerbaijan is becoming the biggest transit, logistics and important transport hub in the region due to its active involvement in a number of large regional transport projects and the development of the country's transport sector. The international transport corridors passing through Azerbaijan's territory have been completely reconstructed and brought up to European standards. Azerbaijan put into operation Baku-Tbilisi-Kars railway which provides the shortest rail link between Europe and Asia. It plays an important role in the implementation of China's "One Belt, One Road" strategy and the

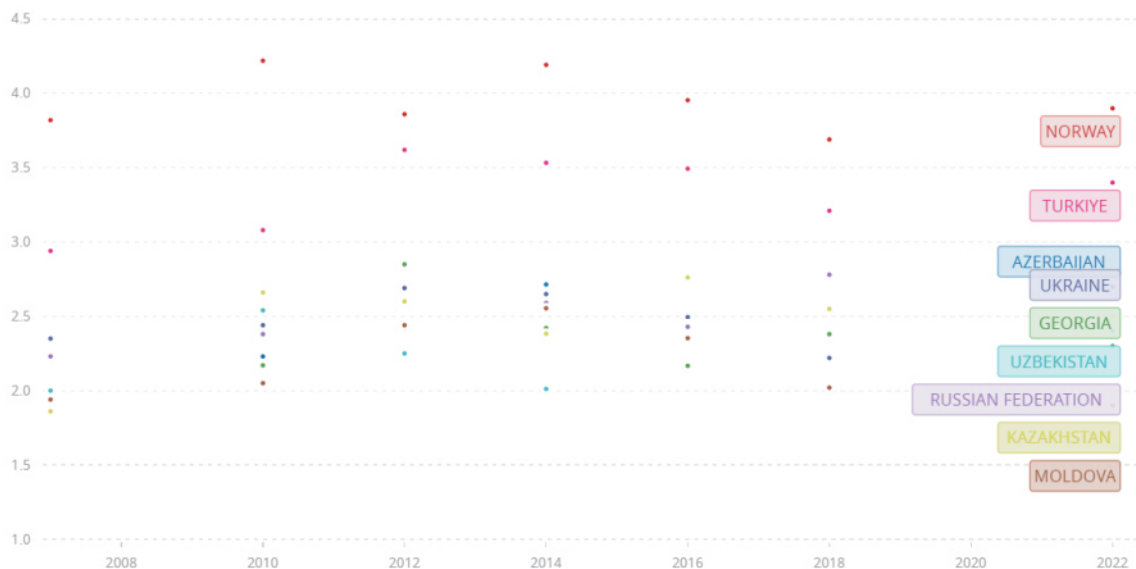
International North-South Transport Corridor project.

Infrastructure. Azerbaijan's infrastructure is relatively high quality in comparison to Eurasian countries and upper-middle-income countries. Its infrastructure matches or exceeds the performance of Russia and Türkiye's infrastructure on most indicators, with the notable exceptions of airport and road connectivity. However, Azerbaijan's road and rail networks need modernization and increased spending on maintenance. Cross-border connectivity projects are top priorities for the government and make up most of Azerbaijan's transport investments, but focusing more on secondary and local roads could improve domestic connectivity and bring down travel costs.

Despite its relatively good infrastructure, Azerbaijan ranks poorly in the World Bank's Aggregated Logistics Performance Index 2012-2018 (123rd out of 167 countries) due primarily to its 'soft' trade infrastructure, such as the competence and quality of its logistics services.

According to the results of the World Economic Forum's Executive Opinion Survey Quality of port infrastructure in Azerbaijan was higher than most of the peer countries in 2017.

**Figure 11. Logistics Performance Index:
Quality of trade and transport-related infrastructure (1=low to 5=high)**

Source: World Bank

It should be noted that, in 2020 Azerbaijan liberated its territories that were under occupation for more than 30 years. After the liberation, the Government has started "The Great Return" program that envisages the wide scale reconstruction in the newly liberated areas of Karabakh and East Zangazur economic regions and the return of more than 1 million internally displaced people and refugees to their native villages, towns, and cities.

During the years of occupation, all the infrastructure in these areas has been devastated, assets looted, and an enormous number of landmines have been planted in these territories. Right after the liberation Azerbaijan has mobilized all its resources and initiated a comprehensive de-mining and restoration process. During the past two and half years after the war ended more than 200 people died in these areas because of the exploded landmines. Every year we devote a vast amount of resources to rebuild from scratch the region's physical infrastructure, including road and rail network connections, airports, power generation and transmission, water supply and housing. The Government of Azerbaijan is determined to unlock the region's vast economic potential considering its strategic geographic location that will not only benefit itself but also many countries in the region. The Government's efforts in building new and alternative transportation routes across the region will serve the interests of the many Central Asian countries considering the recent geopolitical dynamics. In this regard, Azerbaijan's vision overlaps with the Asian Development Bank's Central Asia Regional Economic Cooperation Program's (CAREC) overarching vision of "Good Neighbors, Good Partners, Good Prospects". The

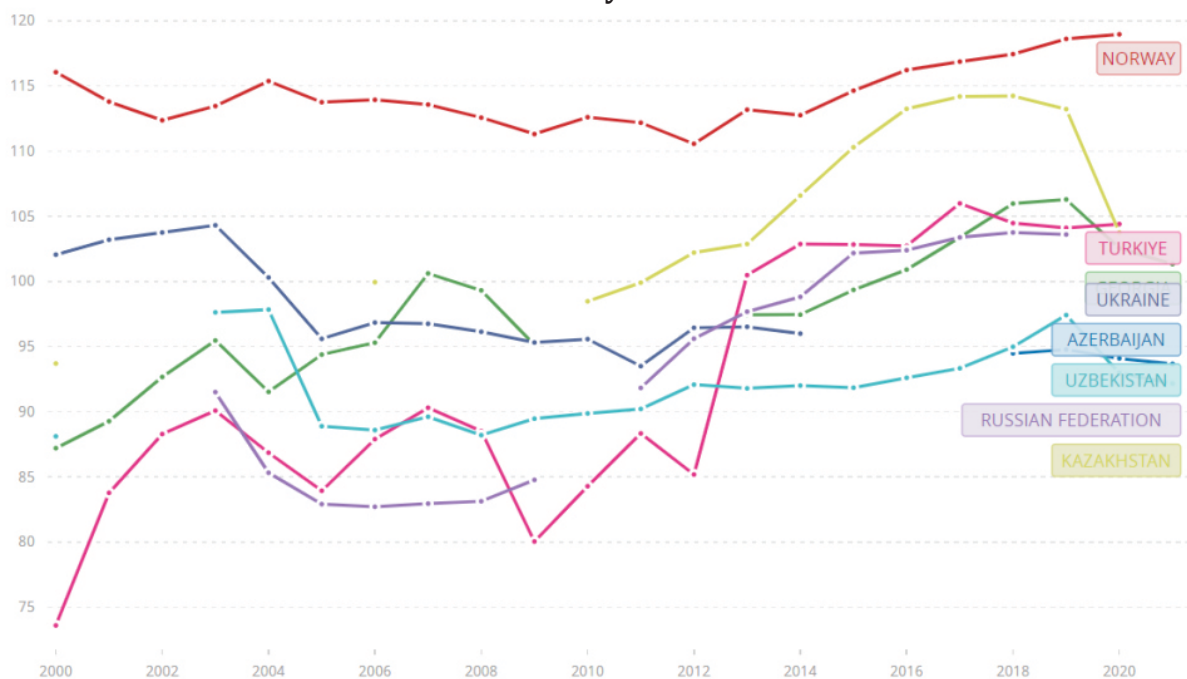
deepening of regional cooperation and integration will contribute to long-lasting peace and contribute to the welfare and prosperity of the people in the region.

Moreover, tax incentives were introduced to promote economic growth in the region. These efforts will create new opportunities to support priority sectors effectively, leading to potential growth and prosperity in the region in the coming years in terms of the reintegration of liberated regions.

Human capital. Azerbaijan's gross enrollment ratios in secondary and tertiary education are lower than most of the peers. Secondary school enrollment ratio was 94.0%, tertiary enrollment was 38,0% in 2021.

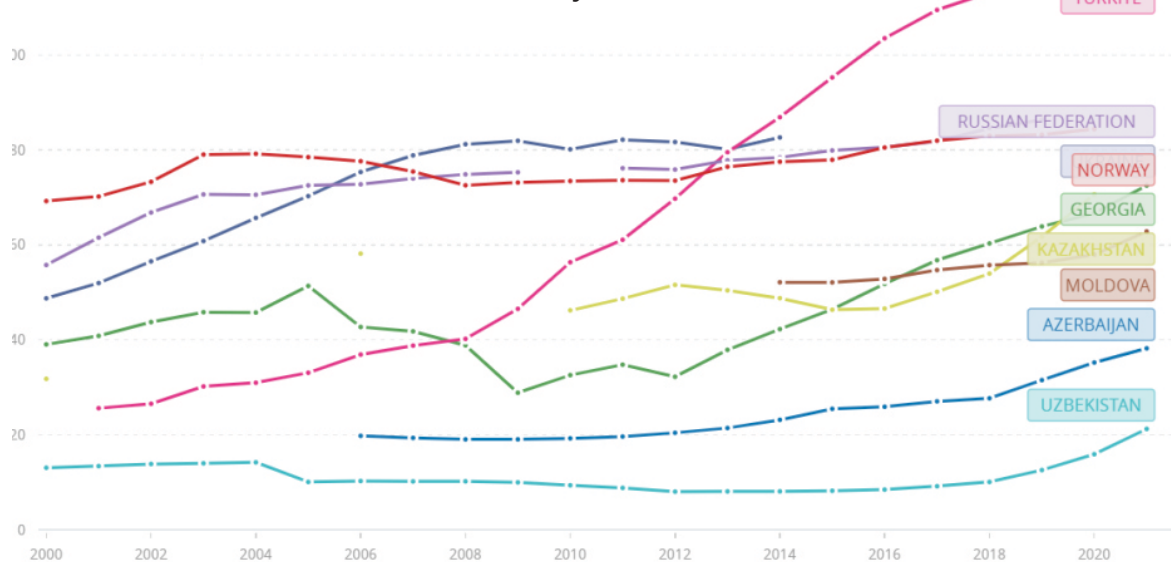
In 2015, the average level of schooling was 12.8 years. Very few 15-64-year-olds have no schooling. In fact, 69% of the labor force has a secondary school education. Only 10% have only primary, while 20% have tertiary education. Sizable differences in earnings only appear at the tertiary level.

**Figure 12. School enrollment
Secondary – Gross**

Source: World Bank

Tertiary – Gross

Source: World Bank

2021 European Union Business Climate Survey shows that employers are concerned about the shortage of skilled labor in Azerbaijan. The skills shortage suggests the education system is not responding to the demands of employers. The mismatch reflects weak cooperation between national and public bodies, and between industry and learning institutions, and is aggravated by a lack of adequate labor market information.

CONCLUSION

The results of growth diagnostics show that high cost of finance associated with high lending rates and low domestic credits to private sector by banks was the most binding constraint to the development of non-oil/gas sector and export diversification in Azerbaijan. In fact, Government and Central Bank have already carried out several important activities like the restructuring of NPLs, closing troubled banks and restructuring the state-run International Bank of Azerbaijan to address this problem.

However, to reduce cost of capital and facilitate access to finance the following policy recommendations can be reviewed:

1. The expansion of financial markets, which includes the improvement of a stock exchange and the expansion of banking services, can make it easy to mobilize domestic financing and steer them toward profitable ventures. This entails expanding credit availability to both small and medium-sized businesses (SMEs), as well as enhancing the effectiveness of payment systems. Undertaking comprehensive regulatory reforms can stimulate competition and innovation within the financial sector which in turn can enhance financial market efficiency, increase access to affordable financing, and reduce the overall cost of capital.

2. Promoting Public-Private Partnerships (PPPs) for Infrastructure Development. By facilitating PPPs for critical infrastructure projects, providing a transparent and streamlined framework for PPP procurement and project implementation, coupled with clear risk-sharing mechanisms and leveraging private sector expertise and capital, Azerbaijan can accelerate infrastructure development without solely relying on public funds. It can directly reduce the burden on the government budget, attract foreign investment, and enhance the overall investment climate, leading to lower capital costs and improved economic prospects.

3. In combination with the above suggested measures the government should ensure macroeconomic stability and sustainable public finance to promote a healthy investment climate. One of the primary objectives defined by the Socio-Economic Development Strategy for 2022-2026 is to enhance resilience against both internal and external risks. In Azerbaijan, macroeconomic stability is particularly important for a disciplined fiscal policy and managing oil revenues. Investors operating in a credible, transparent, and competitive environment will carry less risk, and will therefore be able to tap finance with low interest rates.

Fiscal and monetary coordination in the framework of the Economic Council helps stabilize the economy by aligning government spending with monetary policy objectives. By coordinating their efforts, the government and central bank contribute to ensuring that the economy remains stable and that shocks are effectively managed.

Implementation of a rule-based fiscal framework also plays a crucial role in safeguarding macroeconomic stability and maintaining fiscal sustainability in the face of evolving economic conditions.

By continuing the implementation of these strategies, the government can actively address the mentioned binding constraint while encouraging private sector participation and sustainable economic diversification.

REFERENCES

1. Azerbaijan 2030: National Priorities for socio-economic development. (2021). <https://president.az/az/articles/view/50474>
2. I State Program on the Great Return to the liberated territories.

https://static.president.az/upload/Files/2022/12/05/a7de056c32e5235781c49c73880924f2_8120306.pdf

3. Amendment on the Tax Code. (2022).
<https://e-qanun.az/framework/53080>
4. Atlas of Economic Complexity, Harvard Growth Lab.
<https://atlas.cid.harvard.edu/explore/stack?country=16&year=2020&queryLevel=location&startYear=1995&productClass=HS&product=undefined&target=Product&partner=undefined>
5. CBAR. (2022). *Statistical bulletin*. CBAR.
<https://uploads.cbar.az/assets/4a6a6939aa9516234c3cdedbe.pdf>
6. EU Business Climate Survey, 2021.
<https://euneighbourseast.eu/news/publications/eu-business-climate-report-azerbaijan-2021/>
7. OECD, 2019. Sustainable Infrastructure for Low-Carbon Development in Central Asia and the Caucasus: Hotspot Analysis and Needs Assessment, Paris: OECD Publishing.
8. R. Hausmann, Klinger and Wagner. (2008). *Growth Diagnostics*.
9. State Statistics Committee. (2022).
10. Strategy of socio-economic development of the Republic of Azerbaijan in 2022–2026. (2022).
https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf
11. The growth Lab at Harvard University. (2021). The growth Lab at Harvard University.
<https://atlas.cid.harvard.edu/rankings>
12. World Bank. (n.d.).
<https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD>
13. World Bank. (2022). Azerbaijan - Country Economic Memorandum.
14. Hidalgo, C. A., Klinger, B., Barabási, A.-L., & Hausmann, R., 2007. The Product Space Conditions the Development of Nations. *Science*, pp. 482-487.
15. Hidalgo, C. A., & Hausmann, R. (2009). The building blocks of economic complexity. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(26), 10570–10575.

AZƏRBAYCANIN ARTIM DİAQNOSTİKASI: ÇOXŞAXƏLİ VƏ DAYANIQLI İQTİSADİYYATA DOĞRU

Rəşad HƏSƏNOV,
Elmir EYVAZ-ZADƏ

XÜLASƏ

Son onilliklər ərzində neft sektoru üzrə ixrac Azərbaycanın iqtisadi artımında mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, neft sektorundan asılılıq qlobal əmtəə qiymətlərindəki dalğalanmalara qarşı həssaslığı artırır və iqtisadi artımın dayanıqlığı ilə bağlı çağırışlar yaradır. Hökumət davamlı, inklüziv və özəl sektora əsaslanan iqtisadi artıma nail olmaq üçün iqtisadiyyatın diversifikasiyasını və qeyri-neft/qaz ixracının artırılmasını hədəfləyir. Bu tədqiqat "İqtisadi Artım Diaqnostikası" çərçivəsindən istifadə edərək yüksək kapital dəyərini Azərbaycanda qeyri-neft/qaz ÜDM-in artımına və iqtisadi diversifikasiya imkanlarına əsas məhdudiyyətlərdən biri kimi nəzərdən keçirir. Təhlil göstərir ki, Hökumət və Mərkəzi Bank maliyyə və iqtisadi ekosistemin müxtəlif aspektlərini nəzərə almaqla kapitalın dəyərini effektiv şəkildə azaltmaq, kredit faizlərini aşağı salmaq və özəl investisiyaları təşviq etmək üçün birlikdə işləyə bilər.

Açar sözlər: *iqtisadi artım, artım diaqnostikası, iqtisadi diversifikasiya, struktur transformasiyası, davamlı inkişaf.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 14.06.2023

Çapa qəbul olunub: 31.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" elmi-analitik jurnal

DEVELOPING ECONOMIC CORRIDORS: A DRIVER OF ECONOMIC GROWTH AND REGIONAL INTEGRATION

№ 2(7)-2023
səh. 36-43

Ayhan SATIJI,
Head of the Turkic World
Research Center

Developing economic corridors: a driver of economic growth and regional integration

Ayhan SATIJI

Head of the Turkic World Research Center

SUMMARY

Economic corridors, arising from seamless integration of infrastructure, trade, and sectors across connected regions, are dynamic projects driving economic growth, connectivity, and regional cooperation. These corridors span geographical boundaries, fostering cooperative initiatives and mutually beneficial economic linkages, thus shaping current regional development landscapes. Economic corridors leverage geographic advantages for economic potential, resource optimization, and smooth movement of goods and services. They not only drive economic progress but also foster social, environmental, and cross-border cooperation benefits. Global economic corridors such as Trans-Caspian East-West-Middle, Almaty-Bishkek, Greater Mekong East-West, and Thailand's Eastern Economic Corridor illustrate diverse and complex initiatives spanning technology, trade, agriculture, and infrastructure. These corridors exemplify balanced, comprehensive development, linking economic nodes within urban hubs that spark trade, innovation, and knowledge exchange. Tailored to specific contexts, economic corridors consider geography, existing infrastructure, and local economic strengths, fostering adaptive regional development strategies.

Keywords: *Economic Corridor, the Middle Corridor, Eastern Economic Corridor, Almaty-Bishkek Economic Corridor, Regional Integration*

JEL kodu: E22; R42

INTRODUCTION

Through the seamless integration of infrastructure, trade, and a variety of sectors across physically connected areas, economic corridors have arisen as dynamic development projects intended to stimulate economic growth, foster connectivity, and cultivate regional cooperation (World Bank, 2014). These corridors, which frequently cross several nations, regions, and even continents, operate as conduits for cooperative projects and synergistic economic linkages (World Bank, 2014). These initiatives are crucial in determining the current landscape of regional development because each corridor has its own unique objectives, difficulties, and results. Economic corridors are a concept that goes beyond simple geographic connectedness. They foresee the development of thriving economic ecosystems that cut across political boundaries and have a significant impact on both the local and global scales (ADB, 2021). The main objective of these corridors is to take advantage of geographic advantages to boost economic potential, optimize resource allocation, and ease the movement of people, products, and services (ADB, 2021). These initiatives boost social and environmental achievements in addition to economic growth by encouraging cross-border cooperation and infrastructure development.

Numerous important economic corridors have emerged recently all around the world, demonstrating the potential of these joint initiatives. The Eastern Economic Corridor (EEC) in Thailand is one such instance, where initiatives are made to encourage investment, innovation, and technological breakthroughs (EECO, n.d.). Similar to this, the Greater Mekong Sub region's East-West Economic Corridor (EWEC) aspires to transform from a transportation route into a strong economic hub, promoting connectivity and enabling private sector growth (ADB, 2009). While the Almaty-Bishkek Economic Corridor aims to integrate economic hubs to foster mutual benefits, the Trans-Caspian East-West-Middle Corridor Initiative aims to revitalize traditional trade routes (CAREC, n.d.; Ministry of Foreign Affairs, Turkey, n.d.). These programs serve as

illustrative examples of the economic corridors' multidimensional nature, which spans a variety of industries including trade, agriculture, infrastructure, and technology.

Consequently, economic corridors, which are closely related to the goal of sustainable development, represent the possibility for joint efforts to traverse traditional boundaries and advance political, economic, and social landscapes (World Bank, 2014). The global society is witnessing the power of connectedness and cooperation to generate prosperity on both a local and global scale as these projects continue to gain prominence. Economic corridors represent the ability to transform the future of regions and countries alike through a determined focus on utilizing specific regional advantages, overcoming obstacles, and fostering intergovernmental collaboration.

COMPONENTS OF ECONOMIC CORRIDORS AS ECONOMIC GROWTH DRIVER

As crucial conduits for regional development, economic corridors include a variety of vital elements that together promote connectivity, trade, and growth. These corridors are distinguished by an extensive network of institutional and physical infrastructure that connects important economic nodes, such as manufacturing centers, supply and demand regions, and hubs for the creation of goods with added value (ADB, 2009). Economic corridors contain well planned infrastructure that maximizes effectiveness, lowers transaction costs, and promotes smooth regional trade in products, services, and people. This talk explores the typical components of economic corridors, emphasizing how important they are for fostering economic integration and sustainable development. Well-developed transportation networks, such as highways, railroads, and ports, are at the center of economic corridors. Highways act as crucial thoroughfares that enable the transportation of goods and people over enormous geographic distances. Railroads, on the other hand, provide a practical and economical method of moving large quantities of cargo across greater distances, improving the connectedness of production and manufacturing hubs (ADB, 2009). Ports serve as important entry points for international trade and are frequently strategically positioned along coasts or significant waterways. This enables the seamless transfer of commodities between land and sea transit. Moreover, Integrated infrastructure emphasizes the thoroughness of economic corridors even more. Information and communication technology (ICT) systems, energy networks, and urban development programs are all included. Energy infrastructure makes sure that industry and metropolitan areas along the corridor have a consistent and sustainable supply of electricity, which stimulates industrial activity (ADB, 2009). Effective information and data flow is made possible by robust ICT systems, encouraging cooperation and innovation between economic nodes. Urban development initiatives carried out within corridors provide dynamic urban clusters that act as engines for innovation and economic growth, advancing the development agenda (ADB, 2009).

As a result of it, these elements work together seamlessly to achieve a major goal: to establish connections between important economic participants. The flow of raw materials and completed goods is sped up by the connection of manufacturing centers to supply and demand regions through well-planned transportation networks. In addition to lowering transportation costs, effective connectivity between these nodes also improves overall economic performance. By integrating manufacturing facilities for value-added items, industries can benefit from economies of scale, promoting specialization and raising global competitiveness.

ECONOMIC CORRIDORS' ROLE IN REGIONAL DEVELOPMENT

The deep connections that economic corridors create between economic nodes and hubs is a key feature of these networks. Urban environments within these corridors develop become crucial economic hubs, luring and igniting activity through agglomeration economies. According to Yoshida and Flaherty (2017), these urban nodes act as multifunctional centers, attracting a range of businesses, qualified workers, and necessary infrastructure, and fostering an atmosphere that provides innovation, knowledge sharing, and value creation. Dynamic urbanization and clustering boost individual businesses' productivity while promoting thriving

eco-systems that fosters economic growth. Hence, it is noteworthy that the development of economic corridors is inherently context-specific and varies significantly across regions. Factors such as geographical location, existing infrastructure, policy frameworks, and local economic strengths influence the configuration and priorities of each corridor (Yoshida & Flaherty, 2017). Thus, economic corridors are not one-size-fits-all solutions but rather adaptive frameworks that leverage unique regional potentials.

Furthermore, the expansion of economic corridor development strategies has been significantly aided by the Asian Development Bank (ADB). In order to promote corridor projects in various regions, the ADB has provided significant financial support and technical assistance, which has helped to boost connectivity and trade within these areas (ADB, 2009). The institution's investment shows that it recognizes the transformative potential of economic corridors to spur regional growth, create jobs, and alleviate poverty. Agglomeration effects, economies of scale, and innovation clusters thrive in environments created by the integration of transportation networks, energy systems, and urban development plans (ADB, 2009). Because industries may access a variety of resources and markets and profit from effective logistics and low transaction costs, this interaction makes investment corridors more appealing to both domestic and foreign investors.

EXAMPLES OF ECONOMIC CORRIDORS

Eastern Economic Corridor (EEC) in Thailand

Thailand's Eastern Economic Corridor (EEC) is a revolutionary project that represents the country's hopes for economic growth, innovation, and technical advancement. The EEC administered by Thailand's Eastern Economic Corridor Office (EECO) is a strategic plan intended to launch the nation into a new era of sustainable growth and prosperity. The EEC promises an integrative approach to development through its comprehensive goal that incorporates economic growth, social progress, and environmental protection while encouraging cooperative relationships between public and private institutions (Eastern Economic Corridor Office of Thailand – EECO, n.d.). Thus, the key goals of the EEC's core mission define the organization's purpose and target outcomes. The most important of these is the focus on utilizing the potential of new technologies, which results in a dynamic synergy that not only promotes economic growth but also improves inhabitants' quality of life in general. The EEC aims to open up new channels for revenue production and improve the general well-being of its people by incorporating cutting-edge innovations and solutions.

The EEC's success is largely a result of its continuous dedication to successful public-private cooperation. The EEC seeks to guarantee that its development trajectory remains coordinated and timely by establishing strong partnerships at the national, regional, and provincial levels, successfully managing obstacles and exploiting opportunities. This collaborative spirit is a reflection of the understanding that sustained growth requires a team effort in which various stakeholders unite to support a common vision of prosperity. In addition to it, aligned with the broader national agenda, the EEC ambitiously sets out to implement its comprehensive development plan, thus solidifying its role as a strategic driver of Thailand's growth trajectory. Central to this plan is the development of an integrated infrastructure system that is not only efficient and reliable but also accessible to all citizens. Furthermore, the EEC envisages optimal land use strategies, aligning land allocation with the region's potential and sustainable development principles, thereby mitigating potential environmental impacts.

In this regard, the path is a dynamic interplay of ambition, creativity, and adaptability as Thailand advances with its EEC goal. Even if the corridor's enormous potential is still clear, realizing it requires striking a careful balance between economic development and environmental sustainability, which is strengthened by active participation from all relevant parties. The Eastern Economic Corridor is a testament to Thailand's resolve to establish a comprehensive development strategy that improves not only the country's economy but also its people's quality of life while preserving the environment for future generations.

The Trans-Caspian East-West-Middle Corridor

The Trans-Caspian East-West-Middle Corridor, often known as "The Middle Corridor," is a revolutionary initiative that joins Turkey, the Caucasus, Central Asia, and China to create a contemporary commerce route that aims to revive the historic Silk Road. This corridor includes a multimodal transportation network that combines rail and road links and makes use of important ports in several different countries. With shorter travel times and more affordable transit options than current routes, the initiative's main goal is to open up new economic opportunities and promote trade between Europe and Asia (Albayrak and Çelik, 2022). In this sense, the ports that are crucial to the Middle Corridor include Turkmenbashi, Aktau/Kuryk, and Baku/Alat. These ports serve as crucial multimodal transport hubs, enabling the effective transportation of commodities via a combination of land, air, and sea routes. These ports streamline the flow of goods across international borders, reducing delays and improving the entire trading experience thanks to the integration of diverse means of transportation. Hence, a significant aspect of the Middle Corridor's impact is the potential it holds for Central Asian countries to harness economic benefits through heightened China-Europe trade. As the corridor facilitates faster and more cost-effective transit, it stands to provide these landlocked nations with unprecedented access to international markets. This increased connectivity presents opportunities for the region to enhance its economic prospects, reduce trade-related costs, and stimulate economic growth through expanded trade volumes.

The Middle Corridor's success hinges on strong collaboration among the participating regional countries. To simplify cross-border logistics, facilitate customs procedures, and streamline regulatory frameworks, agreements and initiatives are crucial. The corridor's function as a conduit for seamless trade is reinforced by these cooperative efforts, demonstrating the corridor's importance beyond only infrastructural development. Due to its advantageous geographic position, Azerbaijan is crucial to the development of the Middle Corridor. Meanwhile, because of its crucial location on the Caspian Sea, the nation facilitates marine access to important markets by acting as a vital link between the Caucasus and Central Asia. An important project in this regard is the Baku-Tbilisi-Kars Railway, which demonstrates Azerbaijan's dedication to boosting connectivity and trade capacity. The railway improves economic possibilities for both Azerbaijan and its neighbors by providing a direct connection between the landlocked region of Central Asia and global markets (Bocuoglu, 2022).

In addition to it, the role of Azerbaijan alongside with its partners collaborated in the Organization of Turkic States such as Türkiye, Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan has been evolving in the light of the development of the Middle Corridor. The recent geopolitical and geoeconomic conditions have revealed new reality called the Zangezur Corridor (Kirenci, 2023). The Zangezur region, which was historically a part of Azerbaijan, was annexed by Armenia by the Soviet Union in the 1920s, breaking Azerbaijan's direct connection to its landlocked Nakhchivan autonomous territory. After the Second Karabakh War ended in 2020, a trilateral peace agreement made it possible to create rail and road routes that would pass through Armenia, which gave the corridor's growth pace. The corridor's connection to Turkey is particularly significant since it highlights the role it plays in fostering relations between the two Turkic countries and improving regional connectivity. The Zangezur Corridor's ability to increase connectivity between Turkey and Azerbaijan by extending it from Baku to Kars is one of its primary features. It has the potential to create a direct link between the Caspian and Mediterranean basins and Europe, in addition to simplifying travel between Nakhchivan and the rest of Azerbaijan. The corridor establishes a vast network of economic and diplomatic contacts and extends beyond bilateral relations to include other Turkic nations including Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan (Kirenci, 2023).

The Trans-Caspian East-West-Middle Corridor, sometimes known as "The Middle Corridor," is an innovative project that has the potential to revive old trade routes. This multimodal corridor aims to promote economic prospects, particularly for Central Asian countries, and South

Caucasus and is supported by cooperation among regional nations and strategically located ports. The Middle Corridor's importance as a driver for economic growth and regional integration is further reinforced by Azerbaijan's key role in ensuring essential sea access and boosting connectivity.

Almaty-Bishkek Economic Corridor (ABEC)

The visionary project known as the Almaty-Bishkek Economic Corridor (ABEC) aims to unify the economies of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic by linking them. This corridor anticipates the efficient and seamless movement of goods, people, and cutting-edge ideas. The foundation of ABEC is the cooperation of two important cities, Bishkek and Almaty, who draw on each other's individual advantages to forge an effective economic force. Through the promotion of specialized, competitive, and varied businesses, this integration seeks to increase economic opportunities (CAREC, 2023). Moreover, the primary goal of ABEC is to foster a transnational agglomeration, or a strategic coming together of companies that strive to be the best in their respective industries. This agglomeration provides a favorable environment for enterprises to flourish, which boosts the local economy. The commitment of Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, motivated by a shared goal to enable effective and barrier-free interactions that go beyond geographical limits, is the cornerstone of the corridor. The implementation plan for the corridor calls for the formation of sectoral working groups that will concentrate on important industries like agriculture, tourism, health, education, and transportation. These working groups play a crucial role in bringing the ABEC vision to life by guiding each sector toward development and cooperation. Through these collaborative efforts, ABEC aims to tap into the latent potential of the region and provide a conducive environment for businesses to flourish. (CAREC, 2023).

It is also important to highlight the potential linkage of the economic corridors including ABEC and the Middle Corridor. While ABEC focuses on uniting economic centers within Kazakhstan and the Kyrgyz Republic, the Middle Corridor encompasses a broader geographical scope, linking Turkey, the Caucasus, Central Asia, and China. These corridors share the common goal of enhancing connectivity and trade between regions by facilitating the movement of goods, people, and ideas. ABEC's emphasis on cross-border agglomeration and specialized businesses aligns with the Middle Corridor's vision of creating a revitalized Silk Road by integrating rail and road routes across multiple countries. Both corridors stand as prime examples of how cooperation and strategic planning can stimulate economic growth, foster international collaboration, and strengthen ties among countries within the interconnected Eurasian region.

CONCLUSION

As a result of the integration of infrastructure and trade across physically related areas, economic corridors have arisen as dynamic developmental efforts meant to encourage economic growth, connectivity, and regional collaboration. These corridors cross geographical boundaries and act as conduits for cooperative initiatives and mutually beneficial economic connections, significantly influencing the current regional development landscape. Economic corridors play a critical role in leveraging geographic advantages to increase economic potential, optimize resource allocation, and ease the flow of people, commodities, and services. By encouraging cross-border cooperation and infrastructural development, these efforts promote social and environmental gains in addition to economic progress.

Numerous big initiatives taking place all around the world serve as proof of the effectiveness of economic corridors. Examples of these initiatives' diversity and complexity include the Trans-Caspian East-West-Middle Corridor Initiative, the Almaty-Bishkek Economic Corridor (ABEC), the Greater Mekong East-West Economic Corridor (EWEC), and the Eastern Economic Corridor (EEC) in Thailand. These corridors cover a diverse variety of sectors, from infrastructure and technology to trade and agriculture, demonstrating their ability to promote all-encompassing and balanced development. All things considered, by establishing interconnected economic nodes and hubs within metropolitan environments, economic corridors also play a significant role in promoting regional development. These metropolitan hubs serve as catalysts for trade,

invention, and information transfer, fostering the development of dynamic ecosystems. Economic corridors are context-specific and are influenced by elements including geography, pre-existing infrastructure, and local economic strengths.

REFERENCES

1. Albayrak, Ö. K., & Çelik, B. (2022). Iron Silk Road trans-caspian east-west-middle corridor initiative and Baku-Tbilisi-Kars railway line. *Multidisciplinary Perspectives on Cross-Border Trade and Business*, 222–236.
<https://doi.org/10.4018/978-1-7998-9071-3.ch014>
2. Asian Development Bank. (2009). Strategy and Action Plan for the Greater Mekong Subregion East-West Economic Corridor. Retrieved from
<https://www.adb.org/publications/strategy-and-action-plan-greater-mekong-subregion-east-west-economic-corridor>
3. Asian Development Bank. (2021). Strategy and action plan for the Greater Mekong Subregion East-West Economic Corridor.
<https://www.adb.org/publications/strategy-and-action-plan-greater-mekong-subregion-east-west-economic-corridor>
4. Bocuoglu , A. (2022). Working Group established on Trans-Caspian East-West Corridor. Anadolu Ajansı.
<https://www.aa.com.tr/en/politics/working-group-established-on-trans-caspian-east-west-corridor/2624169>
5. Central Asia Regional Economic Cooperation (CAREC) Program. (2023). Almaty-Bishkek Economic Corridor.
https://www.carecprogram.org/?page_id=33
6. Dhruvajyoti , B. (2015). Indian Council of World Affairs. China Pakistan Economic Corridor (CPEC).
https://www.icwa.in/show_content.php?lang=1&level=3&ls_id=5103&lid=835
7. Eastern Economic Corridor Office of Thailand (EECO). (n.d.). Vision & Mission.
<https://www.eeco.or.th/en/vision-mission>
8. Kirenci, A. I. (2023, June 20). This is what you need to know about the Zangezur Corridor. and its meaning for Turkic World.
<https://www.trtworld.com/turkiye/this-is-what-you-need-to-know-about-the-zangezur-corridor-13698833>
9. Ministry of Foreign Affairs, Turkey. (n.d.). Turkey's Multilateral Transportation Policy.
https://www.mfa.gov.tr/turkey_s-multilateral-transportation-policy.en.mfa
10. World Bank. (2014). East Asia's changing urban landscape: Measuring a decade of spatial growth.
<http://documents.worldbank.org/curated/en/344321468332905525/East-Asia-s-changing-urban-landscape-measuring-a-decade-of-spatial-growth>
11. Yoshida, N., & Flaherty, K. (2017). *Economic Corridors in Asia: The Role of Land Use*. Routledge.

İQTİSADI DƏHLİZLƏRİN İNKİŞAFI: İQTİSADI ARTIM VƏ REGIONAL İNTEQRASIYA DRAYVERİ Ayhan SATICI

XÜLASƏ

İnfrastrukturun, ticarətin və sektorların bir-birinə bağlı olan regionlar arasında fasiləsiz integrasiyasından yaranan iqtisadi dəhlizlər iqtisadi artımı, əlaqəni və regional əməkdaşlığa təkan verən dinamik təşəbbüslər olaraq nəzərdə tutulur. Bu dəhlizlər coğrafi sərhədləri əhatə etməklə yanaşı, əməkdaşlıq təşəbbüslərinin və qarşılıqlı faydalı iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə təkan verir. Beləliklə, mövcud olan regional inkişaf tendensiyalarının daha da formalaşmasında drayver rolu oynayır. İqtisadi dəhlizlər iqtisadi potensial, resursların optimallaşdırılması, mal və xidmətlərin rahat hərəkəti üçün coğrafi fürsətləri lokomotiv olaraq istifadə edir. İqtisadi dəhlizlər təkcə iqtisadi tərəqqi deyil, həm də sosial, ekoloji və transsərhəd əməkdaşlığın faydalarını artırır. Transxəzər Beynəlxalq Şərq-Qərb Orta Dəhlizi, Almatı-Bişkek, Böyük Mekonq Şərq-Qərb və Tailandın Şərq İqtisadi Dəhlizi kimi qlobal iqtisadi dəhlizlər texnologiya, ticarət, kənd təsərrüfatı və infrastrukturunu əhatə edən müxtəlif və mürəkkəb təşəbbüslərin implementasiyasını təzahür edir. Bu dəhlizlər ticarət, innovasiya və bilik mübadiləsinə təkan verən şəhər mərkəzləri daxilində iqtisadi qovşaqları birləşdirən balanslaşdırılmış, hərtərəfli inkişafı nümunə göstərir. Xüsusi kontekstlərə uyğunlaşdırılmış iqtisadi dəhlizlər coğrafiya, mövcud infrastruktur və yerli iqtisadi gücləri nəzərə alaraq, adaptiv regional inkişaf strategiyalarını təşviq edir.

Açar sözlər: *İqtisadi Dəhliz, Orta Dəhliz, Şərq İqtisadi Dəhlizi, Almatı-Bişkek İqtisadi Dəhlizi, Regional İntegrasiya*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 17.06.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 30.06.2023

Çapa qəbul olunub: 31.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

KADR POTENSİALI MÜƏSSİSƏDƏ İDARƏETMƏ SİSTEMİNİN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

№ 2(7)-2023
səh. 44-51

Elnur ƏLİYEV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin
əməliyyat meneceri

Kadr potensialı müəssisədə idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi kimi

Elnur ƏLİYEV,
İqtisadi İslahatların Təhlili və
Kommunikasiya Mərkəzinin əməliyyat meneceri

XÜLASƏ

İstənilən müəssisənin idarəetmə sisteminin tərkib hissəsi kimi onun kadr potensialı çıxış edir. Kadrlar müəssisənin əsas aparıcı qüvvəsi və əmək resursudur. Odur ki, müəssisədə kadr potensialının səmərəli istifadəsi və idarə olunması aktual məsələlərdən biridir. Məqalədə müəssisədə kadr potensialının mahiyyəti açıqlanmış və onun rolu qiymətləndirilmişdir. Kadr potensialının idarə edilməsinin zəruriliyi əsaslandırılmış, strukturu blok-sxem şəklində əks olunmuşdur. Müəssisədə kadr potensialının idarə edilməsinin əsas məqsədləri və vəzifələri müəyyənləşdirilmişdir. Müasir müəssisənin kadr idarəçiliyinin əsaslandığı əsas prinsiplərə baxılmış, kadrların rəqabət qabiliyyətlik amilləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *kadr potensialı, idarəetmə, müəssisə, keyfiyyət, səmərəlilik, bacarıq, planlaşdırma*
JEL kodu: *E20, E22*

GİRİŞ

Müəssisənin kadr potensialı, ona həvalə edilmiş funksiyaların yerinə yetirilməsi və uzunmüddətli inkişaf məqsədlərinə nail olunması ilə əlaqəli resurs növlərindən biri kimi tanınan kadrların ümumi (kəmiyyət və keyfiyyət) xarakteristikasıdır. Bunlar, müəyyən vaxtda istifadə olunan və istifadə oluna bilən integral sistem (kollektiv) kimi işçilərin mövcud və potensial imkanlarıdır.

Kadr potensialı dedikdə müəssisənin iqtisadi potensialının müəyyən bir elementini başa düşürük. Bu da müəssisə işçilərinin əmək funksiyalarını yerinə yetirərkən gündəlik istifadə etdikləri bilik, qabiliyyət və bacarıqları əhatə edir. Kadr potensialı işçilərin öz işlərinin nəticəsi olaraq hələ tətbiq etmədikləri qabiliyyət və bacarıqlardır. Belə imkanları gizli ehtiyatlar hesab etmək olar və müəssisə bu potensialdan özünü inkişaf etdirmək üçün istifadə edir. Müəssisənin kadr potensialının fəaliyyəti məqsədlərə nail olmaq və bazarda daha da inkişaf etdirmək funksiyalarını yerinə yetirməkdən ibarətdir. Məqsədi istehsal həcmi artırmaq, yeni müştərilər cəlb etmək olan istənilən müəssisə kadr seçiminə diqqətlə yanaşmalı, yəni müəssisə meneceri müraciət edənlər arasında peşəkar inkişafda maraqlı olan ixtisaslı mütəxəssisləri seçməlidir. Eyni zamanda, müəssisə rəhbərliyi işçilərin öz funksiyalarını yerinə yetirmələri üçün optimal şərait yaratmalıdır. Sadalananların hamısı kadrların idarə edilməsinin vəzifələridir [4, s.121].

KADR POTENSIALININ İDARƏ EDİLMƏSİ

Müəssisənin kadr potensialının idarə edilməsi prosesi iki ən mühüm mərhələni əhatə edir:

- kadr potensialının formalaşdırılması;
- həll edilməli olan strateji vəzifələri nəzərə almaqla kadrların qorunması və inkişafı.

Kadr potensialının formalaşdırılması dedikdə müəssisənin müəyyən və zəruri ixtisas və bacarıq səviyyəsinə malik, onlara verilən vəzifələri həll etməyə qadir olan işçilərlə vaxtında təmin edilməsinə yönəlmiş qarşılıqlı əlaqəli fəaliyyətlər məcmusu başa düşülməlidir.

Müəssisənin kadr potensialı olduqca dəyişkəndir. Onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri daim dəyişir. Bu, məsələn, müəssisənin profilinin dəyişdirilməsi ilə bağlı idarəetmə qərarlarının qəbulu kimi amillərlə bağlıdır.

Kadr potensialının formalaşmasında ən mühüm rolu kadrların düzgün seçilməsi oynayır. Seçim prosesində işçinin peşəkar uyğunluğunu, ona verilən tapşırıqları dərhal həll etmək

qabiliyyətini, digər işçilərə münasibətdə səriştəsini və ünsiyyətcilliyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Texnika və testlər toplusu mütəxəssisə fiziki və əqli dözümlülüyü, habelə bu peşə üçün zəruri olan digər şəxsi xüsusiyyətləri müəyyənləşdirməyə imkan verir. İş qəbul zamanı vakant işlərə namizədlərin bacarıqları nəzərə alınmaqla peşəkar diaqnostika aparılır.

Kadr potensialını formalaşdırarkən ən vacib vəzifə peşəkar rəhbərlik üçün ən çox tələb olunan keyfiyyətlərə malik perspektivli mütəxəssislərin obyektiv müəyyənləşdirilməsini təmin etməkdir. Bu problemin uğurla həlli məqsədilə, ilk növbədə, kadrların qiymətləndirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış və praktiki metod və meyarlardan istifadə etmək lazımdır. Kadrların keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və bu qiymətləndirmə üçün meyarların seçilməsi həmişə konkret tarixi şərait və idarəetmə ehtiyacları ilə müəyyən edilir. Məsələn, inzibati-amirlik sistemi şəraitində idarəetmə işçilərindən müəyyən keyfiyyətlər tələb olunurdu. Müasir bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində əsas keyfiyyətlər sırasında peşəkarlığı, müstəqilliyi, yaradıcılığı, əsaslı riskə hazırlığı, sahibkarlığı qeyd edə bilərik.

Kadr potensialının formalaşmasının əsas mərhələlərinə aşağıdakılar daxildir:

- kadr potensialına cari və gələcək ehtiyacların müəyyənləşdirilməsi;
- kadr potensialı yaratmaq üçün namizədlərin axtarışı;
- namizədlərin müsabiqə yolu ilə seçilməsi və qiymətləndirilməsi;
- kadr potensialının hazırlığının qiymətləndirilməsi və orada olan şəxslərin karyera yüksəlişi üçün təyin edilməsi;
- zəruri tələblər yerinə yetirilmədikdə potensialdan çıxarılma, işçinin yeni vəzifəyə uyğunlaşmasının təmin edilməsi və digərləri.

Kadr potensialı strateji inkişafın əsasını təşkil edir və idarəetmədə varislik prinsipinin reallaşdırılması və təşkilati mədəniyyətin inkişafı, toplanmış unikal biliklərin qorunması və ötürülməsi kimi problemləri həll etməyə imkan verir. İşçilərin rəhbər vəzifələr tutması məqsədilə kadr potensialı siyahısına daxil edilməsi onlar üçün güclü həvəsləndirici amildir. Bu da gələcəyə inamı artırır, şəxsi və peşəkar inkişafı stimullaşdırır, sədaqət səviyyəsini artırır və onları yüksək səviyyədə saxlayır. Kadr potensialının formalaşdırılmasının əsas məqsədi idarəetmə üçün hazırlanmış kadrlar yaratmaq, idarəetmənin davamlılığını və ardıcılığını təmin etmək, eyni zamanda, onun vəzifə və funksiyalarını peşəkar və səmərəli şəkildə reallaşdırmağa qadir kadrların seçilməsi, hazırlanması və irəli çəkilməsi əsasında təkmilləşdirilməsidir. Kadr potensialı ilə işin səmərəli olması üçün onun formalaşması məqsədilə müəyyən şərtlərin yerinə yetirilməsi lazımdır. Müəssisə kadr potensialını, ilk növbədə, kadr dəyişikliyinə azaltmağa çalışır. Bundan əlavə, müəssisə yeni işçilərin seçilməsi, uyğunlaşdırılması və təliminə sərf edəcəyi resurslara qənaət edir. Müəssisədə kadr potensialının formalaşdırılmasının məqsədləri arasında idarəetmədə davamlılığı, işçilərin sədaqətini artırmağı qeyd etmək lazımdır. Kadr potensialı korporativ mədəniyyətin gücləndirilməsinə kömək edir və bu da hər bir işçinin öz iş sahəsinə və ümumi nəticəyə görə şəxsi məsuliyyətini artırır.

Ümumiyyətlə, kadr potensialından səmərəli istifadə etmək məqsədilə ilk öncə aşağıdakılar reallaşdırılmalıdır: fərdi əmək haqqı sisteminin tətbiqi, strateji və biznes planların hazırlanması, inkişaf planına uyğun olaraq səlahiyyətlərin bölünməsi əsasında işçilərin inkişafı və onların məsuliyyət sahələrinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi [1, s.8].

KADR POTENSIALININ İNKİŞAFI

Kadr potensialının inkişaf etdirilməsi yollarına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Buraya kadrların özünün təhsili, yenidən hazırlanması, ixtisasının artırılması, təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi və s. daxildir. Müəssisənin kadr potensialı nə qədər yüksəkdirsə, müəssisənin istehsalını təkmilləşdirmək və ya artırmaq perspektivi də bir o qədər yüksəkdir.

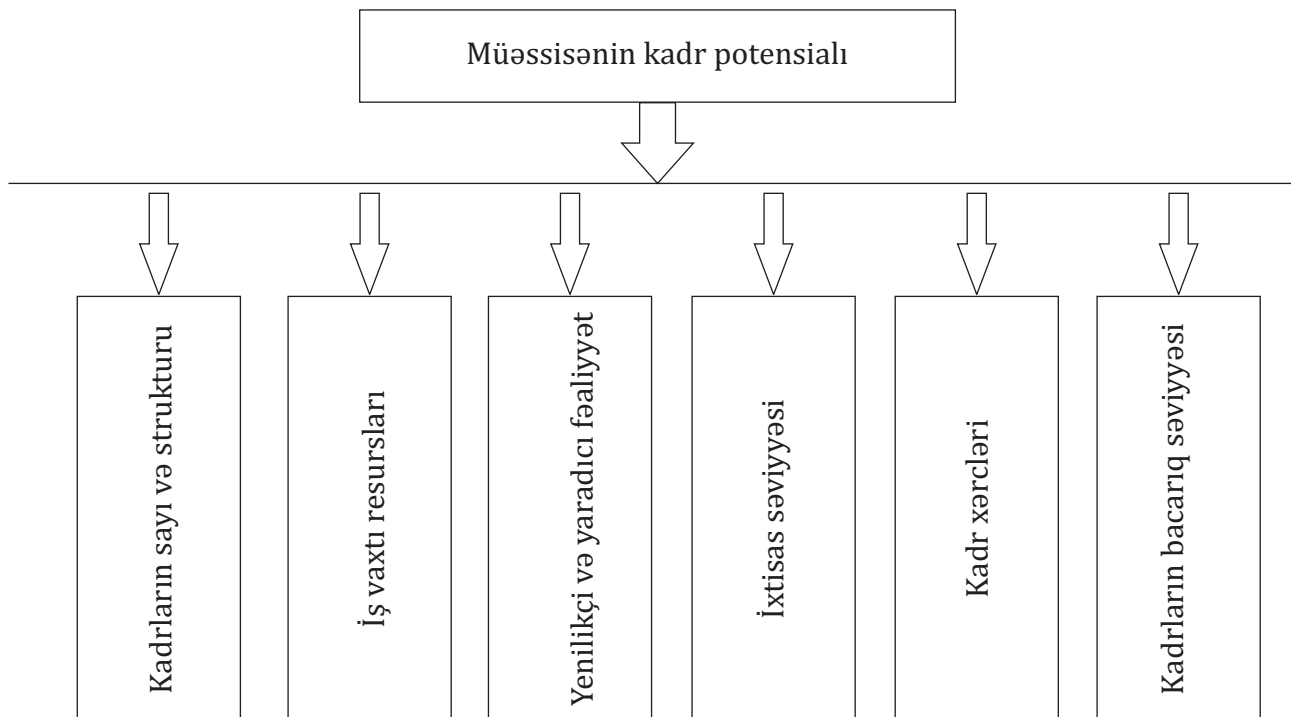
Lakin kadrların artırılması ilkin vəzifə deyil. Bəzi alimlər qeyd edirlər ki, daha çox və ya bərabər dərəcədə mövcud kadr potensialından səmərəli istifadə etməyə çalışmaq lazımdır. Lakin yuxarıda deyilənlərin hamısı kadrların idarə edilməsi xidmətinin işinin yalnız kadr potensialının artımını təmin etməkdən ibarət olduğu qənaətinə gəlmək üçün əsas deyil.

Kadr potensialından istifadənin səmərəliliyini artırmaq məqsədilə effektiv əks əlaqə və nəzarət sistemi yaradılmalıdır. İnformasiya texnologiyalarından istifadə kadrların səmərəliliyinin artırılmasına təsir edən amillərdən biri kimi çıxış edir [2, s.129].

Effektiv kadr potensialının formalaşdırılması sahəsində işin təşkili istənilən işçinin yüksək keyfiyyətli və intensiv hazırlığının təmin edilməsinə yönəldilməlidir. Kadrların struktur və tərkibindəki fərqlər, işçilərin hazırlığı, iş üsullarının formaları, onların ardıcılığı və müddətinin seçilməsi prosesində fərdi yanaşma prinsipini müəyyənləşdirir. Kadr potensialının idarə edilməsi çox vacibdir. Bu da kadrların təkmilləşdirilməsinə, keyfiyyət xüsusiyyətlərinin qorunmasına və optimal inkişafına kömək edir.

Beləliklə, müəssisənin kadr potensialının strukturunu aşağıdakı kimi təqdim etmək olar.

Qrafik 1. Müəssisənin kadr potensialının strukturu

Mənbə: müəllif tərəfindən tərtib edilib

Müəssisədə kadr potensialının inkişafının dəyəri aşağıdakı parametrlərlə müəyyənləşdirilir:

- yüksək kadr potensialı işin (xidmətlərin) tələb olunan keyfiyyət səviyyəsini təmin edir. Bu, müəssisə işçilərinin təhsilə, biliklərə, bacarıqlara, habelə öz peşəkarlıq səviyyəsini daim təkmilləşdirmək bacarığına malik olması ilə əlaqədardır;

- kadrların inkişafı üçün şəraitin yaradılması işçilərin müəssisəyə sədaqətini və heyətin sabitliyini artırır, bu da öz növbəsində daha uzun və səmərəli iş fəaliyyətinə, operativ iş üçün zəruri olan müəssisədaxili əlaqələrin formalaşmasına kömək edir;

- kadrların inkişafı prosesində peşəkar inkişaf və karyera yüksəlişi proqramları hazırlanır və tətbiq edilir və bu da işçilərin konkret müəssisədə əmək fəaliyyətinə marağını və cəlbədiciliyini artırır;

- kadrların inkişafı işçilərin qabiliyyətlərinin aşkarlanmasına kömək edir, onlara yeni, daha səmərəli texnologiya və iş üsullarını tətbiq etməyə imkan verir, bu da müəssisənin nəticələrinə müsbət təsir göstərir;

- kadr potensialının inkişaf etdirilməsi məqsədilə müəyyən bilik və bacarıqlara, analitik və idarəetmə qabiliyyətinə malik olmaq lazımdır. Odur ki, müəssisədə kadr potensialının inkişafı üzrə tədbirlərin görülməsi idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsinə də öz töhfəsini verir.

Kadrların idarə edilməsinin müasir konsepsiyaları işçinin şəxsiyyətinin artan əhəmiyyətinin

tanınmasına, onun motivasiyalarının öyrənilməsinə, onları düzgün formalaşdırmaq və təşkilatın qarşısında duran strateji vəzifələrə uyğun olaraq tənzimləmək qabiliyyətinə əsaslanır. Biznesin məqsədi qazanc əldə etməkdir. Buna baxmayaraq yaxşı qazanc əldə etmək üçün kadrları düzgün və səmərəli idarə etmək, işçilərin maddi və sosial ehtiyaclarını ödəməyə diqqət yetirmək lazımdır [5, s.17].

Müasir müəssisənin kadr idarəçiliyi aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

1. İşgüzar və şəxsi keyfiyyətlər əsasında kadr seçimi;
2. Təcrübəli və yeni işçilərdən ibarət komandada birləşmə;
3. İşçilərin rəsmi və peşəkar yüksəlişi;
4. Kadrların formalaşdırılmasında maraqlı olan şirkət tərəfindən rəhbər vəzifələrə müraciət edən işçilər arasında rəqabətin təşviq edilməsi;
5. İşçilərə etimad və sifarişlərin icrasının yoxlanılması;
6. Tapşırılan işin icraçıların imkan və bacarığına uyğun olması;
7. Universallıq, burada işçilərdən biri olmadıqda, komandadan istənilən işçinin onu əvəz edə və fasiləsiz iş axınının həyata keçirilməsi;
8. Təkmilləşdirmə prinsipi;
9. Hüquqi təminat, yəni bütün kadr idarəetmə qərarlarının yalnız mövcud hüquqi aktlar əsasında qəbul edilməsi;

Müəssisədə kadr potensialının idarə edilməsi təkcə bu sahə ilə bağlı müxtəlif elmlərin öyrəndiyi qanunlara və qanunauyğunluqlara deyil, həmçinin bu prosesə xas olan aşağıdakı qanunauyğunluqlara əsaslanır:

- kadr idarəçiliyi sisteminin formalaşdırılması;
- idarəetmə funksiyalarının məzmununun və tərkibinin dəyişdirilməsi;
- idarəetmə addımlarının sayının minimuma endirilməsi;
- müxtəlif kadr potensialının idarəetmə sistemlərinin olması;
- idarəetmə siyasətinin mərkəzləşdirilməsi və qeyri-mərkəzləşdirilməsinin birləşməsinin optimallaşdırılması;
- müəssisədə idarəetmə və istehsalın mütənasibliyi;
- kadr siyasətinin bütövlükdə müəssisə sisteminin məqsədlərinə, xüsusiyyətlərinə, vəziyyətinə və inkişaf tendensiyalarına uyğunluğu;
- idarəetmə sisteminin alt sistemlərinin və elementlərinin məcmusunda nisbətlərin birləşməsi və s.

Ümumiyyətlə, müəssisədə kadr potensialının idarə edilməsinin əsas məqsədi onu artırmaqdan ibarətdir və aşağıdakı vəzifələrin həllini nəzərdə tutur:

- müəssisə səviyyəsində əməyin formalaşması və bölüşdürülməsi məqsədilə qarşılıqlı əlaqəli təşkilati, iqtisadi və sosial tədbirlərin hazırlanması;
- hər bir işçinin kadr potensialından istifadə və inkişafı üçün şəraitin yaradılması;
- istehsalın innovativliyinin, onun elmi intensivliyinin və kapital-əmək nisbətinin təmin edilməsi;
- mütərəqqi İKT-nin tətbiqi;
- işçilərin peşə səriştələrinin səviyyəsinin saxlanmasına yönəlmiş yeni təlim formalarından istifadə;
- tələb olunan peşəkarlıq və ixtisas səviyyəsində həvəsləndirilmiş mütəxəssislərin cəlb edilməsi.

Kadrların səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi problemlərinin həlli birbaşa müəssisədə təşkilati idarəetmənin inkişaf səviyyəsindən asılıdır və bu da top menecerlərin səlahiyyətləri ilə müəyyənləşdirilir. Belə qiymətləndirmənin əsas obyektiv nəticələri kimi aşağıdakılar nəzərə alınmalıdır:

- müəssisədə baş verən dəyişikliklərin onun gələcək reallıqlarına uyğunluğunun təmin edilməsi;
- müəssisənin çevik kadr siyasətinin formalaşdırılması;
- vakant rəhbər vəzifələrin tutulması üçün kadr ehtiyatının formalaşdırılması;
- yüksək keyfiyyətli (unikal intellektual kapital) kadrların və ondan fəal istifadə etməklə

rəqabət üstünlüklərinin formalaşdırılması;

- işçilərin ixtisasının və innovativ fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- fərdi və qrup məhsuldarlığının artırılması [3, s.84].

Kadrların inkişafına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Kadrların inkişafı üsullarına aşağıdakılar daxildir: kadrların ixtisasının artırılması, yenidən hazırlanması, kadrların özünütərbiyəsi, təşkilati strukturun təkmilləşdirilməsi və s. Kadr potensialı nə qədər böyükdürsə, müəssisənin istehsalını artırmaq və ya təkmilləşdirmək imkanı da bir o qədər yüksəkdir. Lakin qeyd edirik ki, kadr potensialının artırılması müəssisənin əsas vəzifəsi deyil. Bir çox alimlər hesab edir ki, mövcud kadrlardan səmərəli istifadə etməyə çalışmaq lazımdır. Bu gün kadrlar və onların səmərəli idarə olunması iqtisadi uğur əldə etmək üçün rəqabətqabiliyyətliliyin mühüm amili kimi tanınır. Kadrlar təkcə resurs kimi qəbul edilməməli, müəssisənin məqsədlərinə çatmaq üçün inkişaf və motivasiya edilməlidir.

Bu gün müəssisədə kadrların planlaşdırılması istənilən təşkilatın fəaliyyətində ən vacib problemlərdən biridir, çünki kadrlar müəssisənin əsas resurslarından biridir. Hətta yüksək texnologiyalı müəssisələrin mövcud olduğu dövrdə də kadrlar istənilən təşkilatın mühərriki olaraq qalır, çünki işçilərsiz hər hansı informasiya texnologiyasının (maşın, maşın, robot, proqram məhsulu, verilənlər bazası, süni intellekt və s.) düzgün və fasiləsiz işləməsinə təsəvvür etmək mümkün deyil. Kadrların planlaşdırılması və kadr potensialının nəticələrindən təkcə təşkilatın dövryyə, gəlir, mənfəət və kadr xərcləri kimi göstəricilərindən deyil, müəssisənin ümumi perspektivləri və bazarda rəqabət qabiliyyətindən asılıdır. Fikrimizcə, müasir dövrdə hər bir müəssisə elə bir kadr potensialına malik olmalıdır ki, istənilən yerli və ya global böhran şəraitində onun sabitləşməsinə və inkişafına töhfə versin. Kadrların planlaşdırılması şirkətə istənilən xarici mənfəət təsirlərə tab gətirə bilən effektiv komanda formalaşdırmağa imkan verir və bununla da bütövlükdə müəssisənin sabitliyini artırır.

Menecerlərin bacarıqlarını təkmilləşdirmək və onların inkişafı üçün rahat şərait yaratmaqla müəssisə bütövlükdə öz kadr potensialını artırır, çünki motivasiyalı menecerlər, o cümlədən kadrların idarə edilməsi sahəsində olanlar öz komanda üzvlərini öyrətməkdə və onların bacarıqlarını artırmaqda daha məsuliyyətli dirlər.

KADR POTENSİALININ PLANLAŞDIRILMASI

Kadr potensialının planlaşdırılması kadrların formalaşdırılması ilə yanaşı, həm də müəssisənin fəaliyyətinin mühüm istiqamətidir. Müəssisənin kadr potensialının planlaşdırılması kadrlara olan ehtiyacların məqsədyönlü planlaşdırılması, habelə kadrların formalaşdırılması, inkişafı, saxlanması və həvəsləndirilməsi tədbirləridir. Müəssisədə kadrların planlaşdırılması iki növə bölünə bilər: fərdi və kollektiv. Kadr potensialının kollektiv planlaşdırılması bütün əmək kollektivi və ya işçi qrupları əsasında planlaşdırmanı nəzərdə tutur. Kadr potensialının fərdi planlaşdırılması zamanı əmək kollektivi deyil, ayrıca bir işçi ön plana çıxır. Bu cür planlaşdırma, gözlənilmədən təqaüdə çıxan bir işçini tez və itkisiz bir şəkildə əvəz etməyə imkan verir. Bir çox qərb şirkətlərində istedadların planlaşdırılmasının fərdi üsulu geniş yayılmışdır.

Müəssisənin kadr potensialının planlaşdırılmasına şərti olaraq iki kateqoriya - xarici və daxili bölünə bilən bir çox amillər təsir göstərir. Birincilərə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsi və ETT, əmək bazarının vəziyyəti, təhsil sisteminin inkişaf dərəcəsi, dövlətin kadr siyasəti və s., ikinciyə isə müəssisənin maddi-texniki bazası, təşkilati mədəniyyəti, əməyin şəraiti və təşkili, əməyin həvəsləndirilməsi və stimullaşdırılması sistemi, kadrların hərəkəti və s. təsir edir. Müəssisə rəhbərliyi tərəfindən kadr planlaşdırma siyasətinin seçilməsi kadr problemlərinin həlli üçün fəaliyyət planını müəyyən edir. Məsələn, əgər müəssisə kadrların formalaşdırılması üçün daxili siyasət seçibse, o zaman prioritet fəaliyyət mövcud kadrların hazırlanması olacaq. Kadr potensialının formalaşdırılması ilə bağlı xarici siyasətə üstünlük verilsə, o zaman kadrların işə götürülməsi məsələsi ön plana çıxacaq. İstehsalın xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, hər iki variant birləşdirilə bilər. Müəssisədə kadr potensialının planlaşdırılması təkcə kadrların istehsalın ehtiyaclarına sürətli uyğunlaşmasını deyil (məsələn, istehsal həcmının artırılması ehtiyacı müəssisədə işçilərin sayının artırılmasını zəruri edir), həm də hər bir işçinin və ya işçilər

qrupunun inkişafı üçün strateji planlaşdırmanı əhatə edir.

Beləliklə, kadrların planlaşdırılması işçilərin təlimi və inkişafı ehtiyaclarının planlaşdırılması, yüksəldilməsi, rotasiyası və işçilərin əmək haqqının indeksləşdirilməsi üçün kampaniyaların hazırlanmasını, habelə insan kadrlarının formalaşması, dəstəklənməsi, planlaşdırılması və inkişafı üçün müəssisənin xərclərini planlaşdırmağı əhatə edir.

Təəssüf ki, müəssisənin kadr potensialını planlaşdırarkən problemlərin qarşısını almaq həmişə mümkün deyil. Bir sıra müəssisə rəhbərləri bu prosesə səhlənkər yanaşır və bunu gərəksiz hesab edirlər (xüsusən də əmək və maddi xərclər baxımından). Yuxarıda göstərilən problemlə yanaşı, müəssisədə kadr potensialının planlaşdırılması zamanı elə bir vəziyyət yaranır ki, müəssisədə kadr planlaşdırılması siyasəti olsa da, praktikada tətbiq edilmir. Bu baxımdan kadr potensialının formalaşdırılması və planlaşdırılması üzrə fəaliyyətlər kortəbii xarakter daşıyır və lazımi təhlillərə məruz qalmır və bu da fəaliyyətin səmərəsizliyinə gətirib çıxarır. Kadr potensialının formalaşması və planlaşdırılması prosesinin yaxşı təşkil olunduğu müəssisələr bir çox problemlərdən daha yüksək dərəcədə qorunur və müasir bazarın dəyişən reallıqlarına tez uyğunlaşa bilirlər.

NƏTİCƏ

Yuxarıda göstərilən problemlərə əlavə olaraq, bəlkə də müəssisədə kadr potensialının planlaşdırılmasında ən çox yayılmış problem bu sahədə dərin təhlillələrin aparılmamasıdır. Bir tərəfdən düzgün planlaşdırma şirkət rəhbərliyinin səhlənkarlığı və qeyri-peşəkarlığı nəticəsində yaranır, digər tərəfdən isə məlumat boşluqları və qeyri-kafi məlumatlar da kadrların düzgün planlaşdırılmamasına və buna görə də yanlış müəyyən edilmiş xərclərə səbəb ola bilər.

Bunlarla yanaşı, müəssisənin fəaliyyətinin, o cümlədən kadrların planlaşdırılmasına orta səviyyəli kadrların az cəlb olunması problemi də mövcuddur. Üst rəhbərlik nəticə üçün bütün məsuliyyəti öz üzərinə götürsə də, onun rəyi həmişə düzgün olmaya bilər, çünki rəhbərlik həmişə istehsal prosesində birbaşa iştirak etmir və buna görə də təfərrüatları və xüsusiyyətləri bilmir.

Nəhayət, müəssisənin müxtəlif şöbələri arasında fərdi planların əlaqələndirilməsi problemi yaranır. Məsələn, istehsalat şöbəsi öz imkanlarının genişləndirilməsini, yenidən qurulmasını və yüklənməsini kadr xidməti ilə birlikdə planlaşdırmalıdır.

Beləliklə, müəssisədə kadr potensialının idarəetmə sisteminin səmərəli təşkili aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- uzun və qısamüddətli perspektivdə onun inkişaf strategiyasına, məqsəd və vəzifələrinə uyğun olan müəssisənin təşkilati strukturunun qurulması;
- struktur bölmələrin formalaşdırılmasının əsas prinsiplərinin hazırlanması və onların müəssisənin daxili nizamnamələrində konsolidasiyası;
- müəssisə işçilərinin əsas funksiyalarının, səlahiyyət və hüquqlarının, vəzifə və məsuliyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi;
- əmək şəraitinin keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlərin görülməsi;
- maddi və qeyri-maddi həvəsləndirmə üsullarından, habelə işçilərin sosial təminatının genişləndirilmiş siyahısından istifadə;
- işçilərin qiymətləndirilməsi, təlimi və ixtisasartırma sisteminin formalaşdırılması yolu ilə onların peşəkar və karyera yüksəlişinin təmin edilməsi;
- işçilərin kəmiyyət və keyfiyyət ehtiyaclarının müəyyənləşdirilməsi, yeni iş qəbul edilmiş işçilərin sonradan peşə və sosial uyğunlaşması;
- müəssisənin kadr potensialının idarə olunmasının effektivliyini qiymətləndirmək məqsədilə göstəricilər sisteminin formalaşdırılması.

ƏDƏBİYYAT

1. Akın C.N. Sənaye müəssisələrində heyətin idarə edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri. İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2016, 24 s.
2. İsmayılov Ç., Abdullayev Ə., Qurbanova G., Hüseynova X., Zeynalova E., Nağıyev F., Seyidzadə M., Həsənov A. Davamlı inkişaf naminə kadr potensialının təkmilləşdirilməsi: Azərbaycan modeli. – Bakı: Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Elmin İnkişafı Fondu, 2018, 252 s.
3. Зубова, О. Г. Методический подход к оценке эффективности управления кадровым потенциалом предприятия / О. Г. Зубова // Бизнес. Образование. Право. – 2018. – № 1(42). – С. 81-85
4. Стулова, Е. А. Кадровый потенциал и пути его совершенствования / Е. А. Стулова // Вестник Международного института рынка. – 2021. – № 1. – С. 120-124
5. Терещенко, Р.Д., Башкова, И.С. Принципы построения эффективной системы управления бизнес-процессами / Р.Д. Терещенко, И.С. Башкова // Научный вестник Крыма. – 2018. – № 1 (6). – С. 16-19.

PERSONNEL POTENTIAL AS PART OF THE ENTERPRISE MANAGEMENT SYSTEM

Elnur ALIYEV

SUMMARY

Its personnel potential is an integral part of the management system of any enterprise. Personnel is the main driving force and labor resource of the enterprise. Therefore, the effective use and management of human resources in the enterprise is one of the topical issues. The article reveals the essence of the personnel potential at the enterprise and evaluates its role. The necessity of personnel potential management is substantiated, and its structure is reflected in the form of a block diagram. The main goals and objectives of personnel management at the enterprise are determined. The basic principles on which the personnel management of a modern enterprise is built are considered, as well as the factors of personnel competitiveness are investigated.

Keywords: *personnel potential, management, enterprise, quality, efficiency, qualification, planning.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 17.05.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 30.05.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA XARİCİ TİCARƏTİN GÖMRÜK-TARİF TƏNZİMLƏNMƏSİNİN İQTİSADI TƏHLÜKƏSİZLİYİNİN TƏMİN OLUNMASINDA ROLU

№ 2(7)-2023
səh. 52-58

Fuad MƏMMƏDOV,
Bakı Dövlət Universitetinin
dissertantı

fuadm1992@gmail.com

Azərbaycan Respublikasında xarici ticarətin gömrük-tarif tənzimlənməsinin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunmasında rolu

Fuad MƏMMƏDOV,
Bakı Dövlət Universitetinin dissertantı

XÜLASƏ

Hər bir ölkənin milli təhlükəsizliyinin qorunması ilə yanaşı, onun iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması da zəruridir. Məqalədə müxtəlif ssenarilərdə dövlətin gömrük-tarif tənzimlənmə tədbirləri ilə iqtisadi təhlükəsizliyin reallaşdırılmasından bəhs edilir. Xarici ticarət əməliyyatlarının balanslı gömrük-tarif tənzimlənməsi yolu ilə dayanıqlı və davamlı iqtisadiyyatın təmin edilməsi sahəsində atılan addımlar və onların nəticələri təhlil edilmişdir. Gömrük gəlirlərinin büdcədəki payı, onların son illərdə artım səbəbi və nəticələr məqalədə araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *iqtisadi təhlükəsizlik, gömrük ödənişləri, sərbəst ticarət, gömrük-tarif tənzimlənməsi.*

JEL kodu: F10; F13; F19

GİRİŞ

Müstəqil dövlətin iqtisadi mənafeələrinin qorunması onun qarşısında duran ən vacib məsələlərdəndir. İqtisadi təhlükəsizlik anlayışına ölkə iqtisadiyyatının sabitliyinin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün zəruri olan komponentlər daxildir. Gömrük orqanları dövlətin mühüm maraqlarının qorunmasında önəmli pay sahibi olmaqla iqtisadi təhlükəsizliyin təminatçılarından hesab olunurlar. Gömrük orqanları tərəfindən ölkə ərazisinə idxal edilən və oradan ixrac edilən mallara münasibətdə qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada gömrük ödənişləri tətbiq edilir. Sözügedən ödənişlər əsasən müəyyənləşdirilmiş gömrük tarifləri hesabına formalaşır [1; 5; 6; 7].

NƏZƏRİ YANAŞMALAR

Gömrük tarifləri dedikdə gömrük sərhədindən keçən mal və nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən sistemləşdirilmiş gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu başa düşülür. Gömrük rüsumlarının aşağıdakı funksiyaları vardır:

1. Fiskal funksiya
2. Stimullaşdırıcı funksiya
3. Proteksionist funksiya
4. Balanslaşdırıcı funksiya

Dövlət xarici iqtisadi fəaliyyəti gömrük tarifləri ilə tənzimləyərək yerli iqtisadiyyatda yeni yaranmış sahələri qorumağa və dövlət büdcəsinin gəlirlərinin formalaşdırılmasına müfəssəl olur. Belə ki, ölkəyə idxal və ixrac edilən mallara dair gömrük tarif dərəcələri müəyyənləşdirilir və müvafiq gömrük ödənişləri alınaraq dövlət büdcəsinə köçürülür. Gömrük tarifləri dedikdə, iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə gömrük sərhədindən keçirilən mal və nəqliyyat vasitələrinə tətbiq edilən və Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti tərəfindən müəyyənləşdirilən sistemləşdirilmiş gömrük rüsum dərəcələrinin məcmusu başa düşülür. Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin müəyyənləşdirdiyi gömrük rüsum dərəcələri gömrük orqanları tərəfindən tətbiq edilir.

Son illərdə dünya bazarında neft qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi digər neft ölkələrində olduğu kimi Azərbaycan Respublikasında da qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinin

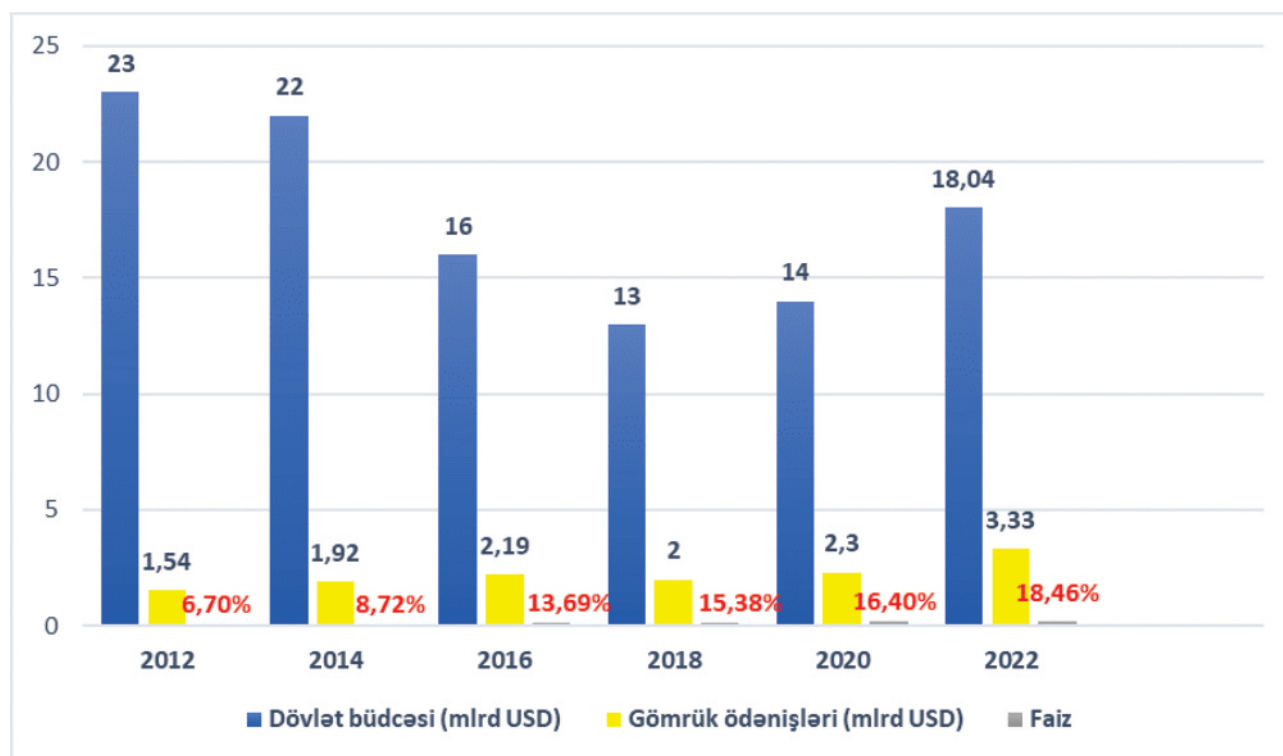
qaçılmaz və zəruri olduğunu sübuta yetirdi. Hazırda Respublikada gömrük siyasətinin prioritet istiqaməti qeyri-neft sektorunun şaxələndirilməsi, ölkədə yeni yaranmış sahələrin qorunması ilə onların yerli bazarda rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması, eyni zamanda, xarici bazarlara ixrac edilməsi üçün əlverişli şəraitin yaradılmasıdır. Qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəldilmiş tədbirlər kompleks şəkildə həyata keçirilməklə istehlak bazarında yerli mallarla idxal malları arasında rəqabətlik mühiti yaratmışdır. Bu isə öz növbəsində bazarda malların qiymətlərinin azad rəqabətlik şəraitində tənzimlənməsinə gətirib çıxarır.

GÖMRÜK ÖDƏNİŞLƏRİNİN TƏHLİLİ

Azərbaycan Respublikasında artıq post-neft dövrünün başladığını nəzərə alaraq gömrük ödənişlərinin dövlət büdcəsinə nə qədər töhfə verdiyini anlamaq mümkündür. Belə ki, son illərdə dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əhəmiyyətli hissəsi məhz gömrük ödənişlərinin hesabına təmin edilir.

2012-2022-ci illər ərzində gömrük ödənişlərinin büdcədəki xüsusi çəkisi aşağıdakı qaydada müşahidə olunmuşdur:

Qrafik 1. Gömrük ödənişlərinin dövlət büdcəsindəki payı

Göründüyü kimi, 2012-2022-ci illər ərzində gömrük ödənişlərinin büdcədəki payının artan tempini müşahidə etmək mümkündür. Əgər 2012-ci ildə gömrük ödənişləri büdcə gəlirlərinin 6,7 faizini təşkil edirdisə, 2022-ci ildə bu rəqəm 18,46 faizə qədər yüksəlmişdir.

2016-cı ildən etibarən ölkədə yeni yaranmış və ixrac yönümlü sahələrə dəstəyin verilməsi və onların rəqabətqabiliyyətli olmasının təmin edilməsi, xarici bazarlara çıxış üçün imkanların yaradılması məqsədilə idxal olunan anoloji məhsullara spesifik gömrük rüsumları tətbiq olunmaqdadır. Tarif siyasəti gömrük rüsumlarının formalaşdırılması ilə yanaşı gömrük orqanları tərəfindən dövlət büdcəsinə köçürülən vəsaitlərə əhəmiyyətli təsirini göstərir. Belə ki, gömrük rüsumları əlavə dəyər vergisinin hesablama bazasının tərkib elementi qismində çıxış etdiyi üçün sözügedən vergi növü üzrə toplanılan vəsaitlərin formalaşdırılmasına da təsir edir.

"Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 17 noyabr 2017-ci il tarixli 500 nömrəli Qərarına əsasən,

01.01.2018-ci il tarixindən etibarən Azərbaycan Respublikasında tətbiq edilən advalor gömrük rüsum dərəcələri 7 pilləli (0%, 0.5%, 1%, 3%, 5%, 10%, 15%) sistemdən yeni 3 pilləli (0%, 5%, 15%) sistemə keçirilmişdir. Dünya təcrübəsinə uyğun olaraq, tarif eskalasiyası prinsipi əsasında idxal edilən zəruri xammal və avadanlıqlara 0%, yarımfabrikatlara 5%, son məhsullara isə 15% idxal gömrük rüsum dərəcələrinin tətbiqi nəzərdə tutulmuşdur. İxracın stimullaşdırılması, yerli malların xarici bazarlara çıxış imkanlarının yaradılması və onların rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunması məqsədilə ixrac edilən hazır məhsullara ixrac gömrük rüsumlarının və vergilərin tətbiqi nəzərdə tutulmamışdır. Azərbaycan Respublikasının tarif cədvəlinə nəzər yetirsək, 2018-2022-ci illərdə 0% tarif dərəcəsi tətbiq olunan mallar ümumi malların təxminən 30 faizini (2910 mal kodu) təşkil edir[2].

Daxili istehsal sahələrinin xammala olan ehtiyacını ödəmək məqsədilə "Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 17 noyabr 2017-ci il tarixli 500 nömrəli Qərarına əsasən, Azərbaycan Respublikasının ərazisindən ixrac olunan bir sıra mallara ixrac gömrük rüsumu tətbiq edilir[2]. İxrac gömrük rüsumlarının tətbiqinin məqsədi fiskal funksiyanın deyil, balanslaşdırıcı funksiyanın həyata keçirilməsidir. Belə ki, dövlət belə rüsumları tətbiq etməklə arzuolunmaz ixracatın qarşısını alır və bununla da yerli istehsal sahələrinin xammal qıtlığı aradan qaldırılır. Hazırda Azərbaycan Respublikasında yalnız aşağıda göstərilən xammalara spesifik ixrac gömrük rüsumları tətbiq edilir:

Cədvəl 1. İxrac gömrük rüsumları tətbiq olunan malların siyahısı və məqsədləri.

HS kodu	Mal adı	İxrac gömrük rüsum dərəcəsi	Məqsəd
41	Heyvan dəriləri	1000 kq üçün 150-350 ABŞ dolları	Xammal çatışmazlığının aradan qaldırılması
44	Oduncaq	1 m ³ üçün 1000 ABŞ dolları	1. Xammal çatışmazlığının aradan qaldırılması
			2. Qeyri-qanuni ticarətin aradan qaldırılması
			3. Ətraf mühitin mühafizəsi
72	Qara metallar	1 ton üçün 5-15 ABŞ dolları	Xammal çatışmazlığının aradan qaldırılması
74-80	Əlvan metallar (mis, alüminium, qurğuşun, sink, qalay)	1 ton üçün 15 ABŞ dolları	Xammal çatışmazlığının aradan qaldırılması
(77 istisna)			

Mənbə: [2]

1990-cı illərin sonları və 2000-ci illərin əvvəlləri gömrük sistemində keçid dövrü kimi xarakterizə edilirdi və həmin illərdə sadə orta tarif dərəcəsi 9-10 faizə bərabər olduğu halda, son 5 ildə bu rəqəm 4-6 faiz təşkil etmişdir. Beləliklə, tarif dərəcələrinin yenilənməsi, xammal və istehsal üçün zəruri komponentlərə münasibətdə tarif dərəcələrinin endirilməsi emal sənayesinin inkişafı ilə yanaşı, orta və uzunmüddətli dövrdə qeyri-neft sektoru üzrə hazır məhsulların ixracını stimullaşdıraraq ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə şərait yaratmışdır. Ortaçəkili gömrük tarifinin aşağı düşməsinin əsas səbəblərindən biri sərbəst ticarət sazişi

imzalanmış dövlətlərlə ticarət dövriyyəsinin artmasıdır. Müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra xarici ticarətin liberallaşdırılması və Müstəqil Dövlətlər Birliyinə (MDB) üzv dövlətlərdən gələn mallara münasibətdə rüsumsuz ticarətin həyata keçirilməsi, həmçinin texniki baryerlərin aradan qaldırılması məqsədilə 1992-ci ildən etibarən Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə MDB üzv dövlətləri arasında sərbəst ticarət sazişlərinin bağlanılmasına başlanılmışdır. Bununla da fiskal siyasətin həyata keçirilməsi ilə yanaşı, sərbəst ticarət konseptinin tətbiqi xarici ticarətin balanslı gömrük-tarif tənzimlənməsinə təkan vermişdir. Tarif güzəştlərinin və preferensiyaların verilməsi, sərbəst ticarət sazişlərinin bağlanması və ticarət dövriyyəsinin artması ilə yanaşı, ölkə daxilində malların qiymətinin istehlakçılar üçün əlçatan olmasına xidmət edir.

Hazırda Azərbaycan Respublikası Hökuməti aşağıdakı dövlətlərlə sərbəst ticarət sazişi imzalamışdır:

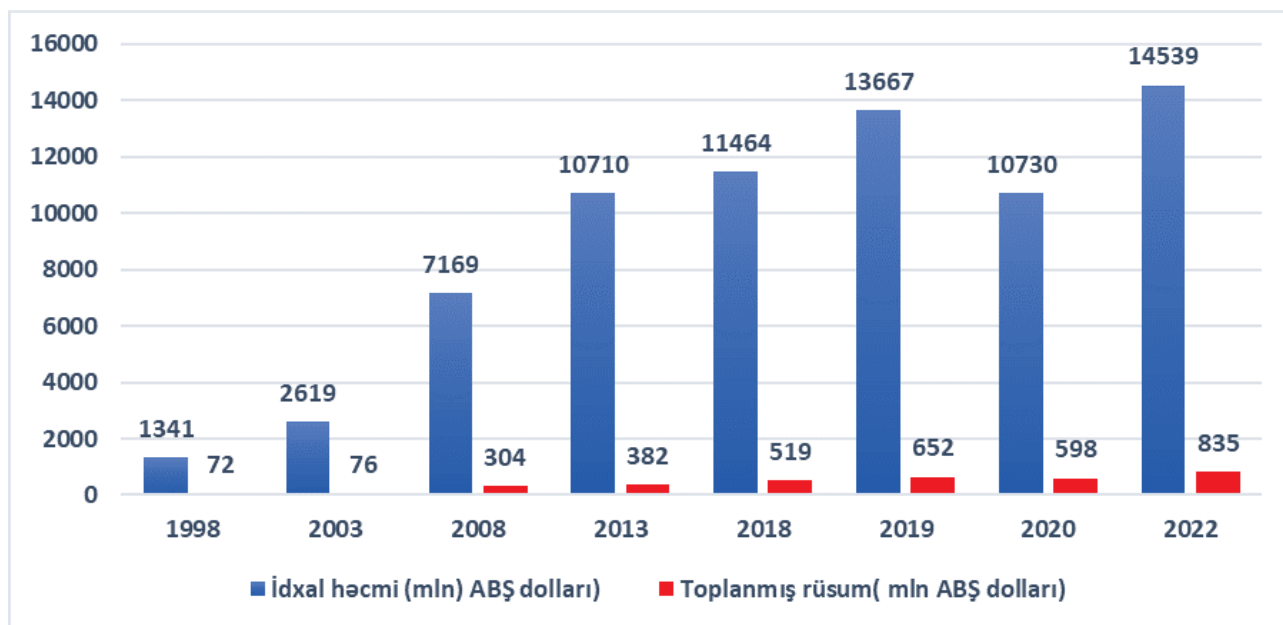
- Rusiya Federasiyası
- Belarus Respublikası
- Ukrayna
- Qazaxıstan Respublikası
- Gürcüstan
- Türkmənistan Respublikası
- Özbəkistan Respublikası
- Tacikistan Respublikası
- Moldova Respublikası
- Qırğızıstan Respublikası

"Sərbəst ticarət haqqında" ikitərəfli Sazişlərə əsasən, həmin ölkələrin gömrük ərazisindən birbaşa idxal edilən mallara eyni ölkə mənşəli və eyni ticarət edən ölkə olduğu təqdirdə CT-1 formalı preferensial mənşə sertifikatı təqdim edilməklə idxal gömrük rüsumu tətbiq edilmir.

25 fevral 2020-ci il tarixində Bakı şəhərində "Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Türkiyə Respublikası Hökuməti arasında Preferensial Ticarət Sazişi" 01.03.2021-ci il tarixindən qüvvəyə minmişdir və tarif kvotaları əsasında güzəştlərin tətbiq edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Həmin Sazişin tətbiqi iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsinin artmasına və "Made in Azerbaijan" brendi altında istehsal edilmiş malların yüksək tarif dərəcələri ilə qorunan Türkiyə bazarına maneəsiz (rüsumsuz) çıxışına əlverişli şərait yaratmaqdadır.

Ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi baxımından büdcə daxilolmalarında gömrük ödənişlərinin dayanıqlılığının təmin edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Xüsusən də ölkədə mövcud olan istehsal sahələrinin xarici rəqabətin mənfi təsirindən qorunması baxımından mühafizə aləti kimi istifadə edilən gömrük rüsumları üzrə büdcə daxilolmalarının təhlili zəruridir.

Beləliklə, 1998-2022-ci illər üzrə büdcə gəlirlərində gömrük rüsumlarının payı aşağıdakı kimidir:

**Qrafik 2. 1998-2022-ci illər üzrə dövlət büdcəsinə
toplanmış gömrük rüsumlarının statistikasi**

Qrafik 2-dən aydın olur ki, 1998-ci ildə dövlət büdcəsinə köçürülmüş gömrük rüsumlarının məbləği 72 milyon ABŞ dolları təşkil etdiyi halda, 2008-ci ildə bu rəqəm 4,2 dəfə artaraq 304 milyon ABŞ dolları, 2022-ci ildə isə 11,6 dəfə artaraq 835 milyon ABŞ dolları təşkil etmişdir.

Qrafik 2-dən göründüyü kimi, son illərdə gömrük ödənişlərinin həcmnin və büdcədəki payının artmasını son zamanlarda ölkədə həyata keçirilən kompleks islahatların nəticəsi kimi qiymətləndirmək mümkündür. Belə ki, icra edilmiş və icrası davam edən işlər nəticəsində aşağıdakı tədbirlərin reallaşdırılması mümkün olmuşdur:

- 1) Malların gömrük dəyərinə nəzarətin gücləndirilməsi və bu sahədə avtomatlaşdırılmış mexanizmin formalaşdırılması;
- 2) Gömrük-tarif dərəcələrinin optimallaşdırılması və təkmilləşdirilməsi;
- 3) Bəyannaməçilər tərəfindən xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası üzrə kodların yanlış bəyan edilməsi hallarının aradan qaldırılması;
- 4) Gömrük ödənişlərindən yayınmalar üzrə sui-istifadələrin aradan qaldırılması;
- 5) Azərbaycan Respublikasının sərbəst ticarət sazişləri bağladığı ölkələrdən idxal edilən malların preferensial mənfəə sertifikatlarına münasibətdə nəzarətin gücləndirilməsi;
- 6) Gömrük rəsmiləşdirilməsi əməliyyatlarının tam elektronlaşdırılması;
- 7) Qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsi, həmçinin metodiki vəsaitlər və tövsiyələrin hazırlanması.

NƏTİCƏ

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasında gömrük-tarif tənzimlənməsi milli iqtisadi təhlükəsizliyi təmin edən əsas alətlərdən biri hesab edilərək büdcə gəlirlərinin mühüm hissəsinin formalaşdırılması ilə yanaşı, yerli istehsal sahələrinin mühafizəsi və onları rəqabətqabiliyyətli olması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etməklə "Made in Azerbaijan" brendi altında istehsal edilmiş malların ixracının stimullaşdırılmasına və ölkə daxilində yeni iş yerlərinin yaradılmasına təkan verir. Bu xüsusda xarici ticarət saldosunun müsbət olmasının təmin edilməsi ilə yanaşı, qeyri-xammal ixracatının artırılması da prioritet istiqamət hesab edilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi.
<https://www.e-qanun.az/framework/46957>
2. "Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətin mal nomenklaturası, idxal gömrük rüsumlarının dərəcələri və ixrac gömrük rüsumlarının dərəcələri haqqında" Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2017-ci 17 noyabr tarixli 500 nömrəli Qərarı.
<https://e-qanun.az/framework/37035>
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin rəsmi sahəsi.
www.stat.gov.az.
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi.
<https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/xarici-ticaretin-veziyyeti-haqqinda>
5. Əliyev A.Ə. Gömrük işi və dünya iqtisadiyyatının inkişafı. Bakı: Çarşıoğlu, 2003, 240 s.
6. "Gömrük tarifi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 13 iyun 2013-cü il.
<https://e-qanun.az/framework/26154>
7. Heydərov K. F, Həsənov C.Q. Azərbaycan gömrük xidməti: yeni dünya- təsərrüfat münasibətləri şəraitində. Bakı: 1998, 192 s.
8. Import Tariffs.
<https://www.trade.gov/country-commercial-guides/azerbaijan-import-tariffs>.

THE ROLE OF CUSTOMS-TARIFF REGULATION OF FOREIGN TRADE IN ENSURING OF ECONOMIC SECURITY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Fuad MAMMADOV

SUMMARY

Along with protecting the national security of each country, it is necessary to ensure its economic security. The article discusses the implementation of economic security by the state through customs tariff regulation in various scenarios. The steps taken to ensure a stable and sustainable economy through balanced customs tariff regulation of foreign trade transactions, and their results were analyzed. The article examines the share of customs revenues in the budget, the reasons for their growth in recent years and the results.

Keywords: *economic security, customs payments, free trade, customs-tariff regulation.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 24.06.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.07.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" elmi-analitik jurnal

CASE STUDY OF TURKISH GOVERNMENT'S SUPPORT PROGRAMS FOR LOCAL FARMERS AND MANUFACTURERS ON E-COMMERCE

№ 2(7)-2023
səh. 59-66

Aykhan GADASHOV,
Head of Azexport.az portal,
Doctoral student of the
Agrarian Research Center

Case study of Turkish government's support programs for local farmers and manufacturers on e-commerce

Aykhan GADASHOV,
Head of Azexport.az portal,
Doctoral student of the Agrarian Research Center

SUMMARY

This article examines the various support programs that the Turkish government has implemented to promote e-commerce for local farmers and manufacturers. E-commerce has become an essential tool for businesses to increase their revenue and expand their customer base. The article highlights the impact of these support programs on the growth of the e-commerce sector in Türkiye and the benefits for both businesses and consumers. The article also provides insights into successful government initiatives that can help promote the growth of small businesses and contribute to the overall economic development of a country. The Turkish agricultural sector is a significant contributor to the country's economy, employing around 20% of the workforce and playing a vital role in providing food security for the population. The sector is also a significant source of export revenue, with agricultural exports totaling around 29.9 billion US dollars in 2022. The article shows how Türkiye has been leveraging e-commerce to grow its agricultural sector through online marketplaces, digital marketing and advertising, supply chain optimization, and promoting innovation in the agricultural sector. The article discusses the collaboration between the Turkish government and UNDP to promote digital solutions for agricultural marketing. Finally, the article provides information about the Turquality E-Export Program.

Açar sözlər: *Türkiye, e-commerce, agricultural export, government support*

JEL kodu: *L81; O13; Q13; Q18; Q19.*

INTRODUCTION

E-commerce has become an essential tool for businesses to expand their customer base and increase their revenue. With the increasing trend of online shopping, governments around the world are recognizing the importance of supporting their local businesses in the e-commerce sector. In Türkiye, the government has implemented various support programs for local farmers and manufacturers to boost their sales and increase their reach to customers.

The agricultural sector in Türkiye is a vital component of its economy, providing employment for millions of people and contributing significantly to the country's GDP. Türkiye has been leveraging e-commerce to drive growth and innovation in the agricultural sector.

In this article, we will examine the various support programs that the Turkish government has introduced to help local farmers and manufacturers succeed in e-commerce. We will also discuss the impact of these programs on the growth of the e-commerce sector in Türkiye and the benefits for both businesses and consumers. Through this case study, we aim to provide insights into successful government initiatives that can help promote the growth of small businesses and contribute to the overall economic development of a country.

METHODOLOGY OF RESEARCH AND MATERIALS

This article uses a case study approach to examine the various support programs that the Turkish government has implemented to promote e-commerce for local farmers and manufacturers. The study employs data sources including reports from government agencies, academic articles, and online resources.

Data sources include reports and publications from government agencies, academic articles, and online resources related to e-commerce and agriculture in Türkiye. The study also references relevant international best practices in promoting e-commerce for small businesses and

agricultural sectors.

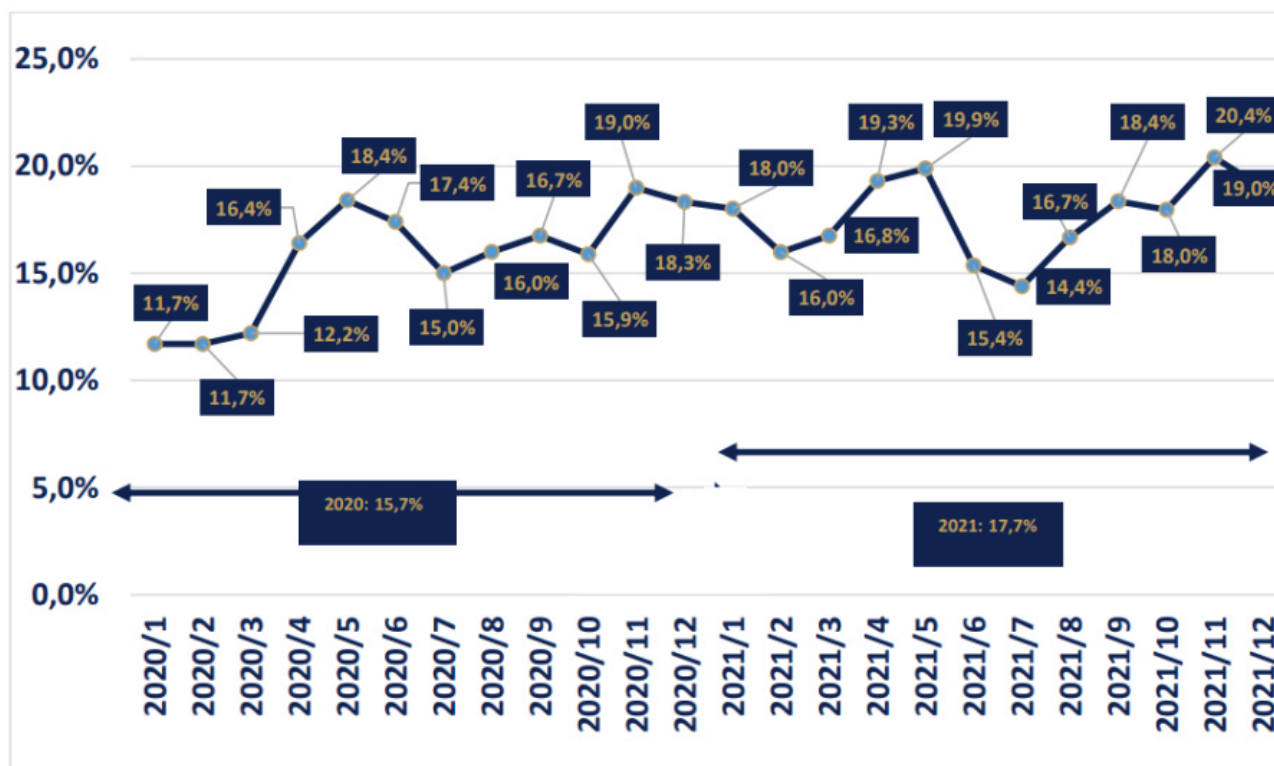
In terms of materials, the article uses a range of sources, including reports from government agencies such as the Turkish Statistical Institute and the Ministry of Agriculture and Forestry, academic articles, and online resources.

The article also cites relevant laws, regulations, and policies implemented by the Turkish government to support e-commerce and the agricultural sector, such as the Turquality program and the Digital Agriculture Market Platform. The study also references relevant international agreements and initiatives, such as the UNDP's partnership with the Turkish government to promote digital solutions for agricultural marketing.

E-COMMERCE AND AGRICULTURE IN TURKIYE: CURRENT SITUATION

Turkiye is one of the world's leading agricultural countries, with a long history of agriculture and a diverse range of crops produced across the country. The agricultural sector is a vital component of Turkish economy, providing employment for millions of people and contributing significantly to the country's GDP.

Image 1: Turkish e-commerce indicators for 2020-2021

In recent years, Türkiye has been utilizing e-commerce to drive growth and innovation in the agricultural sector. According to a report by the Turkish Statistical Institute, the e-commerce market in Türkiye has been growing rapidly in recent years, with a total e-commerce revenue of approximately 222 billion Turkish liras in 2020, which is around 27.3 billion US dollars [3].

The e-commerce volume in Türkiye increased by 69% to reach 381.5 billion Turkish liras (approximately 44 billion US dollars) in 2021. The number of orders also increased by 46%, from 2.3 billion to 3.3 billion. E-commerce accounted for 17.7% of total trade in Türkiye, with November being the highest month at 20.4% due to Black Friday and Cyber Monday campaigns. 92% of e-commerce transactions took place domestically, while 4% were made by foreign buyers and the remaining 4% by Turkish citizens shopping abroad [4].

In terms of the agricultural sector in Türkiye, it is one of the largest contributors to the country's economy, accounting for around 6% of its gross domestic product (GDP) [5]. The agricultural sector in Türkiye employs around 20% of the country's total workforce and plays a

crucial role in providing food security for the population [6]. The sector is also a significant source of export revenue, with agricultural exports totaling around 22 billion US dollars in 2020 [7]. Türkiye exported almost \$30 billion worth of agricultural goods in 2021. The main export markets are Germany and Iraq. The biggest export category were the cereals, pulses and oilseeds, followed by forestry and paper products and fruit and vegetables. Hazelnuts alone accounted for \$2.26 billion. Agriculture contributed 13% to Turkish overall exports [8].

One way in which Türkiye has been leveraging e-commerce to grow its agricultural sector is through online marketplaces that enable farmers to sell their products directly to consumers. These marketplaces have become increasingly popular in Türkiye, allowing farmers to bypass traditional middlemen and sell their products at a higher price. Online marketplaces also provide consumers with access to a wider range of products, including specialty and organic products, that may not be readily available in traditional markets.

Another way in which Türkiye has been using e-commerce to grow its agricultural sector is through digital marketing and advertising. Digital marketing campaigns can help promote Turkish agricultural products to domestic and international customers. For example, Turkish agricultural companies have been using social media platforms such as Facebook, Instagram, and Twitter to showcase their products and attract customers. These campaigns can help increase visibility, build brand recognition, and ultimately drive sales.

Türkiye has also been using e-commerce to streamline and optimize the supply chain for agricultural products. By digitizing the supply chain and using technology such as blockchain, farmers and other stakeholders in the supply chain can easily track products from the field to the final destination, improving transparency and reducing costs. This technology can help farmers and distributors make better decisions regarding the timing and amount of products that are sent to market, as well as providing a better understanding of how products are being received and consumed.

In addition to online marketplaces, digital marketing, and supply chain optimization, Türkiye has also been utilizing e-commerce to promote innovation in the agricultural sector. For example, Turkish companies are developing technologies such as precision agriculture and smart farming, which use sensors and other advanced tools to monitor and optimize agricultural production. These technologies can help farmers increase efficiency, reduce waste, and increase productivity.

TURKISH GOVERNMENT COLLABORATES WITH UNDP TO PROMOTE DIGITAL SOLUTIONS FOR AGRICULTURAL MARKETING

As the world becomes increasingly digital, the agricultural sector is also turning to technology to improve production and marketing. In Türkiye, the United Nations Development Programme (UNDP) is supporting efforts to promote digital solutions for agricultural marketing [9].

According to the UNDP, the use of digital platforms can help farmers connect directly with consumers and reduce middleman costs, leading to higher profits. The UNDP is working with the Turkish government and private sector partners to develop digital solutions that are accessible and user-friendly for small-scale farmers. These solutions include mobile applications that provide real-time market information, online marketplaces that connect farmers with buyers, and e-payment systems that make transactions more efficient.

Image 2: "UNDP Türkiye Digital Farming Initiative"

One such initiative is the "Digital Agriculture Market" project, which is being implemented by the Turkish Ministry of Agriculture and Forestry with support from the UNDP. The project aims to create a digital marketplace where farmers can sell their products directly to consumers and businesses.

Through the platform, farmers can access real-time market information and track their sales and inventory. Buyers can also search for products and place orders directly with the farmers. The platform also offers a secure e-payment system that ensures timely and efficient transactions.

The UNDP is also working with private sector partners to develop mobile applications that provide farmers with information on market trends, weather forecasts, and best agricultural practices. These apps are designed to be user-friendly and accessible, even for farmers with limited literacy or technological skills.

In addition to promoting digital solutions for agricultural marketing, the UNDP is also working to improve the overall competitiveness of the Turkish agricultural sector. This includes supporting the development of value chains that connect small-scale farmers with processors and retailers, as well as promoting sustainable farming practices that protect the environment and support rural livelihoods.

TURQUALITY E-EXPORT PROGRAM

The Turkish government has established various support programs to help local manufacturers sell their products on online platforms. One such program is the "Turquality E-Export Program," which aims to help Turkish e-commerce businesses expand their reach in international markets [10].

The Turquality E-Export Program provides support to Turkish manufacturers in several ways, such as helping them improve their product quality, providing financial assistance for marketing and promotional activities, and offering training and guidance on international e-commerce regulations and standards. The program also provides support for Turkish manufacturers to develop their own e-commerce websites and enhance their online presence [11].

■ **International online marketplaces and online fairs.** Under this program, eligible

companies will receive support for various expenses related to e-commerce activities. One key area of support is participation in international online marketplaces and online fairs, with companies able to receive up to **50% support** for expenses related to these activities. This can help companies expand their reach and access new markets, which can be critical for growth and long-term success;

- **E-commerce infrastructure services.** In addition to this, the program also provides support for companies that require e-commerce infrastructure services. Companies can receive up to **60% support** for expenses related to participation in such services, which can help them to improve their e-commerce capabilities and increase efficiency;

- **Digital advertising and digital marketing** are also key areas of support under this program. Eligible companies can receive up to **50% support** for the expenses of such activities, which can help them to raise awareness of their products and services, and reach new customers through digital channels [9];

- **Online language support services.** Another important area of support under this program is language services and website translations. Eligible companies can receive up to **50% support** for the costs of online language support services and website translations. This can help companies to communicate effectively with customers in different countries and regions, and ensure that their products and services are accessible to a wider audience;

- **Transportation of goods to be sold to consumers abroad.** For companies that sell products internationally, transportation costs can be a significant expense. To help alleviate this burden, the program provides up to **50% support** for the transportation of goods to be sold to consumers abroad. This can help companies to reduce their costs and improve their competitiveness in the global marketplace;

The program also includes support for companies with annual export revenues between 1 million and 10 million Turkish liras, as well as for companies with annual export revenues above 10 million Turkish liras. The level of support varies based on a company's annual export revenues, with companies with higher revenues able to receive up to 4 million liras in support [9].

The e-export incentives announced by the Turkish Ministry of Commerce are an important step towards supporting the growth and development of the country's e-commerce sector. By providing support for various areas of e-commerce activity, the program aims to help companies expand their reach, increase efficiency, and improve their competitiveness in the global marketplace. This, in turn, can help to drive economic growth and create new opportunities for businesses and individuals across Türkiye.

CONCLUSION

E-commerce is transforming Türkiye's agricultural sector, helping farmers bypass traditional middlemen, promote their products to both domestic and international customers, optimize the supply chain, and increase efficiency. The Turkish government's initiatives to support local manufacturers selling on online platforms are promoting domestic production, increasing exports, and boosting the growth of the e-commerce sector in Türkiye.

Türkiye has been using e-commerce to promote sustainability in the agricultural sector. Turkish agricultural companies are offering online resources and training programs for farmers that promote sustainable farming practices, such as organic farming, water conservation, and soil health management. Online resources and training programs can help improve the knowledge and skills of farmers, ultimately resulting in a more sustainable and environmentally-friendly agricultural sector.

Türkiye is using e-commerce to drive growth and innovation in the agricultural sector. By leveraging online marketplaces, digital marketing and advertising, supply chain optimization, innovation, and sustainability practices, Türkiye is improving efficiency, reducing waste, and increasing productivity in its agricultural sector. As the use of e-commerce continues to grow in Türkiye, it is likely that the country will continue to benefit from the many advantages that digital technologies can offer the agricultural industry.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/1645335>
2. <https://www.tarimorman.gov.tr/Belgeler/IddialarveGercekler.pdf>
3. <https://data.tuik.gov.tr/>
4. <https://www.eticaret.gov.tr/dnnqthgzvawtdxraybsaacxtymawm/content/FileManager/Dosyalar/2021%20Y%C4%B1l%C4%B1%20E-Ticaret%20B%C3%BClteni.pdf>
5. <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/%e2%80%9d%e2%80%99de-k%4%b1rsaldaki-k%3%bc%3%a7%3%bck-tar%4%b1msal-i%cc%87%5%9fletmelerin-covid-19-sonras%4%b1-g%3%bc%3%a7lenmesi-i%cc%87%3%a7in-dijital-pazarlama-ve-ticaret-%c3%a7%3%b6z%3%bcmleri%e2%80%9d>
6. https://www.tarimorman.gov.tr/sgb/Belgeler/Turkeys_Agriculture_and_Forestry_2021.pdf
7. <https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=92&locale=en>
8. <https://www.undp.org/tr/turkiye/news/tar%C4%B1mda-dijital-pazarlamaya-eri%C5%9Fim-i%C3%A7in-%C3%A7%C3%B6z%C3%BCmler>
9. <https://www.turquality.com/destekler>
10. <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/ticaret-bakanliginin-e-ihracat-destekleri-belli-oldu/2668960#:~:text=Bu%20b%C3%B6l%C3%BCm%20kapsam%C4%B1ndaki%20desteklerden%2C%20%C5%9Firketler,4%20milyon%20liraya%20kadar%20desteklenecek>

ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОГРАММ ПОДДЕРЖКИ ПРАВИТЕЛЬСТВА ТУРЦИИ ДЛЯ МЕСТНЫХ ФЕРМЕРОВ И ПРОИЗВОДИТЕЛЕЙ В ОБЛАСТИ ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ

Айхан ГАДАШОВ

РЕЗЮМЕ

В данной статье рассматриваются различные программы поддержки, реализованные правительством Турции для стимулирования электронной коммерции среди местных фермеров и производителей. Статья подчеркивает влияние этих программ поддержки на развитие сектора электронной коммерции в Турции и выгоды для бизнесов и потребителей. Особое внимание уделяется успешным инициативам правительства, способствующим росту малого бизнеса и общему экономическому развитию страны.

Статья также предоставляет исследование того, как Турция использует электронную коммерцию для развития сельскохозяйственного сектора через онлайн-рынки, цифровой маркетинг и рекламу, оптимизацию цепочки поставок и поощрение инноваций в сельском хозяйстве. Она также обсуждает сотрудничество между правительством Турции и Программой развития ООН для продвижения цифровых решений в маркетинге сельскохозяйственной продукции. В заключение, статья предоставляет информацию о программе Turquality E-Export.

Ключевые слова: Турция, электронная коммерция, экспорт сельскохозяйственной продукции, государственная поддержка.

ELEKTRON TİCARƏT SAHƏSİNDƏ YERLİ FERMERLƏR VƏ İSTEHSALÇILAR ÜÇÜN TÜRKİYƏ HÖKUMƏTİNİN DƏSTƏK PROQRAMLARININ TƏDQİQİ

Ayxan QƏDƏŞOV

XÜLASƏ

Bu məqalədə yerli fermerlər və istehsalçılar arasında elektron ticarəti təşviq etmək üçün Türkiyə hökuməti tərəfindən həyata keçirilən müxtəlif dəstək proqramları nəzərdən keçirilir. Məqalədə bu dəstək proqramlarının Türkiyədə e-ticarətin inkişafına təsiri, biznes və istehlakçılar üçün faydaları vurğulanır. Kiçik bizneslərin və ölkənin ümumi iqtisadi inkişafına töhfə verən uğurlu dövlət təşəbbüslərinə xüsusi diqqət yetirilir.

Məqalədə həmçinin Türkiyənin onlayn bazarlar, rəqəmsal marketing, təchizat zəncirinin optimallaşdırılması və kənd təsərrüfatında innovasiyaların təşviqi vasitəsilə kənd təsərrüfatı sektorunu inkişaf etdirmək üçün e-ticarətdən necə istifadə etdiyinə dair araşdırma təqdim olunur. Məqalədə kənd təsərrüfatı məhsullarının marketingində rəqəmsal həllərin inkişafı üçün Türkiyə hökuməti ilə Birləşmiş Millətlər Təşkilatı arasında əməkdaşlıq barədə məlumatlar verilir. Sonda məqalədə "Turquality E-Export" proqramı haqqında danışılır.

Açar sözlər: *Türkiyə, e-ticarət, kənd təsərrüfatı ixracı, dövlət dəstəyi*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.05.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 30.05.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

TURİZM VƏ QONAQPƏRVƏRLİK BİZNESİNİN MARKETİNQİ VƏ ONUN İDARƏ EDİLMƏSİNDƏ GƏLƏCƏK TENDENSİYALAR

№ 2(7)-2023

səh. 67-74

i.ü.f.d., Sabir QULUZADƏ,
Azərbaycan Turizm və
Menecment Universiteti,
Sosial Menecment fakültəsinin
dekan müavini

s.quluzade@atmu.edu.az

Turizm və qonaqpərvərlik biznesinin marketinqi və onun idarə edilməsində gələcək tendensiyalar

i.ü.f.d., Sabir QULUZADƏ,
Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti,
Sosial Menecment fakültəsinin dekan müavini

XÜLASƏ

Yeni innovasiyaların və texnologiyanın mövcudluğu artıq zəruri hesab olunur. Tədqiq edilən əsas məsələ qonağın biliyinə və Süni İntellektdən istifadə etmək inamını nəzərə alaraq fəaliyyət göstərməkdir. Bu gün müştərilər rəqəmsal proqramlar vasitəsilə ünsiyyət qurmağa üstünlük verirlər. Bu kontekstdə, 2023-cü ildə sadə insanlar arasında rəqəmsal marketinq meyllərindən - Süni İntellekt, genişlənmiş reallıq, səsli axtarışın optimallaşdırılması, proqramlı reklam, chatbot, fərdiləşdirilmiş rəqəmsal marketinq, avtomatlaşdırılmış və fərdiləşdirilmiş e-poçt marketinqi, video marketinq, instagram çarxları, vatsap marketinqi, canlı yayım, restoranlarda menyuların vizuallaşdırılması sensor ekranı, telefonda otaq kilidinin açılması parolları və bir çox digər xidmətlər daha çox maraq qazanıb. Otel işçiləri müştərilərlə münasibətləri inkişaf etdirmək üçün bu yeni texnologiyalardan istifadə edə bilirlər. Tədqiqatda müştəriləri otellərdəki yeni texnologiyalarla necə tanış və istifadəçi dostu etmək, həmçinin qonaqpərvərliyin və turizm bazarının real dünyanı virtual reallığa nə qədər sürətlə dəyişdirdiyi aydın şəkildə izah edilir.

Açar sözlər: *Turizm və qonaqpərvərlik, virtual reallıq, yeni trendlər, süni intellekt və rəqəmsal marketinq.*

JEL kodu: *L83, Z30, Z32, Z33*

GİRİŞ

Tədqiqatın aktuallığı. Turizm və qonaqpərvərlik marketinqinin aktuallığı onun iqtisadi artıma təkan vermək, istiqamətləri və biznesləri fərqləndirmək, müştəri təcrübələrini artırmaq, destinasiyaları tanımaq, texnologiyanı mənimsəmək və dayanıqlı turizm təcrübələrini dəstəkləmək qabiliyyətindən ibarətdir. Turizm sənayesi inkişaf etməyə davam etdikcə və yeni çağırışlarla üzləşdikcə, effektiv marketinq strategiyaları uğur və rəqabət qabiliyyəti üçün daha çox əhəmiyyət kəsb edir.

Turizm və qonaqpərvərlik marketinqi mövzusunun **öyrənilmə səviyyəsi** çoxlu tədqiqatlar, sənaye hesabatları, nümunə araşdırmaları və mövcud praktik tətbiqlər sayəsində geniş hesab edilə bilər. Turizm və qonaqpərvərlik sənayesinin daimi təkamülü, müştəriləri cəlb etmək və məmnun etmək üçün marketinqin artan əhəmiyyəti bu sahədə marketinq strategiyalarının və təcrübələrinin davamlı olaraq araşdırılmasına və inkişafına kömək edir.

Bu tədqiqatın **məqsədi** turizm və qonaqpərvərlik biznesində marketinq təcrübələrinin başa düşülməsinə və inkişaf etdirilməsinə kömək edir, eyni zamanda, turizm və qonaqpərvərlik bizneslərinin ümumi fəaliyyətinin və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasında sənaye mütəxəssisləri, siyasətçilər və maraqlı tərəflər üçün dəyərli fikirlər təqdim edir.

Araşdırılan mövzuda turizm və qonaqpərvərlik sənayesində mövcud və gələcək tendensiyaları araşdırmaq, müştəriləri qonaqpərvərlik sənayesindəki yeni texnologiyalarla tanış etmək və istifadəçi dostu etmək, texnologiya dövründə qonaqların gözləntilərini vurğulamaq və süni intellektin insanı nə qədər sürətlə əvəz etdiyini tənqidi təhlil etmək kimi məqsədlər qarşıya qoyulub.

TURİZM VƏ QONAQPƏRVƏRLİKDƏ MÖVCUD TENDENSİYALAR

Turizm və qonaqpərvərlik sənayesi kimi tanınan nəhəng şirkətlər qrupunun bir hissəsi olan qonaqpərvərlik sənayesi bütün dünyada səyahət edənlərə tələb olunan və arzu olunan xidmətləri təklif edir. Turizm və qonaqpərvərlik sənayesinin hər biri dünyanın ən sürətlə inkişaf

edən və ən böyük sənayeləridir (6). Qonaqpərvərlik qonaqlara keyfiyyətli xidmət göstərməklə yanaşı, qonaqların istəklərini öncədən təxmin edə bilməkdir. Turizm və qonaqpərvərlik sənayesi turizm yaşayış yerləri, nəqliyyat xidmətləri, qida və içki əməliyyatları, pərakəndə satış mağazaları və fəaliyyətlərdən ibarətdir. Turizm mehmanxanaları, iaşə şirkətləri, pansiyonlarda fəaliyyət göstərən qida və içki şöbələri qonaqpərvərlik sənayesinin tərkib hissələridir. Otellər və ya yataqxanalar qonaqları məmnun etmək üçün gecələmə, istirahət, yemək və içmək kimi xidmətlərini daha uğurlu bir şəkildə təmin etməyə çalışırlar.

Müasir turizm sənayesinin böyüməsi, bu böyümənin ölkə iqtisadiyyatına, mədəniyyətinə, ətraf mühitinə, sakinlərinə, hətta turistlərə olan təsirini turizm marketing və menecmenti ətraflı araşdırır. Gözlənilmədən gələn Covid-19 pandemiyası turizm və qonaqpərvərlik sənayesinə ağır zərbə vurmuşdur. Bəzi ekspertlər vurulan ziyanın aradan qaldırılmasının 2024-cü ilədək davam edə biləcəyini proqnoz etdikləri halda, bəzi sənaye ekspertləri bu böhranı təkmilləşdirmək və sənayeni dəyişdirmək üçün böyük fürsət kimi dəyərləndirirlər.

Pandemiyadan sonra turizm və qonaqpərvərlik sənayesi üçün mövcud və potensial müştərilərlə əlaqələrin qurulması yeni texnika və proseslərin mənimsənilməsinə tələb edirdi. Qonaqların texnologiyaya, xüsusən də sosial mediada ağıllı xidmətlərin araşdırılmasına maraq göstərməsi müsbət göstəricidir. Amma bu maraq əsasən gənc nəslin nümayəndələrində müşahidə olunur. Bu da onların sosial əlaqələrin zəifləməsinə gətirib çıxarır. Bu problem yaşadığımız qloballaşmanın rəqəmsal dünyasının nəticəsidir. Belə ki, bu yeni tendensiyaları və texnologiyaları istifadə etmək və uyğunlaşdırmaq üçün kifayət qədər əminlik yoxdur, çünki sonda əsl qonaqpərvərlik insanın daxilindən gəlir, hisslərlə təzahür olunur və texnologiyalar heç vaxt bu insani keyfiyyətləri əvəz edə bilməz. Buna görə də, tədqiqatın məqsədi texnologiya dövründə qonaqların gözləntilərini doğrultmaq, müştəriləri otellərdə bu texnologiyalarla tanış və istifadəçi dostu etmək, həmçinin turizm və qonaqpərvərlik bazarının nə qədər sürətlə dəyişdiyini izah etməkdir.

Qloballaşma. Koronavirusun yayılmasından əvvəlki dövr insanlar heç bir məhdudiyyət olmadan dünyada sərbəst şəkildə səyahət edirdilər. Qlobal turizm 2020-ci illə müqayisədə 2021-ci ildə 4% artım yaşadı (415 milyona qarşı 400 milyon). Bununla belə, UNWTO-nun ilkin hesablamalarına görə, beynəlxalq turist gəlişləri (bir gecəlik ziyarətçilər) hələ də pandemiyadan əvvəlki 2019-cu ildən 72% aşağı olub. Bu, beynəlxalq gəlişlərin 73% azaldığı 2020-ci ildən turizm üçün rekord ən pis ildir. UNWTO-nun son Dünya Turizm Barometrinə əsasən, 2022-ci ilin yanvar-iyul aylarında beynəlxalq turist gəlişləri 2021-ci ilin eyni dövrü ilə müqayisədə təxminən üç dəfə artıb (+172%). Bu, sektorun pandemiyadan əvvəlki səviyyələrinin 60%-ni bərpa edib. Davamlı bərpa beynəlxalq səyahətlərlə bağlı tələbi, eləcə də bu günə qədər səyahət məhdudiyyətlərinin yüngülləşdirilməsini və ya ləğvini əks etdirir (19 sentyabr 2022-ci il tarixinə qədər 86 ölkədə COVID-19 ilə bağlı heç bir məhdudiyyət yox idi). (8)

Sığorta və Təhlükəsizlik. Bütün növ qonaqpərvərlik və turizm əməliyyatlarının təhlükəsizliyi vacibdir və hər bir təhlükə növü üçün fəlakət planları hazırlanmalıdır. Qonaqların şəxsi təhlükəsizliyi birinci prioritet olmalıdır (6). Bütün beynəlxalq hava limanlarında artan təhlükəsizlik tədbirləri mövcuddur və əksər aviaşirkətlər milyonlarla dollar sərmayə qoyaraq təhlükəsizlik tədbirlərini təkmilləşdirmişlər. Üstəlik, texnoloji irəliləyişlər vasitəsilə hava yolu sənayesinin tələblərini üstəlmək üçün planlar qururlar. Mülkiyyətin təhlükəsizlik proqramına insidentlərin qarşısını almaq və ya bunun üçün müəyyən hərəkətlər və prosedurlar daxil edilməlidir.

Müxtəliflik. Qonaqpərvərlik və turizm həm işçilərə, həm də turistlərə yeni mədəni təcrübələri anlamaq üçün unikal imkan təqdim edir. Fərqli mədəniyyətlərə, dinlərə, irqlərə, rənglərə, yaşlara, cinslərə və cinsi oriyentasiyaya malik turistlərlə qarşılıqlı əlaqənin xarakterini artırmaq üçün personalın müxtəlif mədəniyyətləri başa düşməsi və dəyərləndirməsi vacibdir. Beləliklə, müxtəliflik təkcə müxtəlif mədəni, sosial və iqtisadi perspektivlərin başa düşülməsini asanlaşdırmır, həm də ünsiyyət və müşahidə vasitəsilə qənaətbəxş xidmətlərin çatdırılmasını artırır.

Xidmət. Bir neçə şirkət qonaqların gözlədiklərindən daha keyfiyyətli xidmət təklif edir (6). Xidmət keyfiyyəti və buradan əldə edilən məmnunluq dərəcəsi demək olar ki, hər bir qonaqpərvərlik mühitində ən mühüm fərqləndirici amillərə çevrilir.

Texnologiya. Texnologiya strateji resursların inkişaf etdirilməsində turizm biznes fəaliyyətinə çevrilib və rəqabət qabiliyyətinin artırılması vasitəsi kimi qəbul edilir. İnformasiya texnologiyalarından səmərəli istifadə əməliyyatları əhəmiyyətli dərəcədə yaxşılaşdırıla bilər. Qabaqcıl proqram təminatı və kommunikasiya vasitələri əməliyyat səmərəliliyini artırmağa imkan verir.

Demoqrafik dəyişikliklər. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatına görə, əhalinin qocalması getdikcə dövrümüzün ən qabarıq sosial, iqtisadi və demoqrafik hadisələrindən birinə çevrilir. 2030-cu ilə qədər Aİ 2005-ci ilə nisbətən 14% daha az işçi və 7% daha az istehlakçı gözləyə bilər. 2050-ci ilə qədər Avropada 60 yaşdan yuxarı insanların sayı ümumi əhalinin 40%-nə və ya əmək qabiliyyətli əhalinin 60%-nə çatacaq. Yaşlıların əhalisi həm sayca, həm də ümumi əhalinin payına görə artır:

- 65 yaşdan yuxarı dünya əhalisinin payının 2022-ci ildəki 10 faizdən 2050-ci ildə 16 faizə yüksələcəyi proqnozlaşdırılır.

- 2050-ci ilə qədər dünya üzrə 65 və ya daha çox yaşlı insanların sayının 5 yaşa qədər uşaqların sayından iki dəfə çox və 12 yaşa qədər uşaqların sayı ilə eyni olacağı proqnozlaşdırılır.

- Yaşlı nəslin artması ölüm səviyyəsinin aşağı olması və doğum səviyyəsinin davamlı azalması ilə əlaqədardır.

- Uzunömürlük baxımından qadınlar bütün populyasiyalarda kişiləri üstələyir. Qlobal miqyasda 2022-ci ildə 65 və ya daha yuxarı yaşda olan insanların 55,7 faizini qadınlar təşkil edib və onların payının 2050-ci ilə qədər azalaraq 54,5 faizə düşəcəyi proqnozlaşdırılır.

- Əhalisi qocalmış ölkələr sosial təminat və pensiya sistemlərinin dayanıqlığının yaxşılaşdırılması, universal səhiyyə və uzunmüddətli qayğı sistemlərinin yaradılması da daxil olmaqla, ictimai proqramları yaşlı insanların artan nisbətinə uyğunlaşdırmaq üçün addımlar atmalıdır (9).

Yaşıl otellər. Ekoloji və iqtisadi məqsədlərə eyni vaxtda nail oluna biləcəyini hər gün sübut edir. Araşdırmalar göstərdi ki, turizm sənayesi dünya üzrə istixana qazı emissiyalarının demək olar ki, onda birini (8%) təşkil edir. Böyük Britaniyanın milli xeyriyyə təşkilatı olan Tullantılar və Resurslar üzrə Fəaliyyət Proqramının (WRAP) araşdırması göstərdi ki, təkcə Böyük Britaniyanın otel sənayesi 319,339 tondan çox məhsul istehsal edir. Hər il 87 082 ton qida tullantılarının kifayət qədər böyük hissələri qida anbarlarının olmaması səbəbindən tullantılara çevrilir. Otellərin daha dayanıqlı olması üçün bir çoxları əhəmiyyətli addımlar atırlar. (85.6% Of Travelers Say They Would Pay More For An Eco-friendly Choice Of Hotels | Operto)

Bu gün dayanıqlı səyahətin ən böyük tendensiyləri haqqında 169 səyahətçidən fikirlərini soruşduq. Sorğudan əldə olunan nəticəyə görə, daha dayanıqlı otel fəaliyyətini təmin etmək üçün respondentlər yaşıl rəngə keçməyi təklif edirlər. Belə ki, qonaqlar ekoloji cəhətdən təmiz təcrübələrə daha çox diqqət yetirir, bu da daha çox gəlir və daha çox rezervasiyanı cəlb etməyə imkan verir.

TURİZM VƏ QONAQPƏRVƏRLİK SƏNAYESİNİ YENİDƏN FORMALAŞDIRAN TENDENSİYALAR

a) *Rəqəmsallaşdırılmış qonaq təcrübələri və Kontaktsiz Texnologiya.* 2023-cü ildə rəqəmsal və təməssiz xidmətlərə yönəlmiş tendensiya sürətlə inkişaf edir. Texnologiya ilə dəstəklənən seçimlərin daha geniş istifadəsi sayəsində müştərilərlə üzbəüz xidmətləri mobil qeydiyyat, kontaktsiz ödənişlər, səsli nəzarət və biometrika kimi fəaliyyətlər əvəzləyir.

Otel işçilərinin müştərilərə təqdim etdikləri xidmətlərə getdikcə daha vacib olan proqramlar vasitəsi ilə nəzarət edə bilirlər. Üz və barmaq izinin tanınmasından istifadə edərək smartfon və notbukların kilidini açmağa vərdiş etmiş istehlakçılar tezliklə otel otaqlarına daxil olmaqda da eyni rahatlığı görə biləcəklər.

b) *Avtomatlaşdırma və Texnologiya.* Texnoloji inkişaf sayəsində gözləmə vaxtlarını

azaltmaq, robotlara sadə tapşırıqları "outsourcing" etmək və prosesləri optimallaşdırmaq üçün böyük məlumatlardan istifadə etmək mümkündür. Süni intellektlə işləyən çatbotlar sifariş zamanı təkrarlanan suallara cavab vermək müştəri xidməti aktivliyini təmin edir.

c) *Virtual və artırılmış reallıq*. Vizual cəhətdən cəlbedici məzmunə yönəldikdən sonra qonaqpərvərlik sənayesindəki bizneslərin istehlakçıların özlərini təsəvvür etmələri üçün rəqəmsal mühit yaradan virtual turlar kimi xüsusiyyətlərdən yararlanmağa çalışmaları təbii görünür. Artırılmış reallıq virtual elementləri real dünyaya daxil etməklə interaktiv kanallar yaratmağa qadir olan güclü texnoloji resursdur. Hazırda bir çox iqtisadi və sənaye sektorları təşkilati məqsədlərinə çatmaq üçün bu texnologiyanın keyfiyyətlərindən istifadə edirlər. İstehlakçıları virtual mühitlə tanışlıq cəlb edir, təşkilati proseslər isə qrafik komponent sayəsində onların öyrənmə və əməliyyat ayrılıqlarını optimallaşdırır. Qısa müddətdə çoxlu faydalı məlumatları paylaşmaq imkanı bu texnologiyaya unikal universallıq verir.

Virtual və fizikini birləşdirmək bacarığı bu alətin əsas xüsusiyyətlərindən biridir, çünki o, istənilən məkana uyğunlaşa bilir və istifadəçinin qavrayışını artırmaq, onu maraqlandıran məlumatlarla təmin etmək və onların fəaliyyətinə kömək etmək üçün bütün ölçülərdən istifadə edə bilməsidir. (Augmented Reality, what is it and what are its applications? | by Gianluca Busato | Enkronos | Medium)

d) *X və Y nəsilləri*. Bu yeni nəsillərin köhnə nəsillərlə müqayisədə fərqli tələb və ehtiyacları var. Respondent "Yaşlı nəsillər otellər və avtomobillərin icarəsi barədə, gənc nəsillər isə evlərin icarəsi və Uber haqqında düşünürlər".

e) *Yerli istirahət*. Beynəlxalq tətillərlə müqayisədə bahalı səyahət xərclərini aradan qaldırmağa imkan verir. Yerli istirahət üçün hava və ya dəniz səyahətindən daha ucuz olan taksi icarəyə götürə və ya öz avtomobilinizi idarə edə bilərsiniz. Bundan əlavə, bir çox xaricdəki otellər əlavə xərclər tələb edir ki, bu da yerli istirahətdən daha bahalı olur.

Yerli istirahət seçdiyiniz zaman öz iqtisadiyyatınızı dəstəkləmiş olursunuz. Yerli istirahət sektorda milyonlarla işçi üçün məşğulluq deməkdir. Bu məşğulluq və müsbət biznes performansı yerli iqtisadiyyatın digər hissələrinə də təsir göstərir.

f) *Fərdiləşdirmə*. Günümüzdə turistlər özlərinə qarşı fərdi yanaşma və xüsusi diqqət gözləyirlər. Mailchimp və Zoho kimi alətlər fərdiləşdirilmiş e-poçt marketinqini böyük hədəf kütləsi üçün əlçatan edib onlar arasında ünsiyyəti təmin edir. Mailchimp və Zoho kimi platformalar müştərinin keçmiş alış vərdisləri haqqında məlumat verir, otellərə öz təkliflərini və təqdimatlarını uyğunlaşdırmağa və avtomatik olaraq əvvəlki qaldıqları yerlərə oxşar xidmətləri təmin etməyə imkan verir. Müştərilər sosial mediada və digər veb-saytlarda, eləcə də onlayn alış-veriş zamanı satın aldıkları şeylərlə bağlı reklamlarla daha çox tanış olurlar. Bu, fərdiləşdirmənin yalnız bir nümunəsidir. Turizm marketinqində olduğu kimi, fərdiləşdirmə turist təcrübəsinin hər tərəfinə tətbiq oluna bilər. Bugünkü istehlakçılar təyinat yerlərindən tutmuş, yaşayış yerlərinə və məşğul olacaqları fəaliyyət növlərinə qədər şəxsi seçimlərinə daha çox uyğun gələn seçir və gözləntiləri bu təcrübələrlə məhdudlaşmır. Təcrübə müştərinin istək və gözləntilərinə nə qədər uyğunlaşdırıla bilsə, onların geri qayıtma və istifadə etmə ehtimalı bir o qədər çox olur.

g) *Davamlılıq*. Gündəmin əlamətdar xüsusiyyəti olan qonaqpərvərlik tendensiyasıdır. Birdəfəlik plastik vasitələrdən uzaq durmaq, qeydiyyatdan alınan qəbzlər sayəsində lazımsız kağız istehlakının aradan qaldırılması və qida tullantılarının azaldılması, daha geniş, əhatəli, etik və ekoloji mülahizələr qonaqpərvərlik idarəçiliyi səviyyəsində qəbul edilən qərarları formalaşdırır. Təmir zamanı hansı dəsmal relslərinin quraşdırılması kimi sadə qərarlar kütləvi şəkildə həyata keçirildikdə qeyri-mütənasib nəticələr verir (12).

h) *Tanınma texnologiyası*. Tanınma texnologiyası çoxlu sayda müxtəlif sahələrə yayılmağa başlayan, getdikcə vacib olan turizm və qonaqpərvərlik tendensiyalarından biridir. Tez-tez səyahət edənlər üçün bəzi sərhədlərdə avtomatik qapılar rolunu oynayan tanınma texnologiyası böyük bir üstünlükdür. Qapılar kamera və üz tanıma texnologiyasından istifadə edərək səyahətçinin pasportunda və ya şəxsiyyət vəsiqəsindəki məlumatları oxuya və onları üzünə uyğunlaşdırma bilər. Tanınma texnologiyası qonaqpərvərlik sənayesində də böyük turizm

tendensiyalarından biridir və səsin tanınması ağıllı otel otaqlarında nəzarət üsulu kimi getdikcə daha çox yayılır (14).

i) *Əşyaların interneti (Internet of Things-IOT)*. IoT bir çox turizm tendensiyalarına uyğundur. IoT cihazları mikroprosessor və bəzi rəqəmsal əlaqə ilə təchiz edilmiş qadctlərdir və onlara internetə qoşulmağa və ondan idarə olunmağa imkan verir. IoT cihazlarına isitmə və soyutma sistemləri, əyləncə sistemləri və tez-tez otel otağında rast gəlinən digər əşyalar daxildir və bu da "ağıllı" otel otaqlarının yaranmasına səbəb olur. IoT, həmçinin qonaqlara smartfon proqramı vasitəsilə xidmətlər sifariş etmək (spa, üzgüçülük, idman zalında məşq etmək və s.), otaq xidməti və ya əlavə paltar kimi tələblər verməklə qonaqpərvərlik şəraitində xidmətləri integrasiya etmək üçün istifadə olunur.

j) *Robotlar, çatbotlar və avtomatlaşdırma*. Otellər də robot işçiləri tendensiyasına qoşulub, müəyyən qəbul vəzifələrini yerinə yetirmək üçün interaktiv robotlar quraşdırırlar, qonaqlara yemək və içki təqdim edirlər. Bununla belə, bu cür yenilik tətbiqi yeganə tətbiqdən uzaqdır. İndi bir çox müştərilər sorğuları idarə edə və insan operatorları olmadıqda müştərilərə faydalı məlumatlarla kömək edə bilən internet chatbotlarının, xüsusi olaraq hazırlanmış süni intellektin köməyi ilə səyahət və yaşayış yerlərini sifariş edir.

k) *Süni intellekt*. Çatbotlar kimi süni intellektin turizm sənayesi üçün əhəmiyyəti getdikcə artır. Maşın öyrənmə texnologiyası indi turizm sektorunun marketinqində möhkəm şəkildə yerləşmişdir, süni intellekt turların və səfərlərin tapılması və bron edilməsi təcrübəsini fərdiləşdirməyə kömək edir. Süni intellekt həm də ağıllı otel otaqları, qonaqların ehtimal olunan ehtiyaclarını müəyyən etmək, ətraf mühiti və xidmətləri qonağın ehtiyac və seçimlərinə uyğunlaşdırmaq üçün incə tənzimləmə kimi kontekstlərdə getdikcə daha qiymətlidir. Süni intellekt müştəri xidmətlərindən tutmuş təhlükəsizliyə qədər hər yerdə tətbiqlər tapır. Diqqət edilməlidir ki, gələcəkdə süni intellekt turizmi tendensiyalarına özü idarə olunan nəqliyyat vasitələri və turizm üçün virtual bələdçilər daxil ola bilər.

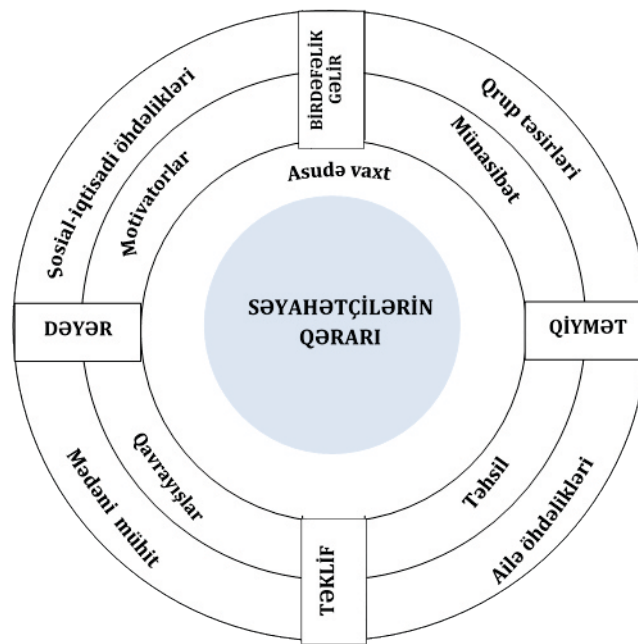
l) *Sağlam və orqanik qida*. Bugünkü səyahətçilər bilirlər ki, daha yaxşı qidalanma məqsədilə mükəmməl mətbəxə tələbat yeni turizm tendensiyalarına təkan verir. Müasir turist, yediyi yeməyin dadı kimi sağlam olduğunu bilmək istəyir. Orqanik qida hərəkəti turizm meyillərinə də təsir edir, daha çox yeməxana və otellər orqanik seçimlər təklif edir.

TURİZM VƏ QONAQPƏRVƏRLİK SƏNAYESİNİN RƏQƏMSALLAŞMASI

Rəqəmsal innovasiyalar və texnoloji yeniliklər inkişafın mühərrikləridir və öz təsirini hər yerdə, xüsusilə də istehsal, İKT və digər xidmət sahələrində göstərir. Rəqəmsal dünyanın sürətli inkişafı rəqəmsal turizm məkanlarına gün keçdikcə yeni və innovativ həllər gətirir. Həmyaşıqlar arasında ünsiyyət turizmin texnoloji mühitində müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Bu rabitə növü, ağıllı cihazların yayılması ilə birlikdə planlaşdırma, idarəetmə və maliyyə sahəsində inqilab etdi. Həmçinin bütün turizm sənayesində innovativ satış və marketinq texnologiyalarının tətbiqi üçün yeni üfüqlər açdı. Rəqəmsal inqilab nəticəsində turizmdə beynəlxalq inkişaf tendensiyaları rəqəmsal platformalar vasitəsilə məlumat və təcrübə mübadiləsi kimi yeni variantlara yol açdı.

Rəqəmsal inqilab nəticəsində "gizli bazarların" şəffaflığı üzə çıxdığından çoxsaylı digər amillər nəzərə alınmalıdır (Şəkil 1).

Şəkil 1. Səyahətçinin qərarına təsir edən amillər

Əvvəlki onilliklərdə rəqəmsal inkişafın nəticələri orta q iqtisadiyyat nəzəriyyələrinin real həyatda tətbiqi üçün qapı açdı. Orta q iqtisadiyyatın ən mühüm müsbət mesajlarından biri sosial rifah məqsədilə resurs imkanlarından maksimum istifadə etməkdir (Sundararajan, 2014). Sosial rifah da turizmdə əsas prioritetdir, çünki yaxşı idarə olunan turizm sənayesi təkcə biznes operatorları üçün deyil, həm də yerli icmalar üçün gəlir gətirir (11).

NƏTİCƏ

Turizm və qonaqpərvərlik sənayesini yenidən formalaşdıran yeni tendensiyaları və texnologiyaları qəbul etdiyimiz üçün bu sənayedəki bütün qonaqların texnologiyaya uyğun olub-olmadığını bilmək çox vacibdir. Süni intellekt insan toxunuşunu əvəz etdikdə texnoloji irəliləyişlər dövrü ilə birlikdə qonağın tələbi də dəyişir. Turizm və qonaqpərvərlik marketinqi menecmentində tendensiya və texnologiyaların bir qədər öndə olması qonaqpərvərlik sənayesini virtual realıq və qonaqlar dünyasına aparır. Qonaqların bir qismi bu dəyişikliklərdən çox məmnun olsalar da, müəyyən bir qismi hələ də bu yeni tendensiyalardan xəbərsizdirlər. Tədqiqat zamanı aydın oldu ki, qonaqlar vaxt azlığı səbəbindən əzamiyyətdə olarkən avtomatlaşdırılmış, sürətli və özünəxidmətə üstünlük verirlər. Ancaq onlar istirahətdə olarkən həmişə otel işçilərinin bütün istəklərinə cavab vermələrini istəyirlər. Beləliklə, elektron maşınların və robotların işçi qüvvəsini əvəz etdiyi texnologiyaların inkişafından sonra belə qonaqlar hələ də onlara xidmət etmək üçün insan toxunuşu və ya otel işçiləri axtarırlar. Elektron maşınlar təlimat verildiyi kimi bütün vəzifələri yerinə yetirə bilər və qonaq adlarını da xatırlaya bilər, lakin onlar heç vaxt bir insan kimi emosional bağlılığa sahib ola bilməzlər. İnsanlar təbəssüm gücünə malikdir və qonaqlarla emosional əlaqə qura bilər. Maşınlar isə buna qadir deyil. Tam avtomatlaşdırılmış xidmətlərə malik olan oteldə qonaqların daha yaxşı başa düşülməsi üçün xarici dillərdə broşürlər müvafiq təlimatlar yazılmalıdır. Həm biznes, həm də istirahət üçün nəzərdə tutulmuş müştərilərə xidmət göstərən mehmanxanalarda həm texnologiyalar üzrə avtomatlaşdırılmış xidmətlər, həm də otel işçiləri tərəfindən fərdiləşdirilmiş xidmətlər olmalıdır. Bundan əlavə, həm işgüzar, həm də istirahət üçün nəzərdə tutulmuş müştərilərə xidmət göstərən yüksək qonaq dövriyyəsi olan mehmanxanaların biznes müştərilər üçün iki fərqli istiqaməti ola biləcəyini daha aydın etmək üçün sorğular aparıla bilər. Burada xidmətlər öz-özünə və avtomatlaşdırılacaq, otelin digər qanadı isə özəl xidmətlərlə istirahət edən müştərilər üçün xidmət göstərəcək.

ƏDƏBİYYAT

1. Hung, K. and Law, R. (2011), "An overview of internet-based surveys in hospitality and tourism journals." *Tourism Management*, Vol. 32 No. 4, pp. 717-724
2. Kasavana, M., Brooks, R. (2007), *Managing Front Office Operations*, Educational Institute, AHLA, Michigan.
3. Zsarnoczky, M. (2017a). How does Artificial Intelligence affect the Tourism Industry? *Vadyba Journal of Management* 31 (2): 85-90
4. Pilkington, M. (2016). *Blockchain technology: principles and applications*. Research Handbook on Digital Transformation. Edward Elgar Publishing, Northampton, MA. pp. 225-253
5. Kapiki, S. (2012). *Current and Future Trends in Tourism and Hospitality. The Case of Greece*.
6. Walker, J. (2010), *Introduction to Hospitality Management*, Pearson Education, London
7. Mahendru., Aarti Dr(2015)*Indian Hotel Industry: Transformation Through Digital Marketing*, *International Journal Of Business Management* ISSN NO. 2349-3402 VOL. 2(1)
8. *Tourism Grows 4% in 2021 but Remains Far Below Pre-Pandemic Levels* (unwto.org)
9. *wpp2022_summary_of_results.pdf* (un.org)
10. <https://www.eseibusinessschool.com/the-future-of-travel-and-tourism-how-will-the-hospitality-industry-change/>
11. <https://www.bu.edu/bhr/2018/05/31/the-digital-future-of-the-tourism-hospitalityindustry/>
12. <https://hospitalityinsights.ehl.edu/hospitality-industry-trends>
13. <https://www.canterbury.ac.nz/study/subjects/tourism-marketing-and-management/>
14. <https://www.intellectyx.com/facial-recognition-in-retail-and-hospitality-case-law-benefits/>

FUTURE TRENDS IN MARKETING AND MANAGEMENT OF THE TOURISM AND HOSPITALITY BUSINESS

Sabir GULUZHADA

SUMMARY

The presence of new innovations and technology is now considered necessary. The main issue explored is to act on the guest's knowledge and trust to use AI. Today, customers prefer to communicate through digital applications. In this context, digital marketing trends among common people in 2023 - Artificial Intelligence, augmented reality, voice search optimization, programmatic advertising, chatbot, personalized digital marketing, automated and personalized email marketing, video marketing, instagram reels, whatsapp marketing, live streaming, menu visualization in restaurants touchscreen, room unlock passwords on the phone and many other services have gained more interest. Hoteliers can use these new technologies to maintain relationships with their potential customers. The study clearly explains how to make new technologies in hotels familiar and user-friendly to customers, and how fast the hospitality and tourism market is changing the real world to virtual reality.

Keywords: *Tourism and hospitality, virtual reality, new trends, artificial intelligence and digital marketing*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 06.05.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 30.05.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

**ELEKTROMOBİL GƏLƏCƏYİN
NƏQLİYYAT VASİTƏSİ KİMİ:
AZƏRBAYCANDA ELEKTRİK
VƏ HİBRİD MÜHƏRRİKLİ
AVTOMOBİL PARKININ
MÜASİR VƏZİYYƏTİ, İNKİŞAF
PERSPEKTİVLƏRİ**

№ 2(7)-2023
səh. 75-82

i.ü.f.d., dosent Fuad MİRZƏYEV,
Milli Aviasiya Akademiyası,
"Menecment" kafedrasının
dosenti

Elektromobil gələcəyin nəqliyyat vasitəsi kimi: Azərbaycanda elektrik və hibrid mühərrikli avtomobil parkının müasir vəziyyəti, inkişaf perspektivləri

i.ü.f.d., dosent Fuad MİRZƏYEV
Milli Aviasiya Akademiyası,
"Menecment" kafedrasının dosenti

XÜLASƏ

Məqalə dünyada və ölkəmizdə günü-gündən daha çox maraq və istehlakçı rəğbəti qazanan yeni nəsil elektrik və hibrid mühərrikli avtomobil sənayesinin müasir vəziyyəti və inkişaf tendensiylərinə həsr olunmuşdur. Elektromobillərin, şübhəsiz, müsbət tərəfləri olduğu kimi, çoxsaylı mənfi xüsusiyyətləri də məqalədə təhlil edilərək təsnif edilmişdir. Eyni zamanda, məqalədə çağdaş dövrün "ekoloji" nəqliyyat vasitəsi hesab edilən elektromobillərin bəlli şərtlər təmin edilmədikdə heçdə belə olmadığını əsaslandıran çoxsaylı xarici mütəxəssis və alim tədqiqatlarının nəticələri öz əksini tapmışdır. Bununla yanaşı, məqalədə ölkəmizdə elektromobil sektorunun bugünkü vəziyyəti və inkişaf perspektivləri nəzərdən keçirilmiş, bu sektorun inkişafını və elektromobillərdən istifadə imkanlarını artıracaq həll yolları kompleks təkliflər şəklində təqdim edilmişdir.

Açar sözlər: *Elektromobil, nəqliyyat, hibrid, ətrafmühit, batareya, karbon qazı, Tesla.*

JEL kodu: *L60, L62*

GİRİŞ

Ənənəvi daxili yanma mühərrikli avtomobil bu gün dünyanın ən populyar və rahat nəqliyyat vasitələrindən biri və birincisidir. Lakin bu nəqliyyat vasitəsinin çoxsaylı üstünlüklərinə baxmayaraq, onun bir sıra mənfi cəhətləri vardır. Əsas çatışmazlıqlardan biri də avtonəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə böyük ziyan vurmasıdır. Bu da bir sıra tədqiqatların nəticəsindən də məlum olur ki, bu göstərici ümumi nəqliyyat vasitələrinin ətraf mühitə vurduğu zərərin təxminən 63%-ə qədərini təşkil edir. Həmçinin qeyd etmək yerinə düşər ki, daxili yanma mühərrikinə sahib olan avtomobillər istehlakçılar üçün kifayət qədər bahalı nəqliyyat növüdür. Son zamanlar neft və neft məhsullarının qiymətlərinin dünya bazarında sürətlə artımının davam etməsi faktı bir çox avtomobil istehsal edən şirkətləri daha az israfçı və ekoloji cəhətdən təmiz avtomobillər istehsal etməyə sövq edən amillərə çevirmişdir. Bu nöqtəyi nəzərdən təqdim edilən elmi məqalənin önə çıxardığı əsas müddəalar bu gün olduqca aktual xarakter daşıyır [1;3].

DÜNYA AVTOMOBİL SƏNAYESİNDƏ ELEKTRİKLƏŞMƏ: MÜSBƏT VƏ MƏNFİ TƏRƏFLƏR

Müasir avtomobil sənayesinin inkişaf tendensiylərinə nəzər yetirdikdə hazırda elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillərin istehsalının ildən ilə artmasını və əksinə daxili yanma mühərrikli avtomobillərin istehsal templərinin son illərdə ciddi şəkildə azalmasını müşahidə edirik. Məsələn, "Audi" 2026-cı ildən etibarən yalnız elektrik mühərrikli avtomobil istehsalına keçəcək. Bu o deməkdir ki, bu marka avtomobil istehsalçısının bütün modelləri 2026-cı ildən sonra yalnız elektrik mühərriki ilə təchiz olunacaq və daxili yanma mühərrikinə sahib olan sonuncu avtomobil 2025-ci ildə istehsal ediləcəkdir. 2033-cü ilə kimi isə alman avtomobil istehsalçısı, ümumiyyətlə, benzin və dizel mühərriklərin istehsalını sonlandırmağı planlaşdırır. Digər avtomobil nəhəngi "Volkswagen" də öz növbəsində "yarışdan" geri qalmır, belə ki, 2030-cu ilə kimi bu marka avtomobil istehsalçısının ümumi Avropa bazarı üçün istehsal etdiyi avtomobillərin 70%-ni elektrik mühərriki ilə təchiz etməyi planlaşdırır, uzunmüddətli perspektivdə, yəni 2050-ci ilə kimi isə marka, ümumiyyətlə, benzin və dizel mühərrikli avtomobillərin istehsalını sonlandırmağı nəzərdə tutur. Bu tendensiyanın başlıca səbəbləri sırasında ekoloji təhlükəsizliyin təmin olunması ilə yanaşı, bu tip avtomobillərin daha sürətli,

komfortlu və az yanacaq istifadə edərək daşıma imkanlarının təqdim etməsini qeyd edə bilərik [7].

Elektromobillərin ənənəvi avtomobillərə nisbətən aşağıda sadalanan üstünlükləri mövcuddur:

- Daha az yanacaq xərcləri. Benzin, dizel və maye qaz yanacaq növlərinin qiymətinin davamlı olaraq artması ilə yanaşı, əksər hallarda həmin yanacaq növləri böyük həcmdə istehlak olunur. Bu da öz növbəsində avtomobil sahiblərinin ailə büdcəsinə ciddi mənfi təsir edir. Elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillərin batareyalarının (elektrik akkumulyatorlarının) doldurulması (şarjı) üçün elektrik enerjisinin dəyəri qeyd edilən xərclərlə müqayisədə xeyli azdır.

- Ətraf mühiti daha az çirkləndirməsi. Elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillər ətraf mühitə zərərli qazlar buraxmır. Sözsüz ki, realıqda ətraf mühitə təsiri tam azaltmaq üçün ekoloji baxımdan daha təmiz, bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə edilməsi daha məqsədəuyğundur, amma bununla belə ətraf mühitə atılan tullantıların həcmi azlığı baxımından elektromobillər ənənəvi avtomobilləri xeyli üstələyir.

- Küyün azalması. Elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillər demək olar ki, səssiz olaraq daha tez və rəvan sürətlənməni təmin edə bilirlər.

- Təhlükəsizlik. Elektromobillər ənənəvi avtomobillərlə eyni sınaq prosedurlarından keçir. Bu sınaqların nəticəsi onu göstərir ki, qəza və toqquşma zamanı təhlükəsizlik yastıqları işə düşür, eyni zamanda, toqquşma sensorları batareyaları dərhal qeyri-ışlək vəziyyətə gətirir. Beləliklə, elektromobilin mühərriki toqquşma anında sönmüş hala gəlir və bunun nəticəsində insan sağlamlığına dəyə biləcək mənfi təsirlər daha da azalır. Məsələn, 2013-cü ildə Tesla Model S elektromobili ABŞ-da sınaqdan keçirilmiş bütün avtomobillər sırasında ən yüksək təhlükəsizlik reytinginə sahib olmuşdur.

- Maya dəyərinin aşağı olması. Elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillərin baha başa gəldiyi dövr geridə qaldı. Əvvəllər batareyalar çox baha idi, lakin onların kütləvi istehsalının artması maya dəyərini xeyli azaltmış, bu da öz növbəsində elektromobillərin geniş kütlə üçün əlçatanlığını təmin etmişdir.

- Etibarlılıq. Hissələrin və birləşmələrin sayının daha az olması səbəbindən elektromobillərin etibarlılığı artır və nəticədə onların təmir və texniki xidmət xərcləri azalır [4].

Yuxarıda sadalanan üstünlüklərlə yanaşı qeyd etmək lazımdır ki, elektromobillərin ənənəvi daxili yanma mühərrikli avtomobillərə nisbətən bir sıra çatışmazlıqları da mövcuddur. Bu çatışmazlıqlar sırasına aşağıda sadalananları aid etmək olar:

- Şarj stansiyalarının vacibliyi. Bir çox ölkələrdə hələ də yaranan tələbi qarşılayacaq sayda şarj stansiyalarının mövcud olmaması elektromobil sənayenin inkişafını ləngidən amillərdən biri hesab edilə bilər.

- Elektrik enerjisi pulsuz deyil. Buna görə də elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillərin gələcəkdə bərpa olunan alternativ enerji mənbələrindən qidalanan mühərrikə sahib olan avtomobillərlə əvəz edilməsi məsələsi aktual olaraq qalmaqdadır.

- Qısa yürüş məsafəsi və məhdud sürət. Elektromobillərin əksəriyyəti bir tam tsikl şarjla təxminən 350-450 km məsafə qət edə bilər. Baxmayaraq ki, əksər istehsalçılar bir tam tsikl şarjdan təxminən 500-650 km-ə qədər məsafə qət etməyi vəd edir, lakin təcrübə göstərir ki, fərqli iqlim şərtləri və sürüş tərzindən asılı olaraq, vəd edilən həcmdə məsafə nominal hesab edilə bilər.

- Şarj olunma müddəti. Sürətli şarj stansiyalarının olmaması halında (məsələn, ev şəraitində) elektromobilin bir tam tsikl şarjı üçün təxminən 8-10 saat vaxt lazımdır. Bu isə kifayət qədər vaxt itkisi deməkdir.

- Batareyanın vaxtaşırı yenilənməsi məcburiyyəti. Bir qayda olaraq elektromobillərin batareyalarının 3-10 ildən bir yenilənməsi məcburiyyəti vardır.

- Soyuq iqlim şəraitinə uyğunsuzluq. İlin soyuq dövrlərində sənişinlərin, salonun, ön və arxa fənərlərin, güzgülərin və s. qızdırılması üçün əhəmiyyətli həcmdə enerji sərfiyyatının mövcudluğu qış dövründə elektromobillərin yürüş məsafəsinin yay mövsümü ilə müqayisədə 30-50% azalmasına səbəb olur [4].

ELEKTROMOBİL VƏ ONUN ƏTRAF MÜHİTƏ TƏSİRLƏRİ: GÖZLƏNTİLƏR VƏ REALLIQ

Bir çox alimlərin və mütəxəssislərin gəldiyi qənaət ondan ibarətdir ki, elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillərin istehsalı ətraf mühit və ekologiya üçün ənənəvi benzin və dizel mühərrikli avtomobillərin istehsalından daha çox təhlükəli xarakter daşıyır. Belə ki, "The Daily Mail" nəşriyyatının verdiyi məlumata əsasən, nəhəng avtomobil istehsalçıları olan "Honda", "Aston Martin", "Porsche" və "McLaren" şirkətlərinin birgə sifarişi əsasında həyata keçirilmiş elmi tədqiqatlar zamanı mütəxəssislər əyani olaraq sübut etmişlər ki, elektromobillər istehsal mərhələsində ənənəvi avtomobillərə nisbətən ətraf mühitə daha çox zəhərli karbon qazlarının atılmasına səbəb olur. Məsələn, İsveç və Çin müştərək məhsulu olan "Polestar 2" markalı elektromobilin istehsalı zamanı ətraf mühitə tullantı kimi 24 000 ton karbon qazı atılır. Bu isə o mənaya gəlir ki, bu avtomobillə ən azı 74 000 km yol qət etmək lazımdır ki, onun ətraf mühiti karbon qazı ilə çirkəndirmə həcmi benzin və ya dizel mühərrikli avtomobildən az olmuş olsun. Yeri gəlmişkən, istehsalçı elektromobilin təqdimatı zamanı rəsmi olaraq elan etmişdir ki, elektrik motorlu nəqliyyat vasitələri ətraf mühitə ənənəvi daxili yanma mühərrikli avtomobillərdən daha çox karbon qazı tullantılarının atılmasına səbəb olur. Analoji vəziyyət "Volkswagen" markasının daxili yanma mühərrikli "Golf" modeli ilə elektrik mühərrikli "eGolf" modelinin istehsalı prosesinin müqayisəsi zamanı da müşahidə olunur. Real elmi tədqiqatlar və onların nəticələri olmasaydı, bütün bu rəqəmləri quru statistik məlumat kimi qəbul etmək olardı [8;10].

Elektromobillərin ekoloji təmiz nəqliyyat vasitəsi olmasının sözün əsl mənasında "nağıl" olduğunu anlayan ilk ölkə Çin olmuşdur. Hal-hazırda elektrik və hibrid tipli mühərriklərə sahib olan avtomobillərin ümumi avtomobil parkında xüsusi çəkisinin ən yüksək olduğu ölkə Çindir. Bu ölkənin bir çox şəhərlərində elektromobillərin sayı ənənəvi avtomobillərin sayından daha çoxdur. Məsələn, Şanxay şəhərində innovativ nəqliyyat vasitələrinin istifadəçiləri sırasında, polis və digər dövlət xidmətlərinin əməkdaşları da mövcuddur. Çinin total elektromobil sənayesinə keçidini şərtləndirən əsas səbəblər sırasında neft və neft məhsullarının qiymətinin qalxması ilə yanaşı, bu ölkənin elektromobillərin batareyalarının əsas tərkib elementi olan "litiy" adlı təbii sərvətin əldə edilməsi və emalına görə lider ölkə olması da var. Lakin qeyd edilənlər Çində karbon qazının ətraf mühitə mənfi təsirlərini azalda bilməmişdir. Çinli alimlər vəziyyəti təhlil edərək müəyyən hesablamalar aparmış, məntiqli nəticələr əldə etmişlər. Belə ki, Çində istifadə edilən şarj stansiyalarında istehlak edilən elektrik enerjisinin 85%-i əsasən daş kömürlə çalışan istilik elektrik stansiyalarında istehsal edilir. Elektromobillərin artımı ilə şarj stansiyalarında istehlak edilən elektrik enerjisinin həcmi durmadan artır, bu isə öz növbəsində həmin istilik elektrik stansiyaları tərəfindən ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların həcmi həndəsi silsilə ilə artırmış olur. Alimlər müəyyən etmişlər ki, elektromobil tərəfindən hər 1 kv saat enerji sərfiyyatı qarşılığında ətraf mühitə tullantı olaraq 280 qr həcmində karbon qazı atılır. Müqayisə üçün qeyd etmək lazımdır ki, ənənəvi benzin və dizel mühərrikli avtomobillərin hər 1 kv saat enerji sərfiyyatı qarşılığında ətraf mühitə tullantı olaraq 180 qr-dan çox olmayan həcmdə (yəni 100 qr daha az) karbon qazı atılır. Çin alimləri tədqiqatlarını bununla yekunlaşdırmayıb elektromobillərin iş prinsini analiz edərək müəyyən etmişlər ki, bu tip avtomobillərin 1 km yol qət etməsini təmin etmək üçün lazımi elektrik enerjisinin istehsalı zamanı ətraf mühitə atılan zəhərli maddələrin həcmi onların ekvivalenti olan daxili yanma mühərrikli avtomobillərin eyni uzunluqda yol qət etdikləri zaman benzin və dizel yanacağının yandırmaqları nəticəsində ətraf mühitə atdıqları zəhərli maddələrin həcmindən daha çoxdur. Belə ki, müəyyən edilmişdir ki, bir minik elektromobilin hərəkətini təmin edən enerji sərfiyyatı zamanı ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların həcmi bir dizel mühərrikli avtobusun hərəkətini təmin edən enerji sərfiyyatı zamanı ətraf mühitə atılan zərərli tullantıların həcminə bərabərdir. Əlavə olaraq Honkonq şəhərində keçirilmiş tədqiqatlar təsdiq etmişdir ki, istehsalçıdan asılı olaraq, elektromobillərin ekoloji imkanları fərqlənir. Belə ki, həmin tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, məşhur model "Tesla Model S" elektromobilinin 150 000 km məsafə qət etməsi üçün "BMW AG 320i" modelinə nisbətən 20% daha çox enerji sərfiyyatına ehtiyacı vardır. Bu isə öz növbəsində ekoloji tullantıların da müvafiq həcmdə çox olması deməkdir. Qərb alimləri də analoji nəticələrə

gəlmişlər. Belə ki, "Ümumi Alman avtomobil klubu"-nun mütəxəssisləri qeyd edirlər ki, kompakt "Smart" markalı elektromobilinin hər 1 km məsafə qət etməsi üçün havaya 107 qr karbon qazı atılmış olur, bu isə öz növbəsində eyni modelin benzin mühərrikli avtomobilinə nisbətən 21 qr daha çox zərərli tullantı deməkdir. Nəhayət, Norveçin "Elmi-Texniki Universiteti"-nin mütəxəssisləri şübhəyə alınmayacaq bir nəticəyə gəldilər ki, elektrik enerjisinin istilik elektrik stansiyalarında neft və daş kömürün yandırılması nəticəsində əldə edildiyi regionlarda elektromobillərin kütləvi istifadəsi ekoloji cəhətdən faktiki olaraq əhəmiyyət kəsb etmir. Artan elektrik enerjisinə tələbi qarşılamaq üçün həmin elektrik stansiyaları ətrafa daha çox zərərli tullantılar atırlar [4;10].

Digər vacib və problemli məsələ elektromobillərin batareyaları ilə bağlıdır. Belə ki, elektromobillərin güclü batareyaları kifayət qədər ağır çəkiyə malikdir və onların faktiki çəkisi 400 kq və bəzi hallarda daha çox olur. Bu batareyaların tərkibinin əhəmiyyətli hissəsini "litiy" kimi zəhərli və toksik maddə, "nikel, mis, alüminium və kobaltın" müxtəlif təhlükəli kimyəvi birləşmələri təşkil edir. Bu zəhərli maddələr ətraf mühit üçün karbon qazından daha təhlükəli hesab edirlər. Batareyaların istifadə müddətinin 5 il və ondan az olmasını nəzərə alaraq onların təhlükəsiz şəkildə utilizasiya edilməsi məsələsi də olduqca aktual bir problemə çevrilmişdir. Bu proses isə öz növbəsində həm kifayət qədər mürəkkəb, həm də bahalı bir prosesdir, yəni bu prosedurun pozulması ehtimalları elektromobillərin kütləvi istehsalı fonunda kifayət qədər yüksəkdir. Hətta utilizasiya proseduru normalarının düzgün yerinə yetirilməsi təmin edilsə də, bu proses zamanı ətraf mühitə ciddi zərərin vurulması qaçılmazdır. Batareyaların yenidən emalı prosesi, eyni zamanda, çox enerjitutumlu prosesdir. Belə ki, müxtəlif ağır metal qarışıqlarını batareyalardan çıxarmaq üçün sərf edilən enerjinin həcmi onların istehsalı zamanı sərf edilən enerjinin həcmindən demək olar ki, 10 dəfə çoxdur. Bu isə öz növbəsində istilik-elektrik stansiyalarında ətraf mühitə atılan tullantıların həcmi müvafiq qaydada artırır [4;6].

Yuxarıda yazılanları nəzərə alaraq qeyd etmək yerinə düşər ki, elektrik və hibrid mühərrikli avtomobillərə keçidin birbaşa olması asan və arzu olunan deyil. Texnoloji imkanlar artdıqca istehsal prosesi təkmilləşdikcə, batareyaların utilizasiya prosesi asanlaşdıqca bu keçidin məqsədəuyğunluğu və labüdlüyü danılmaz olacaq.

ÖLKƏMİZDƏ ELEKTRİK VƏ HİBRİD MÜHƏRRİKLI AVTOMOBİL PARKININ İNKİŞAFINI SÜRƏTLƏNDİRƏCƏK AMİLLƏR

Hesab edirik ki, ölkəmizdə elektrik və hibrid mühərrikli avtomobil parkının həcmi genişləndirilməsi üçün aşağıda sadalanan bir neçə addımlar atılmalıdır:

İlk olaraq, elektromobil istifadəsinin daha geniş yayılması üçün infrastrukturun yaradılması vacibdir. Bunun üçün ilk növbədə elektrik və hibrid tipli mühərrikə sahib olan avtomobillərin şarjını təmin etmək üçün ənənəvi yanacaq doldurma məntəqələri, ticarət mərkəzləri, parklar və ya avtomobil dayanacaqlarının ərazilərdə sürətli şarj stansiyalarının qurulması vacib şərtidir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda ölkə ərazisində 50-dən çox belə stansiya mövcuddur. Onların böyük əksəriyyəti Bakı şəhərində yerləşir. Eyni zamanda, Gəncə, Quba və Kürdəmirdə də elektrik şarj məntəqələri fəaliyyət göstərir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş Füzuli şəhərində 2023-cü ildə elektromobillər üçün enerji doldurma stansiyalarının quraşdırılması da planlaşdırılır. Bununla belə qeyd edilən həcmdə elektrik stansiyalarının mövcud olması artan elektromobillərin yanacaq sərfiyyatını ödəmir və daha müasir və sürətli şarj stansiyalarının qurulması prosesinin davamlı xarakter daşması vacib əhəmiyyət kəsb edir.

Növbəti vacib həllini tapmalı olan məsələ elektromobillərin pərakəndə satış qiymətlərinin aşağı salınması ilə əlaqədardır. Belə ki, təhlillər göstərir ki, ölkəmizə idxal olunan yeni elektrik və hibrid tipli mühərrikə sahib olan avtomobillərin qiyməti kifayət qədər yüksəkdir. Bu da öz növbəsində istehlakçıların həmin avtomobilləri əldə etmək imkanlarını xeyli azaldır. Düzdür, ölkəmizə idxal edilən yeni (son 3 il ərzində istehsal olunmuş) elektromobillər tamamilə hibrid tipli mühərrikə sahib olan avtomobillər isə qismən gömrük rüsumundan azad edilmişdir. Lakin buna baxmayaraq, idxalçı rəsmi diler və distributor şirkətləri üçün vergi güzəştlərinin təqdim

olunması bu tip avtomobillərin pərakəndə satış qiymətlərinin aşağı düşməsinə və onların istifadəsinin genişlənməsinə ciddi təsir göstərə biləcək amillərdən ola bilər.

Üçüncü addım kimi elektromobil istehsalı sənayesinə daxili olaraq ölkədəki texnoloji şirkətlər, dünyanın, xüsusilə Çinin qabaqcıl avtomobil istehsalçıları arasında birgə fəaliyyətinin təmin olunmasının təşviq edilməsini nəzərdə tutmaq olar. Müştərək istehsal müəssisələrinin formalaşdırılması bir tərəfdən ölkə sənayesinin inkişafına töhfə verir, digər tərəfdən isə daxili istehlakçıya daha əlverişli qiymətə elektromobil və hibrid mühərrikli avtomobillər əldə etmək imkanı yaradar. Bu sahədə, xüsusilə Türkiyə nümunəsini nəzərdən keçirmək olar. Belə ki, yaxın keçmişdə qardaş ölkədə yeni nəsil elektromobil istehsalına start verilmişdi. Xüsusi qeyd etmək yerinə düşər ki, istehsal xəttindən düşən ilk belə elektromobil olan "Togg" markalı avtomobil bu ilin aprel ayında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevə təqdim olunmuşdur [2].

Dördüncü addımlar sırasında geniş avtomobil istehlakçı kütləsi arasında aparılacaq təşviqat hesabına elektromobil və hibrid mühərrikli avtomobillərə marağın stimullaşdırılması tədbirlərinin həyata keçirilməsini qeyd etmək olar. Belə tədbirlər sırasına həmin avtomobillərin alınmasına sərf olunan məbləğin bir hissəsinin dövlət tərəfindən qarşılanması, daha əlverişli və güzəştli kredit və lizinq şərtlərinin təqdim edilməsi, ödənişsiz və ya qismən ödənişli parklanma xidmətinin təqdim edilməsi, elektrik enerjisinin qiymətində güzəştlərin təqdim edilməsi, sığorta xərclərində güzəştlərin tətbiq edilməsi, bu tip avtomobillərin istifadəsinin verdiyi üstünlükləri daha geniş şəkildə və intensiv olaraq PR edilməsini qeyd edə bilərik.

NƏTİCƏ

Qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsinəsinin verdiyi məlumata əsasən, bu ilin yanvar-fevral aylarında Azərbaycana 199,3 milyon ABŞ dolları dəyərində 13 939 ədəd müxtəlif təyinatlı avtomobil idxal olunub. Bu avtomobillərin 1 815 ədədi (37,772 milyon ABŞ dolları dəyərində) hibrid mühərriklə hərəkətə gətirilən nəqliyyat vasitələri, 222 ədədi (9,320 milyon ABŞ dolları dəyərində) isə yalnız elektrik mühərriklə hərəkətə gətirilən nəqliyyat vasitələridir. Bu onu göstərir ki, hibrid mühərrikli avtomobillərin idxalı ötən ilin eyni dövrünə nisbətən 10,7 % azalıb, elektromobillərin idxalı isə 3,9 dəfə artıb. Hesab edirik ki, bu tendensiyanın davam etməsi üçün yuxarıda qeyd edilən addımların sistemli şəkildə və davamlı olaraq atılması olduqca əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Nəqliyyat Sektorunun İnkişafı Strategiyası
<https://silو.tips/download/azrbaycan-respublikasnn-nqliyyat-sektorunun-nkiaf-strategiyas>
2. "Türkiyənin ilk yerli elektromobili "Togg" İlham Əliyevə təqdim olunub"
<https://president.az/az/articles/view/59292>
3. Əsədov A.M. "Azərbaycan Respublikasında yeni nəqliyyat sisteminin formalaşması və davamlı inkişafı: elmi-nəzəri əsasları və perspektivləri". Bakı: Monoqrafiya, 2013, "Avropa" nəşr., 352 səh.
4. В.Е.Ютт, В.И.Строганов "Электромобили и автомобили с комбинированной энергоустановкой расчет скоростных характеристик". Москва: Учебное Пособие, 2016., 109 səh.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, "Azərbaycanda nəqliyyat" statistika məcmuə. Bakı, 2023, 82 səh.
https://www.stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/transport_2023.zip
6. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi, Atmosfer havasına atılan zərərli maddələr haqqında.
<https://stat.gov.az/news/index.php?lang=az&id=5471>

7. Аналитическое агентство "АВТОСТАТ", "Все новые Audi с 2026 года будут электромобилями".
<https://www.autostat.ru/news/53531/>
8. "Milli.az" internet xəbər portalı, "Volkswagen 150 ədəd ID.3 elektrokarını əməkdaşlarına verib".
<https://news.milli.az/interest/863523.html>
9. "Apa.az" internet xəbər portalı, "Azərbaycana gətirilən elektromobillərin sayı kəskin artıb".
<https://apa.az/az/energy-and-industry/azerbaycana-getirilen-elektromobillerin-sayi-keskin-artib-754554>
10. "The Daily Mail" internet xəbər portalı, "Why electric cars are NOT green machines: The environmental benefit of EVs may never be felt as their production creates up to 70% more emissions than petrol equivalents".
<https://www.dailymail.co.uk/news/article-12256823/Why-electric-cars-NOT-green-machines-environmental-benefit-EVs-never-felt.html>

ELECTROMOBILE AS A TRANSPORTATION TOOL OF FUTURE: PROSPECTS FOR EXPANDING THE SIZE OF THE ELECTRIC AND HYBRID ENGINE VEHICLE PARK IN AZERBAIJAN

Fuad MIRZAYEV

SUMMARY

The article is dedicated to the current state and development trends of the new generation electric and hybrid engine car industry, which is gaining more interest and consumer sympathy in the world and in our country. As well as the positive aspects of electric cars, the numerous negative features of this type of vehicles are also analyzed and classified in the article. At the same time, article reflects the results of numerous foreign expert and scientist studies, which justify that electric cars, which are considered to be "environmental" means of transport of the modern era, are not so if certain conditions are not met. At the same time, in article reviewed the current situation and development prospects of the electric car sector in our country, solutions that would increase the development of this sector and the possibilities of using electric cars were presented in the form of comprehensive proposals.

Key words: *Electromobile, transport, hybrid, environment, battery, carbon dioxide, Tesla.*

ЭЛЕКТРОМОБИЛЬ КАК ТРАНСПОРТНОЕ СРЕДСТВО БУДУЩЕГО: ПЕРСПЕКТИВЫ РАСШИРЕНИЯ ПАРКА ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ С ЭЛЕКТРИЧЕСКИМ И ГИБРИДНЫМ ДВИГАТЕЛЕМ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Фуад МИРЗОЕВ

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена современному состоянию и тенденциям развития автомобилестроения нового поколения с электрическими и гибридными двигателями, которое завоевывает все больший и больший интерес и симпатию потребителей во всем мире и в нашей стране. Наряду с положительными сторонами электромобилей в статье анализируются и классифицируются многочисленные негативные черты такого тип транспортных средств. В то же время в статье отражены результаты многочисленных исследований зарубежных экспертов и ученых, в которых обосновывается то что электромобили, считающиеся "экологическим" видом транспорта современности, таковыми не являются, если не соблюдать определенные условия. В то же время в статье рассмотрены текущее состояние и перспективы развития электромобильного сектора в нашей стране, а также в виде комплексных предложений представлены решения, способные повысить развитие этого сектора и возможности широкого использования

электромобилей.

Ключевые слова: *электромобиль, транспорт, гибрид, окружающая среда, аккумулятор, углекислый газ, Tesla.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 01.05.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 15.05.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

AZƏRBAYCANDA SƏNAYE MÜƏSSİSƏLƏRİNİN DAVAMLI İQTİSADI İNKİŞAFA TƏSİRİNİN TƏHLİLİ

№ 2(7)-2023
səh. 83-90

i.ü.f.d., dosent Elşad YUSİFOV
Azərbaycan Memarlıq və
İnşaat Universitetinin dosenti,

Ruslan QASIMOV
Azərbaycan Memarlıq və İnşaat
Universitetinin doktorantı,

Fatima RZAYEVA
Bakı Avrasiya Universitetinin
magistrantı

elshad.yusifov@azmiu.edu.az

ruslan.gasimov.041@gmail.com

fatima.rzayeva1996@mail.ru

Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin davamlı iqtisadi inkişafa təsirinin təhlili

Elşad YUSİFOV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin dosenti, i.ü.f.d.,

Ruslan QASIMOV

Azərbaycan Memarlıq və İnşaat Universitetinin doktorantı

Fatima RZAYEVA

Bakı Avrasiya Universitetinin magistrantı

XÜLASƏ

Məqalədə sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafının təmin edilməsinin əhəmiyyəti və davamlı inkişafa nail olunmasının müxtəlif aspektləri tədqiq olunur. Bu kontekstdə sənaye müəssisələrinin inkişaf səviyyəsinin Azərbaycanda makroiqtisadi sabitliyə və bununla da davamlı inkişaf meyillərinə səbəb olduğu məqalədə statistik göstəricilərin təhlili nəticəsində müəyyənləşdirilir. Ölkənin davamlı iqtisadi inkişafına təsirini daha detallı görmək üçün sənaye müəssisələrinin mülkiyyət növünə görə, eləcə də miqyasına görə tərkibi də məqalədə təhlil edilir. İnkişaf etmiş ölkələrin inkluziv inkişafında sənayenin rolu və onun mümkün təsirlərinin tədqiqi də məqalədə öz əksini tapmışdır. Yekunda tədqiqatdan irəli gələn müvafiq nəticələr ümumiləşdirilmişdir.

Açar sözlər: *davamlı iqtisadi inkişaf, makroiqtisadi sabitlik, məşğulluq, sənaye istehsalı, rəqabətqabiliyyətlilik.*

JEL kodu: L50, L60, L69, O10

GİRİŞ

İqtisadi inkişafın intensivləşdirilməsi, dinamik iqtisadi artımın əldə olunması ölkədə istehsalın yaratdığı əlavə dəyərin həcmindən və keyfiyyətindən asılıdır. Xüsusilə sənaye istehsalının həcmi və inkişafı infrastrukturun inkişafına səbəb olmaqla yanaşı, ətraf mühitə texnogen və antropogen təsirin artması ilə nəticələnir. Təbii ki, tənzimlənməyən sənaye istehsalı gəlirin yüksəldilməsinə xidmət etməklə yanaşı, ekoloji zərərli təsirlərlə həyat şəraitinin pisləşməsinə səbəb olur. Buna görə də inkişafın müsbət perspektivlərinə nail olmaq istəyi davamlı inkişaf konsepsiyasının yaranmasına səbəb olmuşdur. Elmi ədəbiyyatda belə bir fikir formalaşmışdır ki, davamlı inkişaf dünyanın bütövlük və tarazlığa doğru hərəkəti, resurs çatışmazlığı problemlərinin həlli və sağlamlığın yaxşılaşdırılması, sosial münasibətlərin, yoxsulluğun və işsizliyin aradan qaldırılması məqsədi daşıyır. Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın davamlı inkişafına iqtisadi sistemin ilkin halqasının sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı ilə nail olunur. Müəssisələrin fəaliyyətini xarakterizə edərək davamlılıq və davamlı inkişaf anlayışlarından istifadə olunur. Davamlılıq tarazlıq vəziyyəti və xarici mühitin dəyişkənliyinə baxmayaraq, müəssisənin istehsal, kommersiya, maliyyə və digər aspektlərinin əsas nisbətlərini və xüsusiyyətlərini sabit səviyyədə saxlamaq qabiliyyəti kimi şərh olunur. Sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafı o halda mümkündür ki, gəlirlər və istehsalın həcmi sabit artan tendensiya malik olsun. Sənaye müəssisəsinin davamlı inkişafı anlayışı müəssisənin fəaliyyətinin bütün aspektlərində kəmiyyət və keyfiyyətə yüksəlişləri, xarici mühitin mənfi dəyişikliklərinə uyğunlaşmaq, aktiv xarici şərait yaratmaq üçün müəssisənin iqtisadi potensialından istifadə etmək bacarığını xarakterizə edir.

Ümumiyyətlə, uzun müddət ərzində davamlılıq və davamlı inkişaf problemi müxtəlif səviyyələrdə sənaye sistemləri ilə bağlı bu kateqoriyaların birgə fəaliyyət kontekstində tədqiq olunur. Davamlı iqtisadi inkişaf bütün istehsal amillərinin və bütövlükdə iqtisadi sistemin təkrar

istehsalını təmin edən inkişaf kimi başa düşülməlidir. Bu tərifin davamlı inkişafın ümumi xüsusiyyətlərini əks etdirdiyini qeyd etmək olar. Hər bir sistem öz inkişaf məqsədlərinə doğru irəliləyərək daim ziddiyyətləri həll edərək keyfiyyətə yeni inkişaf mərhələsinə çıxmağa çalışır. Həmçinin davamlı inkişaf sistemin sabitliyinin nəticəsidir, onun itirilməsi subyektin iqtisadi sisteminin məhvinə gətirib çıxarır. Qeyd edilənlər davamlılıq və sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı arasındakı əlaqənin təhlili üçün başlangıç istiqamətlər hesab edilə bilər.

TƏHLİL

Son illərdə bütün ölkələrdə olduğu kimi Azərbaycanda da sənaye istehsalının müasir tələblər çərçivəsində artırılması müəyyən olunmuş hədəflərdən hesab olunur. İstehsalın həcmının artırılması təbii ki, mənfəətin yüksəldilməsini məqsəd kimi müəyyən edən biznes fəaliyyəti prinsiplərinə uyğun olmaqdan əlavə davamlı inkişaf ideyası ilə əvəz olunmuşdur. Qeyd etmək lazımdır ki, davamlı inkişaf ideyası ekoloji və sosial-iqtisadi hədəflərə nail olunmasını icra etməyə imkan verən üsuldur. Müasir konsepsiya kimi davamlı inkişafın əsasını fəaliyyət üçün təbii mühitin təşkil etməsi iqtisadi münasibətləri vətəndaşların rifahı üçün vasitəyə çevirir [6]. Müasir sənaye müəssisələrinin fəaliyyəti üçün davamlı inkişaf konsepsiyasının tələblərinə riayət etmək əsas istiqamətlərdəndir. Vətəndaşların sosial rifahının yüksəldilməsi, eləcə də təbiətin qorunması zərurətinin artması sənaye istehsal fəaliyyətinin zərərli təsirləri, o cümlədən təbii sərvətlərin tükənməsi ilə bağlı tədqiqatların nəticələrinin aradan qaldırılmasına yönəlmiş hədəflərdir.

Davamlı inkişaf konsepsiyasının müəssisə səviyyəsində həyata keçirilməsi iqtisadi, sosial və ekoloji məqsədlərin eyni vaxtda həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Sahibkarlıq subyektlərinin inkişafı bir sıra ekzogen və endogen amillərdən asılı olaraq, mürəkkəb və hərtərəfli olur. Təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti üçün müəssisənin maliyyə vəziyyəti və iqtisadiyyatın makroiqtisadi vəziyyəti həlledici əhəmiyyət kəsb edir [2, s. 67].

Azərbaycanda əsasən makroiqtisadi inkişafda mədənçıxarma sənaye müəssisələri daha çox paya sahibdir. Belə ki, neft və qazın hasilatı və ixracı ölkədə gəlirlərin əsas hissəsini təşkil etdiyindən emal və digər sənaye sahələri ÜDM-in formalaşmasında daha az rol oynayır. Lakin həyata keçirilən iqtisadi islahatlar yaxın perspektivdə iqtisadi inkişafda emal sənayesinin iştirak payını artıracaq. Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin əksər hissəsi ölkənin ümumi iqtisadi siyasətinə uyğun olaraq fəaliyyət göstərir. Xüsusilə, qeyri-neft sektorunda fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olması, eləcə də vətəndaşların sosial müdafiəsi ilə bağlı vəziyyətin, məşğulluğun artırılması məqsədilə istehsal prosesinə ixtisas səviyyələrinin artırılması yolu ilə ardıcıl və məqsədyönlü işlər aparılır. Müvafiq qurumlar və ayrı-ayrı qeyri-dövlət müəssisələri tərəfindən potensial kadrların peşə bacarıqlarının təkmilləşdirilməsi məqsədilə mərkəzlərin fəaliyyəti təşkil olunur. Sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq üçün son dövrlərdə sənaye mərkəzləri və ya məhəllələri yaradılır.

Göstərilən sənaye müəssisələri dövlət mülkiyyətinə malik olmaqla yanaşı, həm qarışıq, yəni birgə mülkiyyətə malik müəssisələr kimi, həm xarici investorların maliyyə vəsaitləri hesabına yaradılan və fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələri, həm də qeyri-dövlət və ya özəl mülkiyyətə məxsus sənaye müəssisələri kimi fəaliyyətini davam etdirir. Bu sadalananlardan əlavə, Azərbaycanda bələdiyyələr tərəfindən müxtəlif əmtəə və xidmətlərin istehsalı və təqdim edilməsi məqsədilə yaradılan və onların mülkiyyətində olan müəssisələr fəaliyyət göstərirlər. Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi də rəsmi statistik məlumatları təqdim edərkən sənaye müəssisələrinin maliyyə-təsərrüfat və istehsal fəaliyyətini xarakterizə edən göstəriciləri dövlət və qeyri-dövlət mülkiyyətində olmaqla iki cür, qeyri-dövlət mülkiyyətinin tərkibində isə xüsusi, birgə, o cümlədən də qarışıq mülkiyyət olaraq təqdim edir. Cədvəl 1-də ölkəmizin ərazisində müxtəlif mülkiyyət növlərinə görə sənaye müəssisələrinin say tərkibi verilmişdir.

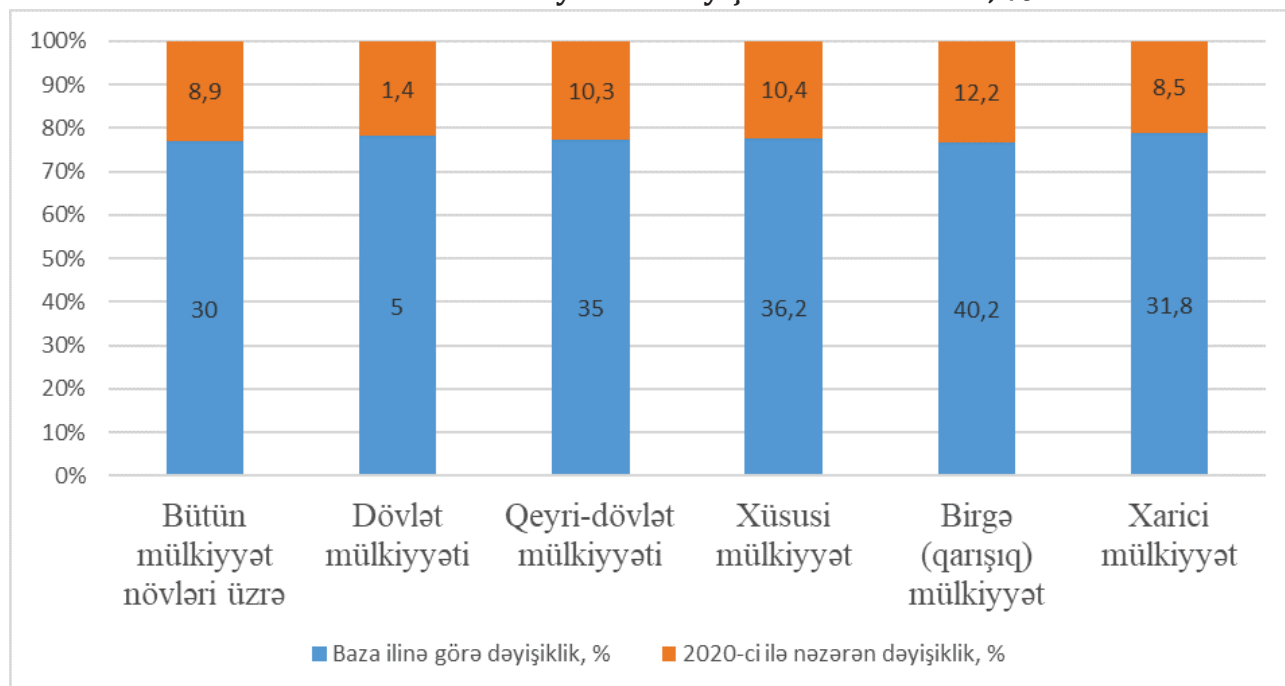
Cədvəl 1. 2018-2021-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye müəssisələrinin sayı (mülkiyyət növlərinə görə), vahid

Göstəricilər	2018	2019	2020	2021	Baza ilinə görə dəyişiklik, %	2020-ci ilə nəzərən dəyişiklik, %
Bütün mülkiyyət növləri üzrə	2837	3169	3389	3689	30	8.9
Dövlət mülkiyyəti	537	562	556	564	5	1.4
Qeyri-dövlət mülkiyyəti	2300	2607	2833	3125	35	10.3
Xüsusi mülkiyyət	1975	2234	2435	2689	36.2	10.4
Birgə (qarışıq) mülkiyyət	92	97	115	129	40.2	12.2
Xarici mülkiyyət	233	276	283	307	31.8	8.5

Mənbə: [1, s. 11]

Cədvəl 1-də nəinki mülkiyyət növündən asılı olaraq sənaye müəssisələrinin say tərkibi göstərilmişdir, habelə burada faiz göstəriciləri əsasında baza ilinə görə, yəni 2018-ci ilə görə və 2020-ci ilə nəzərən dəyişikliklər hesablanmış və əks olunmuşdur. Cədvəldən göründüyü kimi, mülkiyyətindən asılı olmayaraq, bütün müəssisələrin sayında artım olmuşdur. İstər dövlətə məxsus olan sənaye müəssisələrinin, istərsə də qeyri-dövlət subyektlərinə məxsus olan sənaye müəssisələrinin sayı artmışdır. Ayrıca olaraq qeyd etmək lazımdır ki, xarici iqtisadi subyektlərə məxsus olan müəssisələr təhlil edilən bütün illərə görə birgə mülkiyyət əsasında fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayından üstündür. Qrafik 1-də 2021-ci ildə sənaye müəssisələrinin mülkiyyət növündən asılı olaraq baza ilinə və 2020-ci ilə görə dəyişmə tendensiyası faizlə təqdim olunur.

**Qrafik 1. 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət
növünə görə sənaye müəssisələrinin baza ilinə (2018) və
2020-ci ilə nəzərən sayınının dəyişməsi dinamikası, %-lə**

Mənbə: Cədvəl 1-ə əsasən müəllif tərəfindən hazırlanmışdır

Cədvəl 1-dəki hesablamaların qrafiki olaraq əks olunması və artımın vizuallaşdırılmasına əsasən qeyd edə bilərik ki, dövlətə məxsus olan müəssisələrdən əlavə sənaye müəssisələrinin sayı ümumi tərkibdə bütün illər üzrə təhlil edilən sahə müəssisələrinin 80 faizindən artıqdır. Baza ilinə, yəni 2018-ci ilə görə artım faiz nisbətində 2020-ci ilə görə artımdan daha çox olmuşdur. Ümumilikdə artımın olması ölkə iqtisadiyyatı və sənayesi, ölkədəki davamlı inkişaf üçün əhəmiyyətli amildir. Lakin ayrı-ayrılıqda artım arasında təhlil edilən kateqoriyalar üzrə kəskin fərqin olması da səbəblərin müəyyən edilməsini tələb edir. Belə ki, cədvəl 1-də göstəriciləri əks olunan illər qlobal səviyyədə müşahidə edilən iqtisadi aktivliyin zəifləməsi dövrü olmuşdur. Buna baxmayaraq, Azərbaycanda sənaye müəssisələrinin sayında artım davam etmişdir. Bu da özlüyündə davamlı inkişafın mühüm göstəricisidir. Çünki dövlət qurumları əvvəlcədən müəyyən olunmuş iqtisadi fəaliyyət planına, ölkə rəhbərliyinin iqtisadi ideyalarının reallaşdırılmasına ciddi yanaşmışlar. Həmçinin sənaye müəssisələrinin iqtisadi fəaliyyətinin bazar tənzimlənməsi səmərəli təşkil olunmuşdur. Bu aspektdən məsələyə yanaşdıqda qeyri-dövlət kapitalının, xüsusilə xarici investisiyaya malik sənaye müəssisələrinin ölkədə mühüm istehsal imkanlarına malik olması gözlənilən perspektiv nəticələrin uğurlu olacağından xəbər verir.

Azərbaycanda davamlı inkişafın təmin edilməsində sənaye müəssisələrinin əhəmiyyətli rolunun nəzərə alaraq müxtəlif sənaye və texnologiyalar parkı, azad iqtisadi zonalar, sənaye məhəllələri yaradılır. Qeyd etmək lazımdır ki, bu addımlar həm sənaye müəssisələrinin əlaqələndirilmiş fəaliyyətini təşkil etməyə, həm də onların fəaliyyətinə nəzarət etməyə imkan verir. Beynəlxalq keyfiyyət standartlarının tələblərinə cavab verən, o cümlədən rəqabət mübarizəsində qalib gəlmək imkanlarına malik olan sənaye - istehsal müəssisələrinin uğurla formalaşdırılması və sənaye məhsulunun ixracına imkan verən nəqliyyat-logistika mərkəzlərinin yaradılması sənaye müəssisələrinin makroiqtisadi sabitliyə nail olunmasında da rolunu artıracaqdır. Davamlı inkişafın möhkəmləndirilməsi istiqamətində əməli sənaye məhsulunun artımına nail olmaq sənayedə müəssisələr tərəfindən innovasiya amilinin düzgün anlaşılması və səmərəli tətbiq edilməsi, innovasiya menecmentinin uğurla həyata keçirilməsi, o cümlədən rəqəmsal texnologiyaların sənaye istehsalı prosesində tətbiqi, yeni və yalnız

innovasiyalı istehsalın təşkil edildiyi sənaye müəssisələrinin formalaşdırılması ilə mümkündür.

Azərbaycanda sənaye sahələrinin müxtəlif olması, bu sənaye sahələrində iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olan müəssisələrin davamlı inkişafının əsas amillərindən biri fəaliyyət istiqamətlərinin də müxtəlif olmasıdır. Əsas məqsəd sənaye əmtəə və xidmətlərinin istehsalı prosesində şaxələndirilmənin həyata keçirilməsidir. Habelə müəssisələrin fəaliyyətinin davamlılığının əsas göstəricilərindən biri də sənaye müəssisələri tərəfindən istehsal olunan sənaye məhsulunun və bununla əlaqədar təqdim edilən xidmətlərin tələbi və bazardakı rəqabət də daxil olmaqla fərqli şərtlərin təsiri ilə rahat şəkildə əvəz edilə bilməsidir. Belə çevik xüsusiyyətlərə malik olan sənaye müəssisəsi daxili və xarici bazarlarda müşahidə edilən proses və transformasiyalara çevik bir şəkildə minimum məsrəflərlə uyğunlaşa bilər. Davamlı inkişafın əsas xüsusiyyətlərindən biri də sənaye müəssisəsinin yüksək rəqabət qabiliyyətinə nail olması, habelə rəqabətqabiliyyətli əmtəə və xidmətlər təqdim etməsidir [4, s. 132]. Real olaraq ölkəmizdə fəaliyyəti şaxələndirilən, məhsul çeşidində əhəmiyyətli müxtəlifliyə malik olan sənaye müəssisələri, əsasən emal sənaye müəssisələridir və bunlar tikinti materiallarının istehsalı, yeyinti və yüngül sənaye, eləcə də neft sənayesinə aiddir.

Həmçinin sənayenin inkişafı sənaye müəssisələrinin ölçüsünə görə hansı qrupa daha çox aid olmasından da asılıdır. Belə ki, mikro, kiçik, orta və iri olmaqla qruplaşdırılan sənaye müəssisələri fəaliyyət xüsusiyyətlərinin fərqlənməsi baxımından müxtəlif xarakterli təsirlər yaradır. İqtisadi fəaliyyət istiqamətlərinin, eləcə də məhsul və xidmətlərinin çeşid müxtəlifliyinə nail olunması siyasəti iri və orta iqtisadi subyektlər müxtəlif kateqoriyalardan olan resurslarının zənginliyinə görə asan şəkildə reallaşdırıla bilər. Digər aspektdən məsələyə yanaşdıqda kiçik və mikro sənaye müəssisələri də öz növbəsində sənaye sahələrində operativ olaraq iqtisadi situasiyada və adekvat iqtisadi qərarların qəbul edilməsində üstünlüklərə malikdir. 2021-ci il üzrə Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən sənaye subyektlərinin miqyas və iqtisadi fəaliyyət növlərinə qruplaşdırılması cədvəl 2-də təqdim edilir.

Cədvəl 2. Sənaye müəssisələrinin müxtəlif fəaliyyət növlərinə və ölçüsünə görə qruplaşdırılması, vahid

Göstəricilər	2021-ci il		
	mikro	kiçik	orta və iri
Bütün sənaye	2042	783	864
Mədənçıxarma sənayesi	191	78	82
Emal sənayesi	1693	600	484
Elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı	62	34	163
Su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı	96	71	135

Mənbə: [1, s. 16]

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi onu göstərir ki, davamlı iqtisadi inkişafa nail olmaq iqtisadi subyektlərin fəaliyyətinin sərbəstliyindən, öz maraqlarına uyğun qərar qəbul etməyindən və mülkiyyət hüquqlarının qorunmasından asılıdır [5, s. 244]. Həmin iqtisadiyyatlarda əsas üstünlük kiçik miqyaslı və özəl kapitallı iqtisadi subyektlərindir. Azərbaycanda da 2021-ci il üzrə ümumi sənayenin göstəricilərinə əsasən sənaye müəssisələrinin tərkibində mikro və kiçik müəssisələr üstünlük təşkil edir. Orta və iri sənaye müəssisələri isə yalnız elektrik enerjisi, qaz və buxar istehsalı, bölüşdürülməsi və təchizatı, o cümlədən su təchizatı, tullantıların təmizlənməsi və emalı sahəsində fəaliyyət göstərən kiçik sənaye müəssisələrindən say etibarı ilə üstün

olmuşdur.

Dünya təcrübəsi göstərir ki, sənaye müəssisələrinin mikro və kiçik, həmçinin orta miqyasda üstünlük təşkil etməsi ölkələrin iqtisadi sisteminin daha dayanıqlı inkişafına gətirib çıxarır. Kiçik müəssisələr bazar iqtisadiyyatında rəqabətli mübarizə şərtləri içərisində gedən kəskin proseslərə daha elastik reaksiya verərək qarşıya qoyulmuş məqsədlərə çatmaqda, o cümlədən qlobal tendensiya çevrilən rəqəmsallaşma trendlərinə daha cəld qoşulmaq və bu istiqamətdə dəyişiklik etməkdə fərqlənirlər. Müvafiq üstünlüklər multiplikativ təsirlərlə əlavə gəlir imkanları yaradır, ölkədə makroiqtisadi artımın illər üzrə yüksəldilməsi və qloballaşma prosesində davamlı iştirak üçün əhəmiyyət kəsb edir [3, s. 63]. İnkişaf etmiş ölkələrdə sənaye inqilabının və hazırki postsənaye dövrünün mərhələlərində kiçik miqyaslı sənaye subyektləri daha fəaldır. Onlar davamlı iqtisadi artımı və inklüziv inkişafı təşviq etmək, ölkə əhalisinin, xüsusilə regionlarda yaşayan əhali qruplarının yeni iş yerləri ilə təmin olunması, ölkədə davamlı sənayeləşmə tendensiyasının innovasiya ilə müşayiət olunmasını, eləcə də ümumi gəlirlərin ədalətli paylanmasını icra etməklə Davamlı İnkişaf Məqsədlərinə reallaşdırmaqda mühüm rol oynayır.

NƏTİCƏ

Sənaye sistemlərinin davamlılığı və sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafının təhlilinə nəzəri yanaşmalar olduqca dəyişkəndir. Bu sahədə həyata keçirilən tədqiqatlar üçün bir sıra nəzəri və metodoloji tələblərə riayət etmək lazımdır. Ölkənin sənaye sisteminin davamlılığı və sənaye müəssisələrinin davamlı inkişafı keyfiyyətə birtiplidir. Davamlı inkişaf sənaye müəssisəsinin fəaliyyət növündən, onun daha yüksək səviyyəli iqtisadi əlaqələrə daxil edilməsindən, müxtəlif növ rəqiblərin təsirindən, o cümlədən idarəetmə sistemlərinin məqsədlərinin müəyyən edilməsindən asılı olaraq fərqli xarakter daşıyır.

Müxtəlif sahələrdə fəaliyyət göstərən sənaye subyektlərinin fəaliyyətinin keyfiyyət göstəricilərini ümumiləşdirərək belə demək olar ki, istehsal prosesində innovasiyaların və yeni texnologiyaların istifadəsinin vacibliyi statistik göstəricilərlə də öz təsdiqini tapır. Təbii ki, yeni və rəqəmsal iqtisadi mühitdə müxtəlif rentabelli vasitə və imkanlardan hərtərəfli istifadə olunması tələb olunur. Beləliklə qeyd etmək vacibdir ki, davamlı iqtisadi inkişafın təmin edilməsi prosesində müasir texnologiyaya malik olan sənaye subyektlərinin ümumi makroiqtisadi stabillikdə və əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsində payı mümkün olan digər amillərdən daha çoxdur.

Sənaye müəssisələrinin daha çox qeyri-dövlət mülkiyyətində olması Azərbaycan üçün perspektiv sahələr olan və emal sənayesinin maşınqayırma, ağır sənaye, optik məhsullar, elektron texnika və texnologiya sahəsində, o cümlədən də əczaçılıq və kimya sənaye məhsullarının istehsalında ixtisaslaşmağa və istehsalın həcmi artırmağa, bu sahələrdə ixrac potensiallarını çevik şəkildə reallaşdırmağa imkan verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan sənayesi, / - Bakı: Statistik məcmuə, - 2022, - 218 səh.
2. Məmmədova N.N., Nəriman T.N., Kiçik sahibkarlığın Azərbaycan iqtisadiyyatındakı rolu, UNEC Elmi Xəbərləri, İl 7, Cild 7, iyul- sentyabr, 2019, səh. 55 – 70.
3. Rüstəmov G. Sənaye müəssisələrində marketinq fəaliyyətinin idarə edilməsinin təkmilləşməsində klaster yanaşmanın rolunun artırılması, İpək Yolu, - 2017. No.3, - səh.126-135
4. Алексеенко Н.В. Устойчивое развитие предприятия как фактор экономического роста региона // Экономика и организация управления. – 2008. № 3. – с. 59 - 65.
5. Azapagic A., Perdan S. Indicators of Sustainable Development for Industry: A General Framework // Process Safety and Environmental Protection, Volume 78, Issue 4, July 2000, p 243-261

6. Medvedeva Y., Kolgan M. Priority goals for the strategic development of industrial enterprises based on sustainable marketing // E3S Web of Conferences 258, 06023 (2021), p. 9.

АНАЛИЗ ВЛИЯНИЯ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ НА УСТОЙЧИВОЕ ЭКОНОМИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Эльшад ЮСИФОВ,
Руслан ГАСЫМОВ,
Фатима РЗАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается важность обеспечения устойчивого развития и различные аспекты достижения устойчивого развития. В этом контексте в результате анализа статистических показателей в статье определено, что уровень развития промышленных предприятий обуславливает макроэкономическую стабильность в Азербайджане и, таким образом, устойчивые тенденции развития. Для того чтобы более подробно увидеть влияние на устойчивое экономическое развитие страны, в статье анализируется состав промышленных предприятий по формам собственности, а также по масштабам. В статье также отражена роль промышленности в инклюзивном развитии развитых стран и изучение ее возможных эффектов. В конце подводятся соответствующие результаты исследования.

Ключевые слова: устойчивое экономическое развитие, макроэкономическая стабильность, занятость, промышленное производство, конкурентоспособность.

ANALYSIS OF IMPACT OF SUSTAINABLE ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDUSTRIAL ENTERPRISES IN AZERBAIJAN

Elshad YUSIFOV,
Ruslan GASIMOV,
Fatima RZAYEVA

SUMMARY

The article examines the importance of ensuring sustainable development and various aspects of achieving sustainable development. In this context, it is determined as a result of the analysis of statistical indicators in the article that the level of development of industrial enterprises leads to macroeconomic stability in Azerbaijan and thus sustainable development trends. In order to see the impact on the sustainable economic development of the country in more detail, the composition of industrial enterprises according to the type of ownership, as well as according to the scale, is analyzed in the article. The role of industry in the inclusive development of developed countries and the study of its possible effects are also reflected in the article. At the end, relevant results from the research are summarized.

Keywords: sustainable economic development, macroeconomic stability, employment, industrial production, competitiveness.

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 01.05.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 15.05.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" **elmi-analitik jurnal**

ELEKTRİK ENERJİSİ BAZARLARINDA QIYMƏT FORMALAŞMA MEXANİZMİ VƏ TİCARƏTİN STRUKTURU

№ 2(7)-2023
səh. 91-97

Əli ABBASOV,
Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və
Layihə Axtarış Energetika İnstitutu,
doktorant

ali.y.abbasov1988@gmail.com

Elektrik enerjisi bazarlarında qiymət formalaşma mexanizmi və ticarətin strukturu

Əli ABBASOV,
Azərbaycan Elmi-Tədqiqat və Layihə
Axtarış Energetika İnstitutu, doktorant

XÜLASƏ

Qlobal enerji bazarlarında elektrik enerjisinə olan tələbin artım dinamikası və Azərbaycanın Avropa üçün ən etibarlı enerji tərəfdaşına çevrilməsi bu sahədə olan potensialın artırılması və müasir bazarların strukturuna uyğun ticarət fəaliyyətinin həyata keçirilməsini zəruri edir. Bu tədqiqatın məqsədi enerji bazarlarında qiymət əmələgəlmə prosesini araşdırmaq və müasir liberal bazarlarda tətbiq olunan metodların Azərbaycanda elektrik enerji ixracının səmərəliliyinin artırılması üçün istifadə etməkdən ibarətdir. Tədqiqat işində müqayisəli təhlil, qruplaşdırma, ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatda müasir liberal elektrik enerji bazarlarının strukturu araşdırılmış, qiymətlərin formalaşmasına təsir edən əsas amillər müzakirə edilmişdir. Tədqiqatın nəticəsi olaraq enerji bazarlarında qiymətlərin proqnozlaşdırılması zamanı fəaliyyət göstəriləcək bazarların strukturu ilə yanaşı, digər enerji mənbələrinin bazarlarda mövcud qiymət səviyələrinin dərinədən araşdırılması tövsiyə olunmuşdur.

Açar sözlər: liberal bazar, marjinal qiymət, fyuçers müqavilələri, svop müqavilələri, opsiyon müqavilələri.

JEL code: A11, D40

GİRİŞ

Enerji qiymətləri hər bir ölkənin ümumi enerji siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edir və uzunmüddətli məqsədlərə çatmaqda əsas vasitələrdən biri hesab edilir. Bu baxımdan, enerji həm son, həm də aralıq məhsul olduğuna görə, elektrik enerjisinin qiymətləri istehsalçılar və istehlakçılar arasındakı münasibətlər nəticəsində, eyni zamanda, beynəlxalq enerji bazarlarının fəaliyyəti və təsirləri altında qismən ölkənin ictimai-siyasi mühiti tərəfindən müəyyən edilir. Bununla yanaşı, kapitalın intensiv sahələrdən biri olması və saxlanılmaması kimi faktorlar da qiymətin formalaşmasına böyük ölçüdə təsir göstərir. Buna görə də enerji qiymətlərinin müəyyən edilməsi son dərəcə mürəkkəb və çətin proses hesab edilir [1].

ELEKTRİK ENERJİ BAZARLARINDA QIYMƏTLƏRİN FORMALAŞMASI

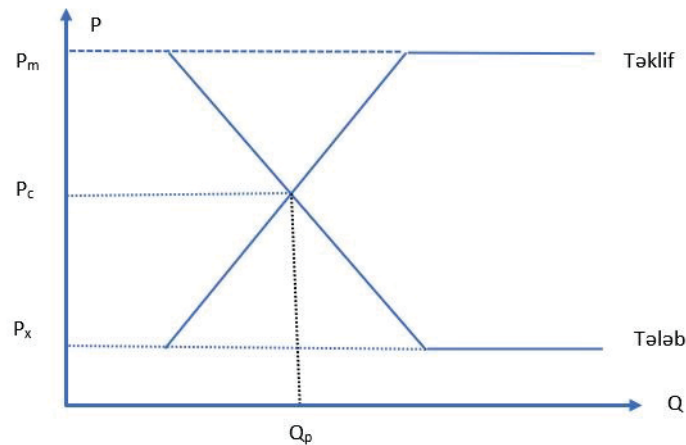
Elektrik enerji bazarlarında qiymətlərin formalaşması iki əsas prinsipə əsaslanır. Birincisi, orta maya dəyərinə əsaslanan qiymət, ikincisi isə marjinal xərclərə əsaslanan qiymətdir. Orta maya dəyərinə əsaslanan qiymət istehsalçının kapital və digər istehsal xərclərinin müəyyənləşdirilməsi, ümumi istehsal miqdarına bölünməsi və mənfəət payının əlavə edilməsi ilə əldə edilən qiymətdir. Bu halda istehsalçı şirkət nə böyük itkilərə məruz qalır, nə də yüksək gəlir əldə edir. Nəzəri olaraq rəqabət şəraitində uzunmüddətli perspektivdə orta xərclərin optimal marjinal xərclərə bərabər olması gözlənilir. Bu o deməkdir ki, bazarda çox sayda istehsalçı varsa və istehsal edilən məhsul homojendirsə, orta maya dəyərinin müəyyən edilməsi daha effektiv üsul hesab edilə bilər. Marjinal maya dəyərinə əsaslanan qiymət isə mükəmməl rəqabət şəraitində, qiymətin formalaşması prosesində tələb və təklifin bərabər əhəmiyyətə malik olduğu, bununla da qalıq istehsalı və istehlakını aradan qaldıraraq bazarda tarazlığın yaranmasını təmin edən qiymətdir. Digər tərəfdən enerji bazarının xüsusiyyətlərini nəzərə alıqda marjinal maya dəyərinə əsaslanan qiymətin hər zaman tətbiq edilməsinin mümkün olmadığı da aydın olur. Belə ki, enerji sənayesində inhisarçılıq və bunun nəticəsi olaraq tətbiq

edilən tənzimləmələr qiymətləri orta qiymətlərlə uyğunlaşdırmağa meyilli olur və bu da marjinal xərc qiymətlərindən uzaqlaşma ilə nəticələnir [1].

Tələb-təklif balansı, marjinal xərc və orta maya dəyəri kimi iqtisadi amillərlə yanaşı, enerji mənbələrinin; neftin, təbii qazın və kömürün özünəməxsus xüsusiyyətləri də qiymətlərin formalaşması proseslərinə birbaşa təsir göstərir. Bu təsirlər əsasən enerji mənbəyi hesab edilən ölkələrdə geosiyasi vəziyyət, ekoloji şərtlər və s. ilə əlaqədar ola bilər. Bunları nəzərə alaraq elektrik enerjisi qiymətlərinin formalaşmasında neft, təbii qaz və kömür qiymətlərinin formalaşma prosesinin də nəzərdən keçirilməsi vacibdir.

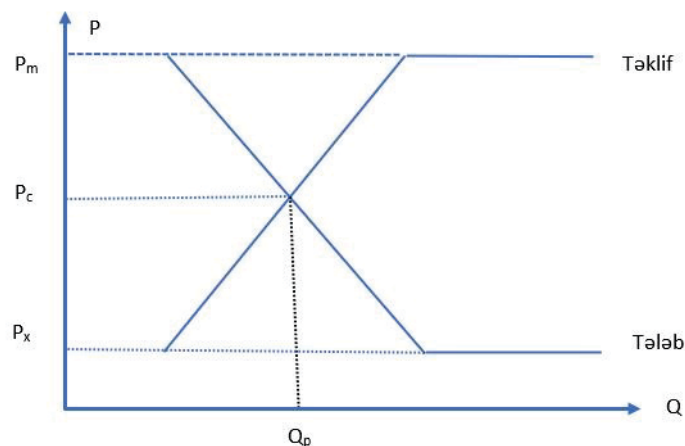
Qiymət proqnozlaşdırılması mexanizmi enerjinin bazarlarda effektiv şəkildə satılması üçün ən vacib meyarlardan biridir. Beynəlxalq və ya regional səviyyədə enerji idxal-ixrac əməliyyatlarını həyata keçirən ölkələri 4 qrupa ayırmaq olar. Bunlar özünü enerji ilə təmin edən, daxili resurslarını tamamlamaq məqsədilə idxal edən, daxili resursları olmayan idxalçı və nəhayət ixracatçı ölkələrdir. Sadalanan kateqoriyaların hər biri üzrə həyata keçirilən ticarət əməliyyatı tələb və təklif ayrışına və qiymətlərin formalaşmasına təsir göstərir. Məsələn, özünü təmin edən ölkə idxal və ixrac həyata keçirmədən enerji ehtiyacını daxili mənbələr hesabına qarşılayır və belə bir vəziyyətdə uyğun qiymət P_m və P_x arasında qalan sahədə formalaşır [1].

**Qrafik 1. Enerjiyə Özünü Təmin Edən Ölkələrdə
Qiymətlərin Formalaşması və Ticarət Balansı**

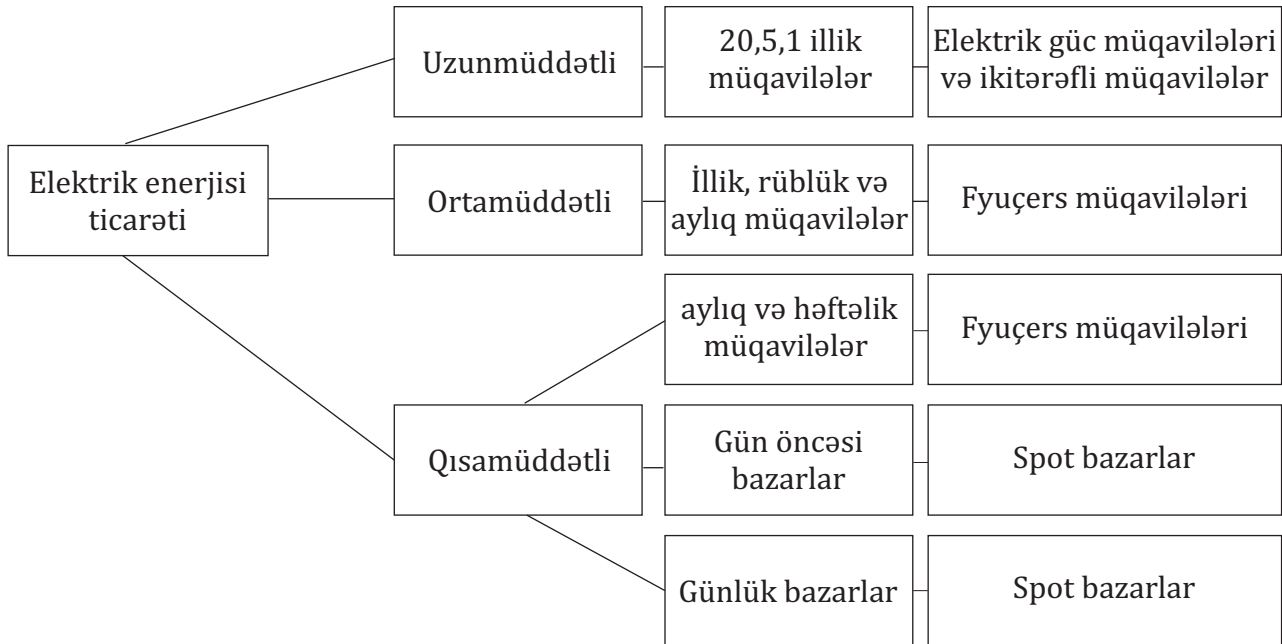

Digər tərəfdən qrafik 1-də göstərildiyi kimi, elektrik idxal edən ölkələrdə qiymətin formalaşmasındakı əsas amil idxal pariteti qiymətləridir. Bu ölkələr, Q_p nöqtəsinə qədər ehtiyacları daxili resurslar hesabına qarşılasalar da, bu, tələbin tam qarşılanmasına kifayət etməyəcək, nəticədə tələbin qarşılanmasında, yəni $Q_c - Q_p$ fərqinin aradan qaldırılması idxal hesabına olacaq, bu da qiymətin birbaşa idxaldan asılılığına işarə edir.

Qrafik 2. İxracatçı ölkələr tərəfindən müəyyənləşdirilən ixracat qiyməti

Qrafik 2-də isə, ixracatçı ölkələr tərəfindən müəyyənləşdirilən ixracat qiyməti göstərilmişdir (P_x).

Qrafik 3. Elektrik Enerjisi Ticarətinin Strukturu

Elektrik enerjisi sənayesinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alıqda ölkədə bütün şəbəkənin effektiv işləməsi üçün müştəkkil sistemlərin fəaliyyəti vacibdir. Bu sistemlə yanaşı, elektrik enerjisi mübadiləsinin tərəflər arasında qarşılıqlı ticarət formasında da həyata keçirildiyi müşahidə olunur. Bu çərçivədə elektrik enerjisinin topdan satışının bir neçə formada həyata keçirilə biləcəyi görünür. Ümumiyyətlə,

- fiziki təhvil əsasında elektrik enerjisi ticarətinin topdansatış bazarları;
- bazar qiymətinin mərkəzi idarə tərəfindən tənzimlənən sistemdə hərrac vasitəsilə formalaşdığı qısamüddətli müştəkkil bazarlar;
- qiymətlərin birbaşa iki tərəf arasında və ya vasitəçilərlə təyin olunduğu uzunmüddətli ikitərəfli müqavilələr bazarı olaraq ikiye ayrılır [2].

MÜTƏŞƏKKİL BAZARLAR (SPOT BAZARLAR)

Spot bazarlar əsasən elektrik enerjisi ticarətinin həyata keçirilməsi üçün tələb olunan müştəkkil struktur çərçivəsində yaradılmışdır. Bu bazarlar gün öncəsi, gündəlik və balanslaşdırıcı bazarlar olmaqla üç formada yaradıla bilər. Bir çox ölkələrdə spot bazarlar dedikdə gün öncəsi bazarlar nəzərdə tutulur. Gün öncəsi bazarı hər bir bazar iştirakçısının standart və əvvəlcədən müəyyən edilmiş qaydalar çərçivəsində növbəti günün hər saati üçün qiymət-kəmiyyət təklifləri verdiyi mexanizmdir və bazarın kliring qiyməti yaranan tələb-təklif ayrılarının kəsişməsi yolu ilə müəyyən edilir. Bundan əlavə, bu birjalarda saatlıq qiymətlər müəyyən edilərkən ötürmə məhdudiyyətləri kimi texniki məhdudiyyətlər nəzərə alınmır və bazar strukturu yalnız elektrik enerjisinin alqı-satqısı əsasında formalaşır [3].

Bu birjada iştirak öhdəliyi olmasa da, təmin etdiyi bir çox üstünlüklər baxımından istifadə sayı günü-gündən artır. İlk növbədə, gün öncəsi birjalar portfel əsaslıdır və hər bir iştirakçı burada öz portfelini balanslaşdırmaqla bilər. Bu isə öz növbəsində iştirakçıların bazarda daha balanslı bir struktur yaratmalarına imkan yaradır. Bundan əlavə, bu bazarda hesablaşma gündəlik həyata keçirilir və iştirakçıların apardıqları kommersiya əməliyyatlarına görə debitor və ya borclarının gündəlik hesablaşması ticarətin ertəsi günü həyata keçirilir. Nəhayət, bazar iştirakçıları üçün nəzərdə tutulan təminat mexanizmi ilə elektrik enerjisi bazarı və bazar iştirakçılarının təhlükəsizliyi təmin oluna, potensial problemlərin bazara mənfi təsirləri azaldıla bilər.

Azərbaycan tərəfindən ixrac edilən elektrik enerjisinin də alqı-satqısının həyata keçirildiyi Türkiyənin Gün öncəsi birjası 2011-ci ilin dekabrın 1-də formalaşdırılıb. Gün öncəsi birjalarda hər gün saat 11:30-a kimi birjada iştirak edən iştirakçılar sistem vasitəsilə növbəti gün üçün

bazar təklifləri barədə birja operatoruna məlumat verirlər. Təsdiqlənmiş təkliflər saat 12:00-dan 13:00-dək qiymətləndirilir və günün hər saati üçün bazar klirinq qiymətləri və bazar klirinq məbləğləri müəyyən edilir. Təsdiq edilmiş alqı-satqı məbləğlərini özündə əks etdirən kommersiya əməliyyatı təsdiqləri saat 13:00-da müvafiq bazar iştirakçısına bildirilir və bu bildirişlərin məzmununda səhv olarsa, bazar iştirakçısı saat 13:00-dan 13:30-dək etiraz edə bilər. Etirazlar saat 13:00-13:30 arasında qiymətləndirilir və növbəti gün üçün 24 saatlıq qiymətlər saat 14:00-da elan edilir. Qiymətin müəyyən edilməsi ikitərəfli hərrac vasitəsilə həyata keçirilir. Müvafiq olaraq, tarazlıq qiymətini müəyyən etmək üçün həm alıcıların, həm də satıcıların təklifləri nəzərə alınır və bu bazarlarda gün ərzində hər saat ticarət edilə bilər. Tarazlıq qiymətini müəyyən etmək üçün hər saat üçün tələb və təklif kəmiyyətləri və qiymət təklifləri qəbul edilir. Artan funksiya əyrisini formalaşdırmaq üçün elektrik enerjisinin satışı üzrə təkliflərin həcmələri qiymət artımı istiqamətində, elektrik enerjisinin alışı üzrə təkliflərin həcmələri isə qiymətlərin azalması istiqamətində cəmlənir və azalan funksiya əyrisini formalaşdırır. Beləliklə, bazarda tələb-təklif əlaqəsi qurulur və tarazlıq qiyməti müəyyən edilir [4].

GÜNDƏLİK BİRJALAR

Elektrik enerjisi istehsalı və istehlakının ani tarazlaşdırılması zərurəti nəticəsində bir qayda olaraq, sistem operatorunun enerji ticarəti ilə məşğul olduğu, gün öncəsi bazarı bağlandıqdan sonra fəaliyyətdə olan bazarlara ehtiyac duyulmuşdur. Bu baxımdan, real vaxt rejimində balanslaşdırma iki bazar vasitəsilə həyata keçirilir. Bunlar, Balanslaşdırma güc bazarı və gündəlik birjalardır. Bu birjalarda əməliyyatlar sistem operatoru tərəfindən istehsal və istehlakın ani uyğunlaşmasına əsaslanır. Real vaxt rejimində istehlakın artması ilə paralel olaraq bəzi generasiya stansiyalarına hasilatın artırılması (yüklənməsi), istehlakın davamlı və eyni dərəcədə azalması ilə əlaqədar bəzi elektrik stansiyalarına isə istehsalın azaldılması məqsədilə göstərişlər verilir. İstehsal artımı və ya azalması köməkçi xidmətlər tərəfindən qarşılanarsa, Balanslaşdırıcı güc bazarına müraciət zərurəti ortadan qalxır [3].

Gündəlik birjalar aktiv birjalardır və təkliflər bu bazarlarda fiziki çatdırılmadan 2 saat əvvəl verilir, verilən təkliflər yenilənə və ya ləğv edilə bilər. Gündəlik birja əməliyyatları saatlıq əsasda həyata keçirilir, birjalar saat 00:00-da fəaliyyətə başlayıb ertəsi gün saat 00:00-da bitməyə, növbəti gün üçün təkliflər saat 18:00-dan sonra verilir.

Gündəlik birjalarda verilən təkliflər, gün öncəsi birjalardakı hərraclardan fərqli olaraq dərhal qiymətləndirilir və qarşı təkliflərlə müqayisə edilərək uyğunlaşdırılır. Verilən təkliflər arasında ən yaxşı qiymətə malik olan təklif seçilir, ancaq eyni qiymətə malik təkliflər olduqda sistem saatına uyğun olaraq birinci qeydə alınan təklifə üstünlük verilir.

İKİTƏRƏFLİ MÜQAVİLƏLƏR VƏ TÖRƏMƏ MALİYYƏ ALƏTLƏRİ BAZARI

2010-cu ildə Meksika Körfəzində baş verən qəza nəticəsində ortaya çıxan neft sızıntısı, 2022-ci ilin əvvəllərində Fransanın atom enerjisi stansiyalarındakı nasazlıqlar və ABŞ-da mayeləşdirilmiş təbii qazın 20 faizini emal edən Freeport LNG zavodunda baş verən partlayış, son illərdə enerji sahəsində hüquqi tənzimləmələrin təsiri nəticəsində enerji istehsalı xərclərinin artması, 2020-ci ildə başlayan global pandemiyanın təsiri ilə enerji əmtəələrinin qiymətlərinin kəskin aşağı düşməsi kimi bir sıra tarixi proseslər enerji bazarlarının global risklərə qarşı son dərəcə həssas olduğunu bir daha sübut etdi. Məhz bu səbəbdən, enerji qiymətlərində yaşanan yüksək dəyişkənliklərin ortaya çıxardığı riskləri hedcinq etmək məqsədilə enerji bazarlarında qısa, orta və uzunmüddətli törəmə maliyyə alətlərindən istifadə zərurəti ortaya çıxmışdır [5].

Adından da göründüyü kimi, ikitərəfli müqavilələr bazarında elektrik enerjisi ticarəti istehsalçılar və alıcılar tərəfindən imzalanan, qeyri-standart xüsusiyyətlərə malik, başlanğıc tarixi, müddəti, çatdırılma bölgələri baxımından fərqləri ehtiva edən, alıcı və satıcı üçün xüsusi şərtləri olan fiziki müqavilələr vasitəsilə həyata keçirilir [6]. Bu bazarın ən mühüm faydası uzunmüddətli müqavilələr imzalayaraq istehsalçı və istehlakçıların spot bazarlarda yaranan kəskin qiymət şoklarından sığortalanmasıdır. İkitərəfli müqavilələr bazarında aparılan bütün

əməliyyatlar barədə sistem operatoruna məlumat verilməlidir. Lakin bu bazar strukturunda sistem operatorunun rolu kifayət qədər məhduddur və onun əsas vəzifəsi sistemin texniki etibarlılığını təmin etmək və balanslaşdırıcı bazarı idarə etməkdir.

Enerji bazarlarında törəmə maliyyə alətləri enerji ilə əlaqəli əmtəələrə dair maliyyə müqavilələridir. Enerji bazarlarında törəmə maliyyə alətlərini əsasən dörd növə ayırmaq olar: enerji fyuçers müqavilələri, enerji forvard müqavilələri, enerji opsiyon müqavilələri və enerji mübadiləsi müqavilələri [6].

NƏTİCƏ

Son onilliklərdə dünya enerji bazarlarında baş verən fundamental dəyişikliklər və bazarların ənənəvi bir mərkəzdən idarə edilən formatdan çıxaraq liberallaşması bu sahədə qiymət və tələb proqnozları üçün yeni metodologiyaların tətbiqini zəruri etmişdir. Eyni zamanda, fəaliyyət göstərən bazarların özünəməxsus cəhətləri nəzərə alınaraq proqnozlaşdırma modellərinə daxil edilməsi proqnozların reallığı əks etdirməsinə təsir edir. Bu səbəbdən də hər bazarın xarakteristikası araşdırılmalı və mümkün ticarət imkanları maksimum səmərə əldə etmək üçün analiz olunmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Bhattacharyya, S. C. (2011). *Energy Economics*. New York: Springer
2. Yücel, C. Ö. (2012). Elektrik üretiminde hakim durumun tespiti. *Uzmanlık Tezi, Rekabet Kurumu, Ankara*.
3. Sitti, K. (2010). Türkiye Organize Toptan Elektrik Piyasalarında Fiyat Oluşumu ve Pazar Gücü Uygulamalarının Tespit edilmesi. *EMRA thesis. Ankara, Turkey*.
4. EPIAŞ (2015). *Gün Öncesi Piyasası Kullanıcı Kılavuzu*. İstanbul: EPIAŞ Yayınları.
5. Fusaro, P., & James, T. (2005). *Energy hedging in Asia: market structure and trading opportunities*. Springer.
6. Boisseleau, F. (2004). The role of power exchanges for the creation of a single European electricity market: market design and market regulation
7. Dahl, C. (2015). *International energy markets: Understanding pricing, policies, & profits*. PennWell Books.
8. Burger, M., Graeber, B., & Schindlmayr, G. (2014). *Managing energy risk: a practical guide for risk management in power, gas and other energy markets*. Wiley.

PRICE FORMATION MECHANISM IN ELECTRICITY MARKETS AND TRADE STRUCTURE

Ali ABBASOV

SUMMARY

The purpose of the study: It consists in investigating the process of price formation in energy markets and using the methods applied in modern liberal markets to increase the efficiency of Azerbaijan's electricity export.

Research methodology - comparative analysis, grouping, generalization methods were used in the research work.

Significance of the application of the research - Application importance of the research - the growth dynamics of the demand for electricity in the global energy markets and the transformation of Azerbaijan into the most reliable energy partner for Europe make it necessary to increase the potential in this field and implement trade activities in accordance with the

structure of modern markets. From this point of view, the topic is important for the effective operation of electricity markets in the coming years.

The results of the study - In addition to the structure of the markets to be operated during price forecasting in the energy markets, it was recommended to deeply investigate the current price levels of other energy sources in the markets.

Originality and scientific novelty of the research - The structure of modern liberal electricity markets was investigated and the main factors influencing the formation of prices were discussed. These key factors apply to any energy producing country.

Keywords: *liberal market, marginal cost, futures contracts, swap contracts, option contracts.*

МЕХАНИЗМ ЦЕНОФОРМИРОВАНИЯ НА РЫНКАХ ЭЛЕКТРОЭНЕРГИИ И СТРУКТУРА ТОРГОВЛИ

Али АББАСОВ

РЕЗЮМЕ

Цель исследования. Исследование процесса ценообразования на энергетических рынках и использовании методов, применяемых на современных либеральных рынках, для повышения эффективности экспорта электроэнергии Азербайджана.

Методология исследования. В работе использовались методы сравнительного анализа, группировки, обобщения.

Значение применения исследования. Динамика роста спроса на электроэнергию на мировых энергетических рынках и превращение Азербайджана в самого надежного энергетического партнера Европы обуславливают необходимость наращивания потенциала в этой сфере и осуществления торговой деятельности в соответствии со структурой современных рынков. С этой точки зрения тема важна для эффективной работы рынков электроэнергии в ближайшие годы.

Результаты исследования. В дополнение к структуре рынков, которыми предстоит оперировать при прогнозировании цен на рынках энергоносителей, было рекомендовано глубоко изучить текущие уровни цен на другие источники энергии на рынках.

Оригинальность и научная новизна исследования. Исследована структура современных либеральных рынков электроэнергии и рассмотрены основные факторы, влияющие на формирование цен. Эти ключевые факторы применимы к любой стране-производителю энергии.

Ключевые слова: *либеральный рынок, предельные издержки, фьючерсные контракты, своп-контракты, опционные контракты.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 01.05.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 15.05.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" elmi-analitik jurnal

DÖVLƏT MALİYYƏSİNİN İDARƏOLUNMASININ TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2(7)-2023
səh. 98-107

Ramal ƏSƏD
Bakı Mühəndislik Universiteti

ramal.asad@outlook.com

Dövlət maliyyəsinin idarəolunmasının təkmilləşdirilməsi məsələləri

Ramal ƏSƏD
Bakı Mühəndislik Universiteti

XÜLASƏ

Dövlət maliyyəsinin idarə edilməsi dövlət idarəçiliyinin özəyini təşkil edən əsas anlayışlardandır. Araşdırmada dövlətin iqtisadiyyatda rolu və öhdəlikləri ilə bağlı tarix boyu irəli sürülən müxtəlif nəzəriyyə və konsepsiyalar yer almışdır. Məqalədə maliyyə sistemi anlayışının mahiyyəti açıqlanmış, Azərbaycan Respublikasının maliyyə sisteminin tərkib hissələri barədə informasiyalar verilmiş və onun dövlət idarəçiliyində rolu qeyd edilmişdir. Həmçinin hökumətin maliyyə resurslarının idarə edilməsi üçün siyasət formalaşdırması və onun həyata keçirilməsini təmin etməyi, müxtəlif mülkiyyət formasına sahib olan subyektlərin maliyyə resurslarının Azərbaycan Respublikası maliyyə sistemindəki yeri və müvafiq sahədə dövlət orqanlarının fəaliyyəti açıqlanmışdır.

Açar sözlər: dövlət maliyyəsi, maliyyə sistemi, maliyyə siyasəti, dövlət büdcəsi, bank-kredit sistemi.

JEL code: R11; R12; F43; N17; O40

GİRİŞ

Dövlət idarəçiliyində dövlətin nəzarəti altında olan əsas komponentlərdən biri maliyyə resurslarının idarə edilməsidir. Dövlət bu məqsədlə iqtisadiyyatda müəyyən rol oynayaraq maliyyə resurslarının ədalətli bölgüsünü və dövlət idarəçiliyində effektivliyin artırılmasına xidmət məqsədini güdürək siyasət formalaşdırır. Həmçinin xalqın rifahına nail olmaq üçün iqtisadiyyatda müəyyən tənzimləyici funksiyalar icra edir.

Dövlət maliyyəsi iqtisadiyyat elmində əsas disiplinlərdən biridir. Dövlət bu vasitə ilə resursların əldə edilməsi, resursların bölüşdürülməsi və idarə edilməsi vəzifələrini icra edir. Xüsusilə böhran vəziyyətlərində dövlətin iqtisadiyyatda rolu daha da artır.

Tədqiqat işində məqsəd dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin dövlət idarəçiliyində rolunu qiymətləndirmək və aşağıdakı məsələlər barədə araşdırma aparmaqdır:

- Maliyyə siyasəti nəzəriyyələri;
- Dövlətin iqtisadiyyatda rolu;
- Maliyyə sistemi anlayışı;
- Azərbaycan Respublikası maliyyə sistemi.

MALİYYƏ SİYASƏTİ NƏZƏRİYYƏLƏRİ

Tarixi inkişaf prosesində maliyyə siyasəti ilə əlaqədar istər Şərq, istərsə də Qərb alimləri tərəfindən müxtəlif fikirlər səslənmişdir. Bu kontekstdə olan nəzəriyyələrə merkantilizm, fiziokratlar, klassik və neoklassik iqtisad məktəbi, keynsçilik aid edilə bilər.

Dövlətin maliyyə siyasətində tətbiq etməli olduğu siyasətə dair şərq alimlərindən İbn Xəldunun (1332-1406) "Müqəddimə" adlı əsərində mühüm məlumatlar qeyd edilmişdir. İbn Xəldun klassik iqtisadçılardan bir neçə əsr qabaq dövlətin iqtisadiyyatda rolu ilə əlaqədar fikirlər irəli sürmüşdür. İbn Xəlduna görə, vətəndaşlara tətbiq olunan vergi aşağı olduqda onlar daha aktiv və təşəbbüskar olurlar. Yumşaq vergi siyasəti nəticəsində yaranan məmnunluq sahibkarlıq fəaliyyətinə müsbət təsir göstərir. Fəaliyyətin intensivləşməsi nəticəsində isə vergi yığımları artır. Həmçinin dövlətin ticarətlə məşğul olmasına qarşı çıxaraq bunun sağlam rəqabətin qarşısını alacağını qeyd edirdi [17].

Feodal təsərrüfatının sonlarına yaxın bir sıra ölkələrdə ticarətin inkişafı geniş vüsət almış, daxili bazar böyümüş və beynəlxalq səviyyədə ticarətin həcmi artmışdır. Ticarətin inkişaf etdiyi bu dövrdə İngiltərədə merkantilizm adlı anlayış ortaya çıxmışdır. Əsas məqsədin ölkənin zənginləşməsi olduğu bu sistem XVI-XVIII əsrlərdə hakim mövqedə olmuşdur. Bu sistem dövlətin zənginləşməsi üçün qızıl və gümüş rezervlərinin artırılmalı olduğunu və bunun da ticarət vasitəsilə reallaşdırıla biləcəyini qeyd etmişdir. Çünki merkantilistlər iddia edirdilər ki, bir ölkə nə qədər çox qiymətli metallara sahib olsa, o qədər zəngin və güclü olar. Merkantilistlər, dövlətin iqtisadi fəaliyyətə müdaxiləsinə pozitiv baxırdılar. Onlara görə, dövlət ixrac həcmi artırmaq üçün ölkə sənayesini tənzimləməli, lazım gəldikdə sənaye müəssisələri yaratmalı, sənaye sektorunu ciddi nəzarətdə saxlamalıdır. Sənaye mallarının keyfiyyətinə nəzarət etmək, ölkədə ümumi ölçü və çəki vahidlərindən istifadəni təşviq etmək dövlətin vəzifələrindən biridir.

Merkantilist düşüncənin təsiri altında institutlaşan kommertiya kapitalizminin fəal olduğu Qərbi Avropa ölkələrində millətçi iqtisadi siyasət həyata keçirilirdi. Bir ölkənin digər ölkələrlə münasibətlərində güclü olması üçün xarici bazarı qorumaq və yeni bazarlar əldə etmək zəruri hesab edilirdi. Xalqın gücünü təmsil edən dövlətin gücü merkantilistlərin müdafiə etdiyi məsələlərdən biri idi. Merkantilistlər ölkə daxilində ticarəti məhdudlaşdıran maneələrin aradan qaldırılmasını müdafiə edirdilər. Onların fikrincə, ölkə daxilində daxili ticarət sərbəst aparılmalıdır. Xarici ticarətə gəlincə, dövlətin tədiyə balansının müsbət inkişafını təmin etmək, qızıl və gümüş kimi qiymətli malların ölkəyə axınını sürətləndirmək üçün lazımi tədbirlər görülməklə ciddi gömrük nəzarəti mexanizmi qurulmalıdır. Merkantilist düşüncəyə görə, ixrac profisiti təmin etmək üçün idxal məhdudlaşdırılmalıdır. Dövlət bu sahədə bütün lazımi tədbirləri görməlidir. İdxalın azalması və ixracın artması ölkənin qiymətli metal aktivlərini artıracaq və buna görə də xarici ticarət profisiti olan ölkə daha da zənginləşəcək. Bu səbəbdən merkantilizm dövründə xammalın xaricə çıxarılması qadağan edilmiş, hazır məhsulların ixracı təşviq edilmişdir [15].

Orta əsrlər dövründə formalaşan və dövlətin iqtisadiyyatda rolu ilə əlaqədar yeni bir təklif irəli sürən nəzəriyyələrdən biri fiziokratlar nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyə XVIII əsrdə Fransada ortaya çıxmışdır. Fransız alim Fransua Quesney tərəfindən qurulan bu iqtisad məktəbi torpağı sərvətin əsas mənbəyi olaraq görürdü. Fiziokratlar dövlətin iqtisadi fəaliyyətə hər hansı bir yolla müdaxilə etməsinə qarşı çıxaraq dövlətin daxili və xarici təhlükəsizliyi qorumaqda məsul olduğunu qeyd etmişlər. Fiziokratların ideyalarını inkişaf etdirənlər arasında Anne Robert Jak Turgot, Baron de Laune, Victor de Riqueti, Markiz de Mirabeau və Pierre Samuel du Pont de Nemours kimi şəxslər var.

F. Quesney iqtisad cədvəlində təklif etdiyi sistemin mahiyyətini açıqlamışdır. Bu cədvələ əsasən, fermer ev sahibindən icarəyə götürdüyü torpaqda 1500 ədəd məhsul istehsal edir. Həmin 1500-dən 600-ü özünü, mal-qarasını və işə götürdüyü fəhlələri qidalandırmaq üçün saxlayır. Yerdə qalan 900 ədəd məhsulu bazarda 1 dollara satır. O, tacir və sənətkarlardan kənd təsərrüfatına aid olmayan mallar (paltar, məişət əşyaları və s.) almaq üçün özündə 300 dollar (özü üçün 150 dollar, fəhlə üçün 150 dollar) saxlayır. Yerdə qalan 600 dollar isə mənfəət kimi hesablanır. Bu cədvəldə qeyd edilənlərə əsaslanaraq Fiziokratlar kənd təsərrüfatını yeganə istehsal fəaliyyəti olaraq gördükləri üçün digər sektorlardan vergi alınmamasını və kənd təsərrüfatı sektorundan toplanan vergi yığımlarının dövlətin xərclərinin ödənməsində kifayət edəcəyini qeyd etmişlər [19].

XVIII əsrdə isə iqtisadi ədəbiyyatlara klassik liberalizm olaraq daxil olan iqtisadi nəzəriyyə ortaya çıxmışdır. Klassik məktəb öz əsasını şotland iqtisadçısı Adam Smitin (1723-1790) 1776-cı ildə qələmə aldığı "Xalqların sərvətinin təbiəti və səbəbləri haqqında tədqiqat" adlı əsərdən götürür. Həmçinin Con Baptist Sey (1767-1832), David Rikardo (1772-1823) və Con Stüart Mill (1806-1873) də bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindəndir. Adam Smitə görə, dövlət iqtisadi fəaliyyətə müdaxilə etmədən qaçaraq bazarın öz-özünü tənzimləməsinə şərait yaratmalıdır. Çünki bazarda olan "görünməz əl" vasitəsilə təbii nizam bərqərar olacaq. A. Smitin "görünməz əl" kimi açıqladığı bazar iqtisadiyyatının əsas elementləri olan tələb və təklifdir. Dövlətin bu halda

əsas vəzifəsi daxili təhlükəsizliyi təmin etmək, təhsil və səhiyyə xidmətləri göstərmək, xüsusi mülkiyyəti qorumaq və hüquq sistemini effektivləşdirməkdir. Bu nəzəriyyənin əsas nüvəsi isə fransızca "laissez-faire, laissez paire" olaraq adlandırılan və Azərbaycan dilinə tərcüməsi "buraxın etsinlər, buraxın keçsinlər" olan anlayışdır. Bu fikirlərə əsaslanaraq A. Smit minimum dövlət müdaxiləsi ilə uzun müddətli dövrdə iqtisadi inkişafa və sosial rifaha nail olunacağı fikrini müdafiə etmişdir [21; 22].

Klassik iqtisadçılardan Con Baptist Sey iqtisadi ədəbiyyatlara "Sey qanunu" adı ilə düşən konsepsiyasında bazarda hər hansı dövlət müdaxiləsinin yolverilməz olduğunu, təklifin öz tələbini yaratdığı və bu mexanizm sayəsində bazarda tarazlığa nail olunacağı fikrini irəli sürürdü. Klassiklərin görkəmli nümayəndələrindən olan David Rikardo da liberal yönümlü siyasəti dəstəkləyirdi. O, vergi dərəcələrinin yüksəldilməsinə qarşı çıxırdı. Səbəb olaraq isə yüksələn vergi dərəcələrinin stimulu aşağı salaraq iqtisadi fəaliyyətə mənfi təsir göstərəcəyini iddia edirdi. O qeyd edirdi ki, icarədən alınan vergilər torpağın əkin tempini aşağı salacaq, əmək haqlarından tutulan vergilər işçilərin əmək haqqının yüksəldilməsini labüd edəcək və dolayısı yolla istehsal fəaliyyətinin zəifləməsinə gətirib çıxaracaq, investisiyalardan alınan vergilər isə ölkədə istehsal gücünü zəiflədəcəkdir [13].

Bütün bunlardan aydın olduğu kimi, klassik iqtisadçılar Adam Smitin "dövlət iqtisadiyyatda gecə gözetçisi rolunu oynamalıdır" ideyası ətrafında birləşərək dövlətin strateji məsələlərlə məşğul olaraq daxili təhlükəsizliyi qorunmalı olduğu və dövlət xərclərinin məhdud səviyyədə olması fikrini müdafiə edirdilər [14].

Dövlətin maliyyə siyasəti kontekstində mühüm olan nəzəriyyələrdən biri də ingilis iqtisadçısı Con Meynard Keynsin ərsəyə gətirdiyi keynsçilikdir. Keyns öz sələflərinin əksinə olaraq dövlətin lazım olduqda iqtisadi fəaliyyətə müdaxilədən çəkinməməli olduğunu iddia edirdi. O özünün məşhur "onsuz da bir müddət sonra hamımız öləcəyik" ifadəsi ilə müharibə, böhran və digər fəvqəladə hadisələrin təbii nizama maneə olacağını və buna görə də dövlətin iqtisadiyyatda aktiv rol oynamalı olduğunu iddia edirdi. 1929-1933-cü illər arasında kapitalist dünyasını öz cənginə alan "böyük depressiya" Keynsi haqlı çıxardı. Keyns 1936-cı ildə nəşr etdirdiyi "Məşğulluq, faiz və pulun ümumi nəzəriyyəsi" adlı əsəri ilə irəli sürdüyü nəzəriyyənin mahiyyətini açıqladı. Keynsçiliyin onurğa sütununu isə tam məşğulluq siyasəti təşkil edir. Keynsə görə, dövlət maliyyə alətlərindən istifadə etməklə öz xərcləri hesabına iqtisadiyyata investisiya qoymalıdır. Məhz bununla tam məşğulluğa nail olmaq mümkün olacaq [18].

İkinci Dünya müharibəsindən sonra iqtisadi-maliyyə siyasətində hakim olan keynsçilik ölkələri durğunluqdan çıxarmağa nail olmuşdur. Bu zaman əsas alət kimi dövlət xərcləri hesabına tələbin artırılması və tam məşğulluğa istiqamətlənmə hədəflənmişdir. Lakin 1970-ci illərdə dünya iqtisadiyyatında tarazlıq pozulmağa başladı. Qiymətlərin sürətlə artmasına baxmayaraq, istehsal onunla eyni tezlikdə artmadı. Arxasında bir çox siyasi səbəblərin dayandığı bu disbalans staqflyasiya halının - inflyasiya və işsizlik dərəcəsinin eyni anda yüksəlməsinə səbəb oldu. Nəticədə baş verən bu vəziyyət qarşısında keynsçi siyasət uğursuz oldu. Bu zaman isə keynsçi nəzəriyyəyə alternativ olaraq monetar nəzəriyyə ortaya çıxdı. Milton Fridman (1912-2006) tərəfindən formalaşdırılan bu nəzəriyyə yaranan staqflyasiya vəziyyətinin səbəbi olaraq keynsçilərin sistemə əlavə pul buraxaraq inflyasiya yaratmalarını göstərirdi. M.Fridman inflyasiyanın hər zaman və hər yerdə pulla əlaqədar bir fenomen olduğunu qeyd edirdi. Monetaristlər iqtisadiyyatın böyümə dərəcəsinin mərkəzi bankların emissiya etdiyi pula nəzarət edərək müəyyənləşdirilə biləcəyi fikrini müdafiə edirdilər. Ümumiyyətlə, monetaristlər klassik iqtisadçılar kimi dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinə qarşı çıxır və "görünməz əl" mexanizmini qəbul edirdilər [16].

DÖVLƏTİN İQTİSADİYYATDA ROLU

Dövlət iqtisadi siyasəti çərçivəsində bir çox funksiyalara əsaslanaraq fəaliyyət göstərir. Bunlara resursların bölüşdürülməsi, gəlir bölgüsü və iqtisadi sabitliyin təmin edilməsi aid edilir. Resursların bölüşdürülməsi funksiyası dedikdə fərdi və kollektiv tələbatları effektiv şəkildə

qarşılamaq üçün məhdud resursların özəl və dövlət sektoru arasında bölüşdürülməsi nəzərdə tutulur. Resursların bölüşdürülməsi funksiyası bütöv iqtisadiyyatla əlaqəli məsələdir. Dövlət sektorunun resurslarının bölüşdürülməsi funksiyası kollektiv ehtiyacları ödəyən ictimai malların istehsalı kimi başa düşülməlidir. Dövlət resurs bölüşdürülməsi funksiyasını büdcə vasitəsilə həyata keçirir. Dövlət, həmçinin, özəl sektordakı resursların istifadəsi ilə birbaşa və dolaylı şəkildə maraqlanır. Gəlir bölgüsü funksiyası isə gəliri cəmiyyətin müxtəlif qrupları arasında ədalətli şəkildə bölüşdürməklə həyata keçirilir. Bu funksiya pensiya ödənişləri, işsizlik müavinətləri, sosial yardım və digər vasitələr hesabına icra edilir. İqtisadi sabitliyin təmin olunması isə dövlətin tam məşğulluq və qiymət sabitliyini qorumaqla müəyyən böyümə sürətini reallaşdırmasıdır [8].

Dövlət yuxarıda qeyd edilən funksiyaları həyata keçirmək üçün özəl sektorun fəaliyyətini tənzimləməkdə və birbaşa olaraq əmtəə istehsalını həyata keçirməkdədir. Dövlətin əmtəə istehsalı ilə məşğul olmasının səbəbləri aşağıdakılardır:

- Kollektiv istehlak
- İnhisarların mövcudluğu
- Aşağı maya dəyəri şəraitində istehsal
- Marjinal dəyərin sıfıra bərabər olduğu vəziyyətlər

Dövlətin iqtisadiyyatda oynadığı əsas rollardan biri büdcənin vergi, xərclər və borclanma vasitələrindən istifadə edərək ictimai məhsul istehsal etməsidir. İctimai məhsul anlayışı öz başlanğıcını XIX əsrin sonlarında İtaliya, Almaniya və Skandinav alimlərinin əsərlərindən götürür. Lakin bu anlayış özünün həqiqi mənasını Anqlo-sakson iqtisadçıların əsərlərində tapdı. İctimai məhsula italyan iqtisadçı Paul Samuelson tərəfindən belə bir tərif verilmişdir: "Bir fərdin ictimai məhsulu istehlak etməsi digər fərdlərin də eyni məhsulu istehlak etməsində azalmaya səbəb olmur". Bu tərifdən çıxarılan nəticəyə görə, ictimai məhsulun bir şəxs tərəfindən istehlak edilən miqdarı ilə cəmiyyət tərəfindən istehlak edilən miqdarı bir-birinə bərabərdir. Bu məhsullara milli təhlükəsizlik, ekoloji problemlə mübarizə xidmətləri, küçələrin işıqlandırılması və başqaları aid edilir. Dövlət məhsulu ilə şəxsi məhsul arasında qərar tutan bir çox məhsul yarı ictimai məhsul olaraq adlandırılır. Yuxarıda ictimai məhsul izah edilərkən əsas 2 komponent (ortaq istehlak və faydadan məhrum edilə bilməmə) qeyd edilmişdir. Yarı ictimai məhsullarda bu iki komponentlərdən biri çatışmır. Bu növ məhsullara təhsil, səhiyyə, xilasetmə xidmətləri və başqaları nümunə kimi göstərilə bilər [5].

Yaşadığımız ETT (elmi-texniki tərəqqi) dövründə bir çox şirkətlər yüksək texnologiyadan istifadə etməklə monopoliya və oliqopoliyalar olmaqla inhisarlara çevrilirlər. Bu zaman əmtəə istehsalına nəzarəti ələ keçirərək bazardakı məhsulun miqdarını və qiymətini özləri təyin edirlər. Bununla bazar iqtisadiyyatının əsas ünsürü olan sağlam rəqabət prinsipi pozulur. Bu halda inhisarlar az miqdarda əmtəə istehsal edib yüksək qiymətlə sataraq istehlakçılar üçün çətinlik yaradırlar. Həmçinin dempinq və digər mübarizə üsullarından istifadə edərək bazardakı digər iştirakçıları iqtisadi fəaliyyətdən kənarlaşdırırlar. Nəticədə iqtisadi fəaliyyətdə hegemonluğu ələ keçirən bu inhisarlar dövlətə və cəmiyyətə təsir etmək gücünə sahib olurlar. Buna görə dövlət inhisarlarla mübarizə aparmaq üçün bazara daxil olaraq istehlakçıların seçimlərinə uyğun əmtəə və xidmət təklifini həyata keçirir, həmçinin ictimai maraqlara xidmət etmək üçün təbii inhisarlar yaradır [18]. Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən təbii inhisarlara "Azərbaycan Dəmir Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, "Bakı Metropoliteni" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti, "Azərsu" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, "Azərişiq" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti, SOCAR "Azəriqaz" İstehsalat Birliyi və başqaları nümunə olaraq göstərilə bilər [19].

İqtisadi fəaliyyət çərçivəsində firmaların istehsalı artdıqca orta xərc əyrisi azalmağa davam edərsə, o zaman firmanın cəmiyyət üçün optimal resurs bölgüsü həyata keçirməsi mümkün deyil. İnhisarçı firmada olduğu kimi, aşağı qiymət şəraitində fəaliyyət göstərən firma da az miqdarda şəxsi mallar istehsal edib yüksək qiymətə satmaqla mənfəəti maksimuma çatdırmağa çalışır. Bu halda da firma cəmiyyət üçün arzuolunan səviyyədə məhsul istehsal etmədiyi üçün resursların və gəlirlərin bölüşdürülməsi baxımından cəmiyyətin üzərinə müəyyən xərclər qoyur. Buna görə

dövlət bir çox sahələrdə birbaşa iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olur. Belə ki, Alfred Marşalın təklif prinsipinə görə bir məhsul istehsal edilərkən başqa bir məhsul da ödənişsiz olaraq əldə edilə bilər. Şəhəri su ilə təmin etmək üçün yaradılan su anbarı sayəsində elektrik enerjisinin istehsalı buna nümunə olaraq göstərilə bilər. Buna görə dövlət bu tip fəaliyyətlərə nəzarət edərək cəmiyyətin rifahına nail olmağa çalışır.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ MALİYYƏ SİSTEMİ

Maliyyə sistemi dedikdə müəyyən zaman ərzində pul dövriyyəsinin və dövriyyədə olan pulun həcmünün müəyyən edilməsi, pul vəsaitlərinin müxtəlif funksiyalara sahib olan fondlara cəlb edilməsi və idarə edilməsi prosesi başa düşülür. Maliyyə sistemi ev təsərrüfatlarının dövlətin və müəssisələrin maliyyəsindən ibarət olmaqla formalaşmışdır. Pul vəsaiti fondlarının formalaşdırılması və istifadə edilməsi qaydasına əsasən, maliyyə sistemi dövlət maliyyəsi və təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi (müəssisə və təşkilatların maliyyəsi) olmaqla iki yerə bölünür. Dövlət maliyyəsi mərkəzləşdirilmiş maliyyə, təsərrüfat subyektlərinin maliyyəsi isə qeyri-mərkəzləşdirilmiş maliyyə hesab olunur [13].

Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi 5 komponentdən ibarətdir. Buna dövlət maliyyəsi, dövlət maliyyə orqanları sistemi, bank-kredit sistemi, müəssisə və təşkilatların maliyyəsi və bələdiyyə maliyyəsi daxildir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1. Azərbaycan Respublikasının maliyyə sistemi

Dövlət maliyyəsi	Dövlət maliyyə orqanları sistemi	Bank-kredit sistemi	Müəssisə və təşkilatların maliyyəsi	Bələdiyyə maliyyəsi
Dövlət büdcəsi	Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi	Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankı	Kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi	
Büdcədənəknar fondlar	Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti	Kommersiya bankları	Dövlət və bələdiyyə müəssisələrinin maliyyəsi	
Dövlət krediti	Azərbaycan Respublikası subyektlərinin maliyyə orqanları	Bank olmayan kredit təşkilatları	Qeyri-kommersiya müəssisələrinin maliyyəsi	
Dövlət sığorta fondları			İctimai təşkilatların maliyyəsi	

Mənbə: [13]

Maliyyə sisteminin hər bir sferası maliyyə sistemindəki roluna əsasən bir-birindən fərqlənir. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi mərkəzləşdirilmiş formada dövlətin maliyyə fondlarının təsis edilməsi və istifadə edilməsi planıdır. Dövlət büdcəsinin funksiyası dövlətin üzərinə düşən vəzifələrin yerinə yetirilməsi ilə bağlı olan xərclərin maliyyələşdirilməsini təmin edir. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi mərkəzi büdcədən, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir. Qanunvericilikdə dövlət büdcəsinə belə bir tərif verilmişdir: "Büdcə Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsi ilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir". Dövlət büdcəsi vergi, rüsum və digər ödənişlər hesabına formalaşır. Dövlət xərclərinə müdafiə, təhsil, səhiyyə, sosial müdafiə, məhkəmə hakimiyyəti, prokurorluq, hüquq-mühafizə və s. aid edilir [7]. Dövlət büdcəsinin əsas gəlir mənbəyi olan vergilərə dövlət vergiləri, muxtar respublika vergiləri və yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri) aid edilir (Cədvəl 2) [2].

Cədvəl 2. Azərbaycan Respublikasının vergi sistemi

Dövlət vergiləri	Muxtar respublika vergiləri	Yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri)
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	Fiziki şəxslərin əmlak vergisi
Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa)	Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa)	Fiziki şəxslərin torpaq vergisi
Əlavə dəyər vergisi	Əlavə dəyər vergisi	Bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların mənfəət vergisi
Aksizlər	Aksizlər	
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	
Yol vergisi	Yol vergisi	
Mədən vergisi	Mədən vergisi	
Sadələşdirilmiş vergi	Sadələşdirilmiş vergi	

Mənbə: [2]

Dövlət maliyyəsinin halqalarından biri də büdcədənəknar fondlardır. Büdcədənəknar dövlət fondları hüquqi şəxs qismində və ya hüquqi şəxs yaratmadan dövlət tərəfindən təsis edilən və dövlət büdcəsindən müstəqil formada şəxsi büdcəyə sahib olan məqsədli dövlət maliyyə fondlarıdır. Sosial təminat və sosial sığorta üçün ayrılan vəsaitin dövlət büdcəsindən çıxarılması ilə büdcədənəknar fondlar yaradılır. Büdcədənəknar fondlar mərkəzləşdirilmiş və qeyri-mərkəzləşdirilmiş formada yaradılır. Mərkəzi hakimiyyət tərəfindən yaradılan mərkəzləşdirilmiş büdcədənəknar fondlara Dövlət Sosial Müdafiə Fondu, Dövlət Neft Fondu, İcbari Tibbi Sığorta Fondu və İşsizlikdən Sığorta Fondu aiddir. Qeyri-mərkəzləşdirilmiş fondlar isə yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarı əsasında yerli məsələlərin həlli məqsədilə yaradılır. Büdcədənəknar fondların formalaşma mənbələri isə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının qərarları əsasında müəyyən edilən məcburi ödənişlər (sığorta haqları), fiziki və hüquqi şəxslərdən gələn ödənişlər, azad pul vəsaitlərinin yerləşdirilməsi ilə əldə edilən gəlirlərdir [12].

Dövlət müxtəlif tələbatlarını maliyyələşdirmək məqsədilə müəssisələrin və əhalinin müvəqqəti pul vəsaitlərindən öz xərclərini ödəmək üçün cəlb edə bilər. Bunun da əsas üsulu dövlət kreditidir. Dövlət krediti daxili bazarda dövlət istiqrazları, veksellər və digər qiymətli kağızlar vasitəsilə cəlb edilir. Dövlət kreditinin tərkib hissələrindən biri də xarici dövlət borcudur. Bu funksiya digər dövlətlərdən və beynəlxalq təşkilatlardan kredit götürülməsi ilə həyata keçirilir. Dövlət maliyyəsinin komponentlərindən biri olan sığorta fondları vasitəsilə təbii fəlakət və bədbəxt hadisələr nəticəsində dəyən zərərlər ödənilir. Maliyyə sistemində daxil olan müəssisə və təşkilatların maliyyəsi isə müxtəlif mülkiyyət formasına sahib olan təsərrüfat

subyektlərinin maliyyəsidir. Təsərrüfat subyektləri ictimai tələbatları ödəmək üçün məhsul istehsalını və müxtəlif istiqamətlər üzrə xidmət göstərilməsini həyata keçirir. Bu subyektlərə dövlət və bələdiyyə müəssisələri, kommersiya təşkilatları, qeyri-kommersiya təşkilatları və ictimai təşkilatlar aid edilir [13].

Azərbaycan Respublikası maliyyə sisteminin əsas tərkib hissələrindən biri də bank-kredit sistemidir. Bank-kredit sistemində mərkəzdə dayanan əsas subyekt dövlətin müstəsna mülkiyyətində olan Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Bankıdır. Digərləri isə müxtəlif istiqamətlərdə kredit verilməsini həyata keçirən kommersiya bankları və bank olmayan kredit təşkilatlarıdır. Ölkəmizdə kommersiya bankı olaraq hal-hazırda "Paşa Bank" ASC, "Kapital Bank" ASC, "Azərbaycan Beynəlxalq Bankı" ASC və digərləri daxil olmaqla ümumilikdə 25 bank fəaliyyət göstərir [3]. Bank olmayan kredit təşkilatı (BOKT) kimi isə "Avrasiya-Kredit" MMC, "PARA" ASC, "TBC Kredit" MMC və digərləri daxil olmaqla ümumilikdə 55 BOKT fəaliyyət göstərir [4].

Azərbaycan Respublikasında institusional olaraq maliyyə sistemi Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi və Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidməti tərəfindən idarə edilir. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinə Nazirliyin Əsasnaməsində belə bir tərif verilmişdir: "Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi Azərbaycan Respublikasının maliyyə siyasətini işləyib hazırlayan və həyata keçirən, dövlət maliyyəsinin idarə olunmasını təşkil edən, dövlət və icmal büdcələrin layihələrini hazırlayan və dövlət büdcəsinin kassa icrasını təmin edən, dövlət borcunun və maliyyə öhdəliklərinin idarə edilməsi, mühasibat uçotunun təşkili və aparılması sahələrində dövlət tənzimlənməsinin, dövlət büdcəsi vəsaitindən istifadə, qiymətli metalların və qiymətli daşların istehsalı, emalı və dövriyyəsi sahələrində dövlət nəzarətinin həyata keçirilməsini təmin edən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanıdır". Nazirlik öz fəaliyyətini Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi, Dövlət Borcunun və Maliyyə Öhdəliklərinin İdarə Edilməsi Agentliyi, Dövlət Maliyyə Nəzarəti Xidməti, Qiymətli Metallara və Qiymətli Daşlara Nəzarət Dövlət Xidməti və yerli bölmələri vasitəsilə həyata keçirir [5]. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə müvafiq vəzifəni Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi həyata keçirir [9]. Dövlət maliyyə sisteminə daxil olan digər bir qurum isə Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətidir. Dövlət Vergi Xidməti ölkədə aparılan vahid maliyyə-büdcə siyasəti çərçivəsində vergilərin, işsizlikdən sığorta haqlarının, icbari tibbi sığorta haqlarının, məcburi dövlət sosial sığorta haqlarının və digər icbari ödənişlərin tam və vaxtında yığılmasının təmin edilməsi üçün dövlət tərəfindən nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edən, İqtisadiyyat Nazirliyinin tabeli qurumudur. Xidmət müvafiq sahədə öz fəaliyyətini strukturuna daxil olan qurumlar və strukturuna daxil olmayan tabeliyindəki qurumlar vasitəsilə həyata keçirir [6]. Naxçıvan Muxtar Respublikasında isə sözügedən vəzifənin icrasını mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Vergi Xidməti təmin edir [8].

NƏTİCƏ

Tədqiqatda dövlət maliyyəsinin idarə edilməsinin dövlət idarəçiliyində rolu və funksional istiqamətləri açıqlanmışdır. İlkin olaraq, iqtisadi fikir tarixində maliyyə siyasəti ilə əlaqədar irəli sürülən nəzəriyyə və konsepsiyalar qeyd edilmişdir. Tədqiqatda, həmçinin dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rol oynamasının vacibliyi və Azərbaycan Respublikası maliyyə sisteminin komponentləri barədə informasiyalara yer verilmişdir. Belə ki, iqtisadi ədəbiyyatlarda dövlətin iqtisadi tənzimləmə siyasətinin leyhinə olanlarla paralel olaraq əleyhinə olan fikirlər də az deyil. Xüsusilə qloballaşma və neoliberalizmin təsiri ilə dövlət müdaxiləsinin maksimum şəkildə aşağı səviyyədə olduğu bazar münasibətlərinin təşkili məqbul hesab edilir. Liberal iqtisadçılar tərəfindən bildirilən fikrə görə, liberal şəraitdə iqtisadi inkişafın artım tempi daha yüksək olacaqdır. Bu mövzu ilə əlaqədar aparılan empirik tədqiqatda "LinkedIn" platformasında sorğular keçirilmiş və ictimai fikir öyrənilmişdir. Respondentlərə ilkin olaraq hansı tip dövlət anlayışına üstünlük verdikləri ilə bağlı sual ünvanlanmışdır. 77 nəfərin iştirak etdiyi bu sorğuda 26% respondent "minimal dövlət", 74% isə "tənzimləyici dövlət" tərəfdarı

olduğunu qeyd etmişdir. Başqa bir sorğuda isə ölkədə fəaliyyət göstərən şirkətlərin dövlət mülkiyyətində, yoxsa xüsusi mülkiyyətdə olmasını özündə ehtiva edən sual verilmişdir. 100 nəfərin iştirak etdiyi bu sorğuda isə 22% respondent dövlət, 78% isə xüsusi mülkiyyət tərəfdarı olduğunu bildirmişdir. Bu iki sorğudan aydın olur ki, ictimaiyyət dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici rol oynamasını istədikləri tədqirdə, bazarda xüsusi mülkiyyətdə olan müəssisələrin əsas rol oynamasını istəyir. Bunun səbəbi isə dövlət müəssisələrində bürokratik sistemin olması və həyata keçirilən fəaliyyətlərdə nəticəyönümlülüyün zəif olması götürülə bilər. Məhz buna görə dövlət müəssisələrində idarəetmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi labüddür. Müxtəsər, tədqiqatdan çıxarılan nəticə odur ki, dövlətin iqtisadiyyatda tənzimləyici faktor olaraq rol oynaması, bu zaman rentabelliği prioritet olaraq qəbul edib effektiv siyasət həyata keçirməyi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası. 26 sentyabr 2016-cı il dəyişiklikləri nəzərə alınmaqla
<http://e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı: 2000.
<https://www.e-qanun.az/framework/46948>
3. Azərbaycan Respublikasındakı kommersiya banklarının siyahısı. Bakı: 2023.
<https://www.cbar.az/page-195/banks>
4. Azərbaycan Respublikasındakı BOKT-ların siyahısı. Bakı: 2023.
<https://www.cbar.az/page-196/non-bank-credit-institutions>
5. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Strukturu. Bakı: 2009.
<https://e-qanun.az/framework/16199>
6. Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi yanında Dövlət Vergi Xidmətinin Əsasnaməsi. Bakı: 2020.
<https://www.taxes.gov.az/az/page/azerbaycan-respublikasinin-iqtisadiyyat-nazirliyi-yaninda-dovlet-vergi-xidmetinin-esasnamesi>
7. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 2002.
<https://e-qanun.az/framework/1126>
8. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Vergi Xidməti haqqında Əsasnamə
<http://vergi.nakhchivan.az/xidm%C9%99t-haqqinda/%C9%99sasnam%C9%99.html>
9. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Maliyyə Nazirliyi haqqında Əsasnamə
<http://maliyye.nakhchivan.az/esasnameler/143-naxcivan-muxtar-respublikasinin-maliyy-nazirliyi-haqqinda-sasnam.html>
10. Təbii inhisarlar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı: 1998.
<https://e-qanun.az/framework/5038>
11. "Təbii inhisar subyektlərinin Siyahısı"nın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin Qərarı. Bakı: 2013.
<https://e-qanun.az/framework/26296>
12. Ataşov B., Novruzov N., İbrahimov E. Maliyyə Nəzəriyyəsi. Bakı: 2014.
13. Bulut C., Süleymanov E. Dövlət Maliyyəsi. Bakı: Qafqaz Universiteti nəşri, 2015, s. 6-7
14. Menkyu Q. Ekonomiksin Əsasları. Bakı: 2014, s. 52-54
15. Aydemir C., Güneş H.H. Merkantilizmin Ortaya Çıxışı. Elektronik Sosial Bilimler Dergisi, s.136-158

16. Conway E. 50 Ekonomi fikri, 2009.
17. İbn Haldun. Mukaddime. Timaş Yayınları, 2021.
18. Keynes J.M. The General Theory of Employment, Interest and Money. London: 2017.
19. Physiocrats.
<https://www.newworldencyclopedia.org/entry/Physiocrats>
20. Rosen H. Public Finance. New York: 2005, p. 55-60
21. Rights.
<https://www.britannica.com/topic/liberalism/Rights>
22. Smith A., The Wealth of Nations, p. 786.
<https://www.rrojasdatabank.info/Wealth-Nations.pdf>

THE ISSUES OF IMPROVING PUBLIC SECTOR FINANCIAL MANAGEMENT

Ramal ASAD

SUMMARY

Public finance management is one of the main concepts that form the core of public administration. The research included various theories and concepts put forward throughout history regarding the role and obligations of the state in the economy. In the article, the essence of the concept of the financial system was explained, information was given about the components of the financial system of the Republic of Azerbaijan, and its role in state administration was noted. It was also explained to formulate a policy for the management of government financial resources and ensure its implementation, the place of financial resources of subjects with different forms of ownership in the financial system of the Republic of Azerbaijan, and the activities of state bodies in the relevant field.

Keywords: *state finance, financial system, financial policy, state budget, bank-credit system.*

Məqalə redaksiyaya daxil olub: 11.03.2023

Təkrar işlənməyə göndərilib: 28.04.2023

Çapa qəbul olunub: 14.07.2023

"İQTİSADI İSLAHATLAR" elmi-analitik jurnal

"RƏQƏMSAL İQTİSADIYYAT" BARƏDƏ İLK SAMBALLI DƏRSLİK

№ 2(7)-2023
səh. 108-111

i.e.d., prof. Məhiş ƏHMƏDOV

m.ahmedov@unec.edu.az

"Rəqəmsal iqtisadiyyat" barədə ilk samballı dərslik

i.e.d., prof. Məhiş ƏHMƏDOV

Postpandemiya dövründə iqtisadiyyatın və cəmiyyətin rəqəmsal transformasiyası Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran prioritet məsələlərdən birinə çevrilib. "Rəqəmsal transformasiya sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi haqqında" Prezidentin fərmanında göstərildiyi kimi, iqtisadiyyatın və dövlət idarəetməsinin səmərəliliyinin, informasiya təhlükəsizliyinin və vətəndaşların yaşayış səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədilə İKT infrastrukturunun əsasını təşkil edən genişzolaqlı internet şəbəkəsinin inkişafı, "Hökumət buludu" (G-Cloud), "Böyükhəcmli məlumatlar" (Big Data), "Ağıllı şəhər" (Smart City) və "Ağıllı kənd" (Smart Village) kimi rəqəmsal təşəbbüslər həyata keçirilir. Bütün bu təşəbbüslər rəqəmsal iqtisadiyyatın formalaşmasının əsas şərtləridir.

Milli Aviasiya Akademiyası ilə İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzinin (İİTKM) birgə nəşr etdirdiyi və Elm və Təhsil Nazirliyinin əmri ilə çap hüququ (qrif) verilmiş "Rəqəmsal iqtisadiyyat" kitabı bu sahədə ilk fundamental dərslikdir. Giriş hissəsini İİTKM-in icraçı direktoru, Dövlət İdarəçilik Akademiyasının professoru, iqtisad elmləri doktoru Vüsal Qasımlının yazdığı və 6 müəllifin birgə ərsəyə gətirdiyi "Rəqəmsal iqtisadiyyat" rəqəmsallaşmanın mahiyyətini və onun iqtisadi inkişafa təsirini dərinlən araşdıran yenilikçi bir kitabdır. Rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif aspektlərinə xüsusi diqqət yetirməklə kitab rəqəmsal iqtisadiyyatın nəzəri əsaslarının, gələcək inkişaf perspektivlərinin, həlli zəruri olan kibertəhlükəsizlik problemlərinin, rəqəmsallaşmanın sektoral təsirlərinin, elektron ticarətin, rəqəmsal transformasiyanın və rəqəmsal hökumətin idarə edilməsinin dərin təhlilini təklif edir.

Kitabda rəqəmsal iqtisadiyyat insanlar, şirkətlər, cihazlar, məlumatlar və proseslər arasında gündəlik milyardlarla onlayn bağlantıdan qaynaqlanan iqtisadi fəaliyyətlərin toplusu kimi izah olunur. Qeyd edilir ki, rəqəmsal iqtisadiyyat rəqəmsal texnologiyalara fokuslanan, yəni rəqəmsal və kompüter texnologiyalarına əsaslanan iqtisadiyyatdır. Dərslikdə ənənəvi iqtisadiyyatla rəqəmsal iqtisadiyyat arasındakı fərq nümunələrlə izah olunmaqla göstərilir ki, artıq rəqəmsal iqtisadiyyat ənənəvi iqtisadiyyata dərinlən nüfuz etdiyi üçün onlar arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək çətinləşib.

Kitabın birinci fəslində rəqəmsallaşmanın iqtisadi inkişafda əsas rolu araşdırılır. Bu fəslə rəqəmsal iqtisadiyyatın nəzəri əsasları hərtərəfli təhlil olunur və onun ümumi sistemə təsirlərini başa düşmək üçün möhkəm zəmin yaradılır. Bundan əlavə, müəlliflər ölkələrin, o cümlədən Azərbaycanın inkişafında rəqəmsallaşmanın roluna diqqət yetirərək, problemə makro səviyyəli perspektiv təqdim edirlər.

Dərsliyin ikinci fəslində müəlliflər rəqəmsal iqtisadiyyatın müxtəlif infrastruktur komponentlərini təsnif etməklə oxuculara rəqəmsal sistemləri və şəbəkələri qorumaq üçün tələb olunan məsələlər və ehtiyat tədbirləri haqqında daha dərinlən anlayış əldə etməyə kömək edirlər. Rəqəmsal əsrdə ən aktual problemlərdən olan kibertəhlükəsizlik haqqında geniş izah verilməklə, rəqəmsal iqtisadiyyatda kibertəhlükəsizliyin təmin edilməsi ilə bağlı metod və risklər barədə məlumatlar hərtərəfli nəzərdən keçirilir.

Kitabın üçüncü fəslində rəqəmsallaşmanın iqtisadiyyatın müəyyən sektorlarına nə dərəcədə nüfuz etməsi araşdırılır. Müəlliflər rəqəmsallaşmanın müxtəlif sənaye sahələrinə təsirinin hərtərəfli icmalını təqdim edərək, bu sektorlardakı əsas tendensiyaları işıqlandırır. Müəlliflərin elektron pul kisələri, alternativ maliyyə alətləri, kriptovalyutalar, blokçeyn texnologiyası və məsləhət botları daxil olmaqla, "FinTek" və onun alt komponentlərinin ətraflı izahı xüsusi maraq doğurur. Bu fəsildə geniş yer verilən blokçeyn texnologiyaları zəncirvari əlaqələndirilən bloklar vasitəsilə aparılan əməliyyatlar sistemi kimi göstərilir. Müəlliflər blokçeyn texnologiyalarının müasir iqtisadiyyata müsbət təsirləri ilə bərabər, onların yaratdığı riskləri də ətraflı izah edirlər.

Rəqəmsal iqtisadiyyatın əsas elementlərindən biri də elektron ticarətdir. Müəlliflər elektron ticarətə informasiya sistemlərindən istifadə edilməklə malların alqı-satqısı və müəyyən xidmətlərin göstərilməsi üzrə fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi tərifini verirlər. Dərslikdə bütöv bir fəsil (IV) elektron ticarətin tarixinə və hazırkı vəziyyətinə həsr olunub. Kitabda əsas fikirlərdən biri elektron ticarətin rəqəmsal iqtisadiyyatın inkişafının aparıcı qüvvəsi kimi tanınması ilə bağlıdır. Elektron ticarətin transformativ təbiətini araşdıran müəlliflər onun biznes modellərinə, istehlakçı davranışlarına və global ticarətə təsirini vurğulayır, eləcə də Azərbaycanda elektron ticarətin vəziyyəti və elektron ticarətlə bağlı mövcud qanunvericilik haqqında geniş izah verirlər.

Müəlliflər beşinci fəsildə rəqəmsal transformasiyanı rəqəmsal texnologiyaların integrasiyasını və buna uyğun olaraq iş təcrübəsi və mədəniyyətinin dəyişməsi ilə sosial və sektoral ehtiyaclar üçün asan həll yollarının yaradılmasını nəzərdə tutan anlayış kimi təqdim edirlər. Burada rəqəmsal transformasiyanın hərəkətverici qüvvələri kimi vətəndaşların prosesə cəlbə, dövlət qulluqçularının texnoloji təchizatının gücləndirilməsi, hökumət əməliyyatlarının optimallaşdırılması və xidmətlərin transformasiyası sadalanır.

Kitabda xüsusilə vurğulanır ki, Azərbaycanda elektron hökumətin formalaşdırılması Ulu Öndər Heydər Əliyevin 2003-cü ildə imzaladığı "Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə informasiya-kommunikasiya texnologiyaları üzrə Milli Strategiya" ilə başlayıb. Dərslikdə Azərbaycan elektron hökumət portalı, my.gov.az elektron xidmətlər sistemi, Dövlət Nəzarəti İnformasiya Sistemi, Elektron Kənd Təsərrüfatı İnformasiya Sistemi, Rəqəmsal Ticarət Qovşağı, dövlət satınalmaları üçün elektron satınalma platforması, dövlət statistik məlumatlarının əldə edilməsi üçün e-sənəd dövriyyəsi sistemi, elektron məhkəmə sistemi, elektron səhiyyə xidməti, elektron təhsil, elektron sosial xidmətlər, əmlak və torpaqların elektron kadastrı və s. dövlət proqramlarının, strateji yol xəritələrinin, tədbirlər planlarının, iqtisadi yönümlü təşviq layihələrinin, habelə sənaye parkları, məhəllələri və aqroparklarda tətbiq edilən fəaliyyətlərin monitorinqini və qiymətləndirilməsini həyata keçirmək üçün İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi tərəfindən yaradılmış monitoring.az portalının istifadəyə verilməsi rəqəmsallaşma sahəsində aparılan uğurlu siyasət nümunələri kimi göstərilir.

Dərslik Azərbaycanda rəqəmsal hökumət üçün idarəetmə və institusional çərçivənin təhlili və qiymətləndirilməsi ilə yekunlaşır. Bu fəsildə bir ölkənin rəqəmsal idarəetmənin tətbiqi sayəsində inkişafının maraqlı nümunəsi təqdim edilməklə yanaşı, rəqəmsallaşma strategiyaları və siyasətlərinin uğurla həyata keçirilməsinin vacibliyi qeyd olunur. Ölkədə təqdim olunan rəqəmsal dövlət xidmətləri haqqında məlumat verilir və ölkənin rəqəmsallaşma səviyyəsi statistik məlumatlar göstərilməklə geniş şərh edilir.

Müəlliflər "Rəqəmsal iqtisadiyyat" kitabı ilə oxuculara müasir dövrün rəqəmsal mənzərəsini və onun iqtisadi inkişafa təsirini dərinlən başa düşməyi təklif edən mükəmməl və əhatəli iş

hazırlayıblar. Rəqəmsallaşma, kibertəhlükəsizlik, onun sənayeyə təsirləri, e-ticarət, rəqəmsal transformasiya və rəqəmsal hökumət kimi əsas mövzuları təhlil edən dərslik həm tələbələr, magistrantlar və siyasətçilər, həm də biznes liderləri üçün əvəzolunmaz mənbə rolunu oynayır.

Təsisçi: İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi

Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən "İqtisadi İslahatlar" jurnalı 21 oktyabr 2021-ci il tarixində N4362 nömrəsi ilə mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir.

Materiallarımızdan istifadə olunarkən jurnala istinad etmək vacibdir.
Dərc olunmuş materiallardakı faktlara və rəqəmlərə görə müəllif məsuliyyət daşıyır.
Çapa imzalanmışdır: 01.08.2023

Tirajı 300 ədəd

www.ereforms.gov.az

Bakı, Yasamal rayonu,
Q. Xəlilov küçəsi 47, AZ 1073
Tel.: (+ 994) 12 521 25 35
E-mail: jurnal@ereforms.gov.az